* ओंतत्सत् *

संन्यासधर्मपद्धतिः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलीय-
शास्त्रप्रकाशविभागेन
प्रकाशिता ।

काशी ।

सम्वत् १९८४ विक्रमीये ।

मुद्रकः—पं० जानकी शरण त्रिपाठी—
सूर्य प्रेस, बनारस सिटी ।

❀ निवेदनम् ❀

वाराणसेयस्य श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य विश्रुतयशसां धर्मव्याख्यातॄणां, महामण्डलीयोपदेशकमहाविद्यालयप्रधानाध्यक्षाणाम्, विविधभाषासंवलितानेक-धर्मग्रन्थप्रणेतॄणाम्, गुरुभक्तानां, तपःस्वाध्यायनिरतानाम्, जीवनपर्यन्तं निष्कामधर्म-देशसेवातत्पराणाम्, बालब्रह्मचारिणाम् ब्रह्मीभूत स्वामिदयानन्दमहोदयानां स्मारकरूपेणायं संगृहीतो ग्रन्थः प्रकाश्यते।

सर्वश्रेणिगतानां संन्यासिनां साधुमहात्मनां क्रमोन्नति-संस्कार-दीक्षादीनां प्रकाशको न कोऽपि ग्रन्थः साम्प्रतं समुपलभ्यते स्मेति महान्तमभावं दूरीकर्त्तुं ग्रन्थोऽयं प्रकाश्य निखिलभारतवर्षीयधार्मिकाध्यात्मिकसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य मुखपत्रं 'सूर्योदयं' संस्कृतमासिकपत्रं द्वारीकृत्य विनैव मूल्यं वितीर्णः। सर्वविधानपि संन्यासिमहाभागान साधुमहात्मनश्च ग्रन्थोऽयमुपकरिष्यतीत्याशास्ते।

प्रधानाध्यक्षः—

शास्त्रप्रकाशविभागः,

महामण्डल भवनम्, काशी।

* ओंतत्सत् *

संन्यासधर्मपद्धतेः

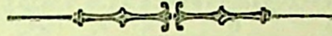
विषयानुक्रमणिका ।

इति कुटीचक-संन्यासपद्धतिः ।

इति संन्यासपद्धतेर्विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

ॐ तत्सत्

संन्यासधर्मपद्धतिः ।

यस्मिन् सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
यश्च सर्वमयो देवस्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥

१—सर्वव्यापको धर्मः ।

निखिलसृष्टिविलासस्याश्रयीभूतमशेषविश्वप्रपञ्चमभिव्याप्नोति भगवान् धर्मः । सृष्टिप्रपञ्चेन सहास्यान्योन्याश्रयसम्बन्धो विज्ञेयः । धर्म एव समस्तमपि विश्वजातं धारयति । धर्मसाहाय्यव्यतिरेकतो हि पिण्डब्रह्माण्डात्मक-जगत्-प्रपञ्चस्थितित्वमेव न सम्भवति । यथा किल श्रूयते—

"धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति,
धर्मेण पापमपनुदति, धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं, तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति" ।

स्मर्य्यते चापि—

"धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ।
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥
वेदप्रणिहितं कर्म धर्मस्तन्मङ्गलं परम् ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते ॥
प्राप्नुवन्ति यतः स्वर्ग-मोक्षौ धर्मपरायणे ।
मानवा मुनिभिर्नूनं स धर्म इति कथ्यते ॥
सत्त्ववृद्धिकरो योऽत्र पुरुषार्थोऽस्ति केवलः ।
धर्मशीले ! तमेवाहुर्धर्मं केचिन्महर्षयः ॥
या बिभर्त्ति जगत्सर्वमीश्वरेच्छा ह्यलौकिकी ।
सैव धर्मो हि सुभगे ! नेह कश्चन संशयः ॥

प्रकाशकत्वात् सत्त्वस्य ज्ञानहेतुत्वमीर्यते ।
लघुत्वादूर्ध्वनेतृत्वं सत्त्वाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥
उन्नतिं निखिला जीवा धर्मेणैव क्रमादिह ।
विद्धानाः सावधाना लभन्तेऽन्ते परं पदम् ॥
श्रुतिस्मृत्युदितो धर्मस्त्वधर्मस्तद्विपर्ययः ।
देवा ! उद्भावकं सत्त्वतमसोः कर्म कथ्यते ॥
धर्मः सत्त्वप्रधानत्वादधर्मस्तद्विपर्ययः ।
गूढं रहस्यं धर्मस्याधर्मस्याप्येतदेव हि ॥"

दर्शनेष्वपि दृश्यते—

"योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः ।
यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥
धारको धर्मः । अभ्युदयकरः सत्त्वप्रधानत्वात् ।
निःश्रेयसकरः शक्तिमत्त्वात् । प्रतीपकर्माऽधर्मः ।
समौ शक्तिवैशिष्ट्यात् । अहितत्वाद्धेयः ।
धर्माधर्मनिर्णयः सत्त्वतमोभ्याम्" इति ॥

सर्गसमूहोऽयं निसर्गत एव रजसा समुत्पद्यते, तमसा विप्रलीयते, सत्त्वेन च स्वस्वरूपे स्थिरतामभ्युपैति, अतो हि धर्मः सत्त्वगुणमय इत्युपर्युक्तश्रुति-स्मृतिदर्शनोक्तप्रमाणानामाशयः । सुतरां नास्त्यत्र किञ्चिदपि वस्तु यत् किल धर्मसाहाय्यमतिवर्तेतेति सिध्यति ।

प्रत्येकं ब्रह्माण्डस्य पिण्डस्य वा सर्गसमये आकर्षणशक्तिप्रधानो रजोगुणः सकलोपादानभूतान् परमाणून् आकर्षन् वस्तुजातं सृजति । विकर्षणशक्तिशाली तमोगुणश्च प्रलयकाले तानेव परमाणून् विकर्षन् वस्तुप्रपञ्चं विनाशयति । आकर्षण-विकर्षणशक्तिसमन्वयरूपः सत्त्वगुण एव स्थितिकाले प्रधानतामुपेत्य आपिण्डाद् ब्रह्माण्डं यावत् समस्तानपि पदार्थान् स्वस्वरूपेषु संस्थापयति । येन सर्वेषामस्तित्वरक्षा प्रतीयते । एष हि सत्त्वगुणमयो धारणशक्तिशाली सर्व-व्यापको भगवान् धर्म उद्भिज्जादीन् चतुर्विधान् भूतसंघान्, मानवानि दैवानि च पिण्डानि, ऊर्ध्वाधस्तनानि चतुर्दशभुवनानि, किम्बहुना—आपरमाणुभ्यो निखिलमपि ब्रह्माण्डप्रपञ्चं स्वशक्त्या धारयति । इदमेवास्य संक्षेपतः सर्वव्यापकं स्वरूपं विपश्चिद्भिरवधेयम् ।

२—मानवधर्मः ।

सत्त्वगुणमयो धर्मस्वरूपिणी महाशक्तिः स्वाभाविकीं क्रमोन्नतिश्रृङ्खलामनुसृत्य पञ्चापि कोषान् उत्तरोत्तरं विकासयन्ती उद्भिज्ज-स्वेदजाण्डजजरायुजाख्यं चतुर्विधभूतसंघमतिक्रमय्य पञ्चकोषपरिपूर्णां मानवीं योनिमधिगमयति यदा जीवजातम्; तदानीं मानवपिण्डस्य सर्वतः समुन्नयनार्थं यः किलाधिकारो निर्दिष्टः स हि मानवधर्म उच्यते । मानवीयपिण्डतः पूर्वोत्पद्यमानचतुर्विधभूतसंघ-सहजपिण्डेषु जीवानां क्रमोन्नतिः पूर्वप्रतिपादितविश्वधारकधर्मशक्तिसाहाय्यतः स्वत एव सम्भवति । पञ्चकोषपूर्णमानवपिण्डाभ्युदयनिःश्रेयससिद्धये पूज्यचरणसरसीरुहैस्त्रिकालदर्शिभिर्महर्षिभिर्मानवधर्मस्य साधारणाऽसाधारणविशेषाऽपद्भेदतश्चत्वारो भेदाः प्रदर्शिताः । यथा चोक्तं कर्ममीमांसायां धर्मपादे—

"मानवधर्मश्चतुर्विधो विशेषाऽसाधारणा-
ऽपत्साधारणधर्मभेदात् ।
अधिकारप्राधान्यहेतुको विशेषधर्मः ।
शक्तिप्राधान्यनिमित्तोऽसाधारणधर्मः ।
आपन्मूलक आपद्धर्मः ।
तत्राऽधर्मोऽपि धर्मो भावशुद्धिमत्त्वात् ।
अयमाश्रेयः कालाऽन्यथाभावे ।
सर्वकल्याणसाधकः साधारणधर्मः ।"

यश्च आर्यानार्यस्त्रीपुरुषसुरासुरप्रभृतीनामुच्चावचजीवानां समानरूपेण हिताधायकः, स हि साधरणो धर्मः । धृतिः, क्षमा, दमः, अस्तेयं, शौचम् , इन्द्रियनिग्रहः, दया, दानं, तपः, परोपकारः, सत्यादयश्चात्रान्तर्भवन्ति । यश्चाधिकारविशेषमुद्दिश्य निर्दिष्टः, स हि विशेषधर्मः । यथा च—संन्यासिनां निवृत्तिधर्मः, गृहस्थानां प्रवृत्तिधर्मः, पुरुषधर्मः, स्त्रीधर्मः आर्यधर्मः, अनार्यधर्मः, वैष्णवधर्मः, शाक्तधर्मादयश्चात्रावगन्तव्याः । यः किल पूर्वजन्मार्जितपुण्योपचयप्रभावात् असाधारणशक्तिमधिगतवद्भि र्व्यक्तिविशेषैरसाधारणावस्थासु समनुष्ठीयते, सचाऽसाधारणो धर्मः । क्षत्रियस्यापि विश्वामित्रस्य जन्मनैकेनैव ब्राह्मणतावाप्तिः, सत्स्वपि पञ्चसु पतिषु द्रौपद्याः सतीत्वसद्भावः, शूद्रस्यापि महात्मनो विदुरस्य परमहंसगत्यवाप्तिः, मनुतनुजनुषोऽपि नन्दीनामकस्य देवत्वाधिगमः, इत्याद-

योऽसाधारणधर्मेऽन्तर्भवितुमर्हन्ति । आपत्काले भावशुद्धिपूर्वकमधर्मानुष्ठानमपि धर्मान्नातिवर्तते । तत् किलाऽपद्धर्मतयाऽङ्गीक्रियते । दुर्भिक्षदूयमानमानसस्य महर्षिविश्वामित्रस्य तस्करवृत्त्या श्वमांसग्रहणोद्योगश्चात्र निदर्शनम् । एवं हि यथाधिकारं चतुर्धा विभक्तो मानवधर्मश्चतुर्व्यूहसंरक्षितो मनुष्येभ्योऽभ्युदयं निःश्रेयसं च वितरति ।

३—संन्यासधर्मः ।

एष संन्यासधर्मो विशेषधर्म इति पूर्वमेवोट्टङ्कितम् । वर्णाश्रमधर्मावलम्बिन्या आर्यजातेर्हिताधायकतया तया एवायमनुष्ठातुं शक्यते, नान्ययेति विशेषधर्मताऽस्य । प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदान्मानवधर्मस्य भेदद्वयं शास्त्रेषु निर्णीतम्, तत्र संन्यासो हि निवृत्तिधर्मस्यान्तिमलक्ष्यभूतः । संन्यासाधिकारस्तु याथातथ्येन वर्णाश्रमधर्मसाधनतो मानवेषु क्रमशो विकसति । पूर्वजन्मसु कृतैः सुकृतैरपि संन्यासाधिकारः प्राप्यते । ब्रह्मचर्याश्रमे प्रवृत्तिधर्मस्य सदुपायानां शिक्षा, गार्हस्थ्ये च तेषां धर्मानुकूलचरितार्थता, वानप्रस्थ्येऽपि निवृत्तिधर्मसदुपायशिक्षणम्; संन्यासाश्रमे तच्चरितार्थत्वमिति मीमांसाशास्त्रस्य राद्धान्तः । प्रसिद्धस्मृतिकर्तृभिस्त्रिकालदर्शिभिर्महर्षिभिस्तु ब्राह्मणानामेव संन्यासाधिकारो नाऽन्येषामिति निर्दिष्टम् । तथाहि—

"आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ।" —जाबालः

"ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः ।" —मिताक्षराः

"चीर्णे वेदव्रते विद्वान् ब्राह्मणो मोक्षमाश्रयेत् ।" —अङ्गिराः

"एष वाऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।" —मनुः

"संन्याससमयं कृत्वा ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यया ।" —हारीतः

"अग्निमात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।" —संवर्तः

"चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ।
क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ॥" —वृद्धयाज्ञवल्क्यः

"मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।
राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचः ॥" —बौधायनः ।

इत्याद्युपर्युक्तश्रौतस्मार्त्तवचनमीमांसया सर्वाङ्गपूर्णवैदिक-संन्यासदीक्षाविधिर्ब्राह्मणानां कृत एवेति सिध्यति । पुराणतन्त्रादिषु ब्राह्मणव्यतिरिक्तानामन्यवर्णमानवानामपि कृते गृहपरित्यागपूर्वकनिवृत्तिमार्गावलम्बनविधिः समुपलभ्यते । किन्तु वेदोक्तसंन्यासदीक्षाविधानं तेषां कृते नास्त्येवेति सिध्यति ।

विप्रवर्ज्या अन्ये वर्णा अपि विषयविरक्ता यदि निवृत्तिमार्गमनुसर्त्तुमिच्छेयुस्तर्हि तेऽपि निवृत्तिसंस्कारसंजिघृक्षवो विरहय्य गार्हस्थमाश्रमं विशिष्टां कामपि प्रव्रज्यां ग्रहीतुं शक्यन्ति। एष एव संन्यासाश्रमोचितदीक्षायां वैराग्याभ्यासहेतुकप्रव्रज्यायां च विशिष्टो भेदः। शूद्रागर्भसमुत्पन्नेनापि महात्मना विदुरेण परमहंसगतिरधिगता। तदीयगतासुदेहदाहनिषेधाय युधिष्ठिरमुद्दिश्याशरीरिणी वागुदचरदित्यत्र पूर्वजन्मार्जितसुकृताधिकारमहत्त्वव्यञ्जयित्री देवीभागवतसम्बन्धिनी पौराणिकी कथाऽनुसन्धेया। अतो वेदोक्तसंन्यासदीक्षा ब्राह्मणानामेव केवलं विहिता, अन्यवर्णमहात्मभिस्तु निवृत्तिपोषकप्रव्रज्यैव गृहेलिमेति सर्वशास्त्रसम्मतः पन्थाः।

संन्यास-दीक्षाधिकारसम्बन्धे श्रुतिस्मृतिषु परस्परविप्रतिपन्नाभासस्वरूपाणि वचांसि यद्यपि समुपलभ्यन्ते, तथापि तेषां सहृदयहृदयग्राहं सामञ्जस्यं नूनमेवास्ति। संन्यासविज्ञानदार्ढ्यनिमित्तकानि कानिचित्प्रमाणान्यधोनिर्दिश्यन्ते। तथा हि नारदपरिव्राजकोपनिषदि—अथ हैनं पितामहं नारदः पप्रच्छ। भगवन्! सर्वकर्म्मनिवर्तकः संन्यास इति त्वयैवोक्तः। पुनः स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युच्यते। ततः पितामह उवाच॥ शरीरस्य देहिनो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति-तुरीयावस्थाः सन्ति। तदधीनाः कर्मज्ञानवैराग्यप्रवर्तकाः पुरुषा जन्तवस्तदनुकूलाचाराः सन्ति। तथैव चेत् भगवन्! संन्यासाः कतिभेदास्तदनुष्ठानभेदाः कीदृशास्तत्त्वतोऽस्माकं वक्तुमर्हसीति। तथेत्यङ्गीकृत्य तं पितामहेन सन्यासभेदैराचारभेदः कथमिति चेत्तत्त्वतस्त्वेक एव संन्यासः। अज्ञानेनाशक्तिवशात् कर्मलोपश्च त्रैविध्यमेत्य वैराग्यसंन्यासो ज्ञानसंन्यासो ज्ञानवैराग्यसंन्यासः कर्म्मसंन्यासश्चेति चातुर्विध्यमुपागतस्तद्यथेति दुष्टमदनाभावाच्चेति विषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्म्मवशात् संन्यस्तः स वैराग्यसंन्यासी। शास्त्रज्ञानात् पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात् प्रपञ्चोपरतः क्रोधेर्ष्यासूयाहंकाराभिमानात्मकसर्व्वंसंसारं निर्वृत्य दारैषणा-धनैषणा-लोकैषणात्मकदेहवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां त्यक्त्वा वमनान्नमिव प्रकृतीयं सर्वमिदं हेयं मत्वा साधनचतुष्टयसम्पन्नो यः सन्यस्यति स एव ज्ञानसंन्यासी।

क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसन्धानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसन्यासी। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्याभावेऽप्याश्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्म्मसंन्यासी। ब्रह्मचर्य्येण संन्यस्य संन्यासाज्जातरूपधरो वैराग्य-

संन्यासी । विद्वत्-संन्यासी ज्ञान-संन्यासी, विविदिषा-संन्यासी कर्म्म-संन्यासी । कर्म-संन्यासोऽपि द्विविधः ॥ निमित्तसंन्यासोऽनिमित्तसंन्यासश्चेति ॥ निमित्तस्त्वातुरः । अनिमित्तः क्रमसंन्यासः ॥ आतुरः सर्व्वकर्मलोपः प्राणस्योत्क्रमणकालसंन्यासः स निमित्तसंन्यासः ॥ दृढ़ाङ्गो भूत्वा सर्वं कृतकं नश्वरमिति देहादिकं सर्वं हेयं प्राप्य हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजाऽद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ ब्रह्म व्यतिरिक्तं सर्वं नश्वरमिति निश्चित्य क्रमेण यः संन्यस्यति सः संन्यासोऽनिमित्त संन्यासः ॥ संन्यासः षड्विधो भवति । कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस तुरीयातीतोऽवधूतश्चेति ॥ कुटीचकः शिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्यादिमन्त्रसाधनपर एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्द्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः । बहूदकः शिखादिकन्थाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत् सर्व्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकवलाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्द्ध्वपुण्ड्रधारी असंक्लृप्तमाधुकरान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । परमहंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेष्वेकरात्रान्नादनपरः करपात्री एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः सर्व्वत्यागी । तुरीयातीतो गोमुखः फलाहारी । अन्नाहारी चेत् गृहत्रये देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः ।

अवधूतस्त्वनियमोऽभिशस्तपतितवर्ज्जनपूर्वकं सर्व्ववर्णेष्वजगरवृत्याहारपरः स्वरूपानुसन्धानपरः। आतुरो जीवति चेत् क्रमसंन्यासः कर्त्तव्यः। कुटीचक-बहूदकहंसानाम् ब्रह्मचर्य्याश्रमादितुरीयाश्रमवत् । कुटीचकादीनां संन्यासविधिः ॥ परमहंसादित्रयाणां न कटिसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न कमण्डलुर्न दण्डः सार्व्ववर्णैकभैक्षाटन परत्वं जातरूपधरत्वं विधिः ॥ संन्यासकालेऽप्यलं बुद्धिपर्यन्तमधीत्य तदनन्तरं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्व्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेन्न कन्थालेशो नाध्येतव्यो न श्रोतव्यमन्यत् किञ्चित् प्रणवादन्यं न तर्कं पठेन्न शब्दमपि बृहच्छब्दान्नाध्यायेन्न महद्वाचोविग्लापनं गिरा पाण्यादिना सम्भाषणान्नान्यभाषा विशेषेण न शूद्रस्त्रीपतितोदक्या सम्भाषणं न यतेः देवपूजानुत्सवदर्शनं तीर्थयात्रावृत्तिः ॥ पुनर्यतिविशेषः ॥ कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा बहूदकस्यासंक्लृप्तमाधुकरं हंसस्याष्टगृहेष्वष्टकवलं । परमहंसस्य पञ्चगृहेषु करपात्रम् ॥ फलाहारो गोमुखं तुरीयातीतस्य अवधूतस्याजगरवृत्तिः सार्वर्णिकेषु ॥ यतिर्नैकरात्रं वसेन्नकस्यापि नमेत् तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठो यो न स्वरूपज्ञः स ज्येष्ठोऽपि

कनिष्ठो हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यात् ॥ न वृक्षमारोहेत न यानादिरूढ़ो न क्रय-विक्रयपरो न किञ्चिद्विनिमयपरो न दाम्भिको नानृतवादी न यतेः किञ्चित्कर्तव्य-मस्त्यस्ति चेत् साङ्कर्य्यम् ॥ तस्मान्मननादौ संन्यासिनामधिकारः ॥ आतुर-कुटीचकयोर्भूर्लोकभुवर्लोकौ बहूदकस्य स्वर्गलोको हंसस्य तपोलोकः परम-हंसस्य सत्यलोकस्तुरीयातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमरकीटन्यायवत् ॥

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तन्तमेव समाप्नोति नान्यथा श्रुतिशासनम् ॥

तदेवं ज्ञात्वा स्वरूपानुसन्धानं विनान्यथाचारपरो न भवेत् तदाचारवशात् तत्तल्लोकप्राप्तिर्ज्ञानवैराग्यसम्पन्नस्य स्वस्मिन्नेव मुक्तिरिति न सर्व्वत्राचार-प्रसक्तिस्तदाचार इति ॥

अथेदानीं संन्यासाश्रमं चतुर्विधं दर्शयति आश्रमोपनिषदि अथर्व्ववेदे-परिव्राजका अपि चतुर्विधा भवन्ति ॥ कुटीचकाः, बहूदकाः, हंसाः, परम हंसाश्चेति । तत्र कुटीचकाः, जनक-कात्यायन-याज्ञवल्क्य-हरित-हारीत-माण्डव्य जैमिनिप्रभृतयः ॥ स्वपुत्रगृहेषु भिक्षाचर्य्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।

बहूदकास्त्रिदण्डकमण्डलुशिक्ययज्ञजलपवित्रपात्रपादुकासनशिखा यज्ञोप-वीतकौपीनकाषायकेशधारिणः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षाचर्य्यं चरन्तमात्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधारिणः शिखावर्ज्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिरस्तुण्डमु-ण्डवपनं कृत्वा शिक्यकमण्डलुदण्डहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु पञ्चरात्रं बसन्तो गोमूत्रगोमयाहारा एकरात्रकृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । परमहंसा न दण्डधरा मुण्डाः कन्थाकौपीनवाससः त्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा आश्रम उन्मत्तवदाचरन्तस्त्रिदण्डकमण्डलुशिक्ययज्ञजलपवित्र-पात्रपादुकासनशिखायज्ञोपवीतानां त्यागिनः शून्यागारदेवगृहवासिनो न तेषां धर्मो नाधर्मो न ऋतञ्चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोष्टाश्मकाञ्चना-यथोत्पन्नमात्राहाराश्चातुर्वर्ण्ये भैक्षाचर्य्यं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्त आत्मानं मोक्षयन्त इति चतुर्विध सन्यासधर्मः समाप्तः ।

संन्यासोपनिषदि प्रमाणं कुटीचकादिसंन्यासधर्म्मं दर्शयति ॥ तल्लक्षणमाह ॥ त्यज धर्म्ममधर्म्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज ॥ उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥ अथ संन्यासाश्चतुर्विधाः सन्ति ॥ वैराग्यसंन्यासी, ज्ञानसंन्यासी, ज्ञानवैराग्यसंन्यासी, कर्म्मसंन्यासीति, चातुर्विध्यमुपागतः ॥

तद्यथेति । दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्णमेत्य प्राक्पुण्यकर्म्मविशेषात् संन्यस्तः स वैराग्यसंन्यासी । शास्त्रविधिमुपागतः शास्त्रज्ञानात् पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात् प्रपञ्चोपरतो देहवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां त्यक्त्वो वमनान्नमिव प्रवृत्तिं सर्वां हेयां मत्वा साधनचतुष्टयसम्पन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञानसंन्यासी ॥ क्रमेण सर्व्वमभ्यस्य सर्व्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसन्धानेन देहमात्राऽवशिष्टः संन्यस्य जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसंन्यासी ॥ ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्याभावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्म्मसंन्यासी ॥ स संन्यासः षड्विधो भवति । इत्याह, कुटीचक-बहूदक-हंस-परम-हंस तुरीयाऽतीतोऽवधूताश्चेति ॥ कुटीचकः शिखा यज्ञोपवीति दण्डकमण्डलुधरः कौपीनशाटीकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्यादिमात्रसाधनपर एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः ॥ बहूदकः शिखादिकन्थाधर स्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत् सर्व्वसमो मधुकरवृत्त्याऽष्टकवलाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी असंक्लृप्तमधुकरान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । परमहंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेषु करपात्री एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः सर्व्वत्यागी । तुरीयातीतो गोमुखवृत्त्या फलाहारी अन्नाहारी चेत् गृहत्रये देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः । अवधूतस्तु अनियमः पतिताऽभिशस्तवर्ज्जनपूर्व्वकं (अभिशस्त इति कलङ्कित अपवादितः) सर्व्ववर्णेष्वजगरवृत्याहारपरः इति स्वरूपसन्धान पर इति ।”

आर्यजातेर्वर्णाश्रमश्रृङ्खलामनुसृत्य चतुर्थाश्रमस्य संन्यासस्योपर्युक्त प्रकारेण समुपबृंहितवर्णनं वेदेषु स्मृति-पुराणेषु चाप्युपलभ्यते । वस्तुतो निःश्रेयससाधनमेव संन्यासस्य परमं प्रयोजनम् । कर्मबन्धनविमुक्तौ स्वस्वरूपोपलब्धौ च तद्विनियोगः । मानवपिण्डे सत्यपि जीवन्मुक्तदशाप्राप्तिर्हि तत्फलम् । संन्यासदीक्षा जीवन्मुक्तिदशायाथार्थ्यावगतिहेतवे मीमांसादर्शनप्रतिपादितकर्मविज्ञानपर्यालोचनमत्यावश्यकमधो विविच्यते—

त्रिगुणात्मकप्रकृतिस्पन्दनतः कर्म समुत्पद्यते । तच्च सहजजैवैशभेदात् त्रिविधम् । तद्यथा कर्ममीमांसायां क्रियापादे—

“प्राकृतिकः स्पन्दः क्रिया ।
तत् त्रिविधं सहजैशजैवभेदात् ।

चतुर्दशभुवननिदानमाद्यम् ।
पञ्चकोषजननम् ।
शरीरत्रयहेतुश्च ।
मनुष्यवर्ष्मजं जैवमधिकारित्वाद्धर्माधर्मयोः ।
ऐशमुभयसहायकम् ।
तत् समष्टिव्यष्टिमिश्रञ्च ।
अतो वैचित्र्यमस्य ।
मानवाद्देवोऽपि ।
तत्प्रकाशो मुक्तावतारेषु ।"

प्रलयानन्तरं पुनः सृष्टिदशायां येन ब्रह्माण्डमिदमुत्पद्यते, जड़चेतनात्मकं विश्वं वा येन समुद्भवति, येन च सहजपिण्डधारिणो जीवाश्चतुर्विधभूतसंघा उत्तरोत्तरमभ्युदीयमाना मानवपिण्डमासादयन्ति, ब्रह्माण्डप्रकृतिसम्बन्ध-संवलितं तदेव सहजं कर्मेति समाम्नायते। प्रत्येकेन मानवपिण्डेन सम्बद्धमेव जैवमित्याख्यायते। तदुभयविलक्षणं दैवपिण्डतल्लोक-संबन्ध-संयुक्तमैशमित्युदीर्यते। यतो हि देवाः किलोभयोः सहजजैवाख्ययोः कर्मणोः सञ्चालका व्यवस्थापका वाऽनुभूयन्ते। जैवस्य कर्मणो नितरां प्राधान्यमवगन्तव्यम्। यतो मनुष्यलोकाख्यो मृत्युलोक एवायं ब्रह्माण्डस्यैतस्य केन्द्रीभूतः सम्मतः। मृत्युलोकाद्देवलोकं प्रस्थिता नित्या नैमित्तिका अपि देवाः सृष्टिसामञ्जस्य-संरक्षण-निमित्तं मानवलोकमवतरन्ति। ब्रह्माण्डेऽत्र कर्मभूमिर्मानवलोक एव, अवशिष्टा लोका भोगभूमयोऽवगन्तव्याः। मृत्युलोकापरनामा भारतवर्षाख्यो मानवलोको हि कर्मभूमिः, किन्तु देवदुर्लभ-जीवन्मुक्तावस्थोद्भावको मुक्तिप्रदश्च भारतद्वीप एव। मुक्तिगतिरपि शुक्ला, ऐशी, सहजा चेति त्रिविधा। उग्रपुण्यकर्माणो महात्मानो ज्ञानिनः सूर्यमण्डलं भित्त्वा समुन्नतलोकानधिवसन्तः सत्यलोकमासाद्य यद् ब्रह्मीभवन्ति, सा किल शुक्लागतिरभिधीयते, यया च मानवलोकात्प्रतिष्ठमाना जीवाः समुन्नतदैवयोनिष्वपि दुर्लभमीशभावं भजन्तोऽन्ते ब्राह्मं, वैष्णवं शैवं वा पदमधिगच्छन्तः प्रलये ब्रह्मीभावमापद्यन्ते, सा गतिरैशी बोद्धव्या। शुक्ला ऐशी वेति गतिद्वयी देशकालसापेक्षा। देवदुर्लभा सहजा गतिस्तूभयविलक्षणा। नेयं देशकालयोः सापेक्षतामवलम्बते। यया खलु कश्चन महात्मा ज्ञानप्रभावात् निजाशेषवासनाक्षयं विदधत्, मनसोऽपि विलयनमनुतिष्ठन् पञ्चभ्योऽपि कोषेभ्योऽतीतो भृष्टसंचितक्रियमाणकर्मबीजः केवलं प्रारब्धमेव कर्म भुञ्जानो जीव-

न्नेव मुक्तो ब्रह्मीभावमनुभवति, सा सहजेति कथ्यते । जीवन्मुक्तदशायां सञ्चितानि कर्मबीजानि ज्ञानाग्निना दग्धानि नाङ्कुराय प्रकल्पन्ते । निर्वासनत्वात् क्रियमाण-कर्मकलापोऽपि न जीवन्मुक्तं स्पृशति । द्विविधमपीदं सञ्चितं क्रियमाणं कर्मजातं जीवन्मुक्तस्य चित्ताकाशतोऽपसर्पत् ब्रह्माण्डप्रकृतिचिदाकाशमाश्रयते । तदीयं शरीरोत्पत्तिनिदानभूतं प्रारब्धमपि कर्म कुलालचक्रवत् नरीनृत्यमानं भोगावसाने सशरीरपातं प्रणश्यति । सैषा जीवन्मुक्तदशावाप्तिरेव संन्यास-दीक्षाया अन्तिम-लक्ष्यभूता । जीवन्मुक्तिरियं संन्यासस्य परमहंसदशायामुत्पद्यते । तुरीयातीतावधूतप्रभृतयः परमहंसस्यैव नामान्तररूपा अवस्थाविशेषाः सन्ति । सैव जीवन्मुक्तदशा संन्यासगीतायामीशकोटिब्रह्मकोटिभेदेन द्विविधा प्रतिपादिता निभालनीया ।

४—कलिवर्ज्यप्रकरणम् ।

जीवानां समष्टिकर्माण्यनुसृत्य अनादिरनन्तो महाकाल एव कल्प-मन्वन्तर-कृत-त्रेता-द्वापर-कलियुगादि-भेदभिन्नो बहुविधरूपाणि समालम्बते । कलिस्तु सर्वतो निकृष्टः । अत्राल्पायुषोऽल्पमेधसोऽल्पशक्तयश्च जीवाः प्रादुर्भवन्ति । धृतिशक्त्यादिन्यूनत्वेन कलियुगे मृत्युलोकस्य दैवलोकैः सह सम्बन्धो नितरां शिथिलायते, मनुष्यलोकवर्त्तिनां जीवानां धर्मसाधनाधिकारादयश्च सर्वथा ह्रास-मुपगच्छन्ति । अतः कारणादेव पुराणेषु कलिवर्ज्यप्रकरणे संन्यासादिनिषेध-वचनानि समुपलभ्यन्ते तथाहि ब्रह्मवैवर्त्ते—

अश्वालम्भं गवालम्भं संन्यासं पलपैत्रिकम् ।
देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

एतादृशवचनानि बृहन्नारदीयादिष्वपि दृग्गोचरतामुपयान्ति । पुराणग्रन्था वेदभाष्यरूपत्वान्न त उपेक्षणीयाः । तदीयवचनान्यपि नूनं मीमांसितव्यानि ।

विधेया विधयो मौलिककारणाभावेन शक्तेरल्पतया वा कलिकाले निषिध्यन्त इति कलिवर्ज्यप्रकरण-निषिद्धवचन-पर्यालोचनेन सिध्यति । अश्वमेधस्तु मौलिककारणाभावेन निषिद्धः । यतः कलियुगे समस्तमेव भूमण्डलं निजाधीनं विधातुमेकः सम्राट् सुतरामसमर्थः । एतन्मौलिको हेतुर्दैवलोकसम्बन्धविच्छेद एव । गोमेधविषये शास्त्रेषु इदमुपलभ्यते यत् मेध्या गावः पुनर्जीवनं लभन्तेस्म । यथाविधि यज्ञानुष्ठानेन दैवसाहाय्येन यज्ञीयपशूनां सद्गतिस्तु अवश्यंभाविनी । अतोहि गोजातेर्गुरुणा गौरवेण दैवजगत्-सम्बन्ध-सम्बद्धा एतादृशविषया दैव-

सम्बन्धशून्ये कलियुगे निषेद्धव्या एव। एतादृशपुराणप्रोक्तनिषेधवचनेषु मौलिककारणकलापाभाव एव हेतुः। एवञ्चाश्वालम्भे गवालम्भे च मूलकारणाभाव एवेति निष्कर्षः। देवरेण सुतोत्पत्तिरपि मूलकारणाभावेनैव सह सम्बध्नाति। कामजसृष्टि-संकुले कलावत्र पुरुषेषु योगशक्तिराहित्यात् स्त्रीषु हि धर्मशक्तेरभावात् देवरेण सन्तानोत्पत्तिर्नाम नियोगोऽपि मौलिककारणाभावादेव निषिद्धः। नियोगस्य शास्त्रोक्त-पवित्रता-संरक्षणं कलिकाले न सम्भवति। किन्तु पलपैत्रिकं (श्राद्धेमांसपिण्डदानं) संन्यासदीक्षा चेति द्वयं न मौलिककारणाभावेन, प्रत्युत शक्तेरभावादेव निषिद्धम्। मांसभोजिने प्रेताय मांसपिण्डदानं तन्त्रोक्तायां वेदोक्तायां च पद्धतौ परमप्रयोजनीयत्वेन समर्थितमास्ते। भारतस्य विविधप्रान्तेषु मांसपिण्डदानप्रथा साम्प्रतमपि यत्र कुत्रचन निभाल्यते। अतः संन्यासदीक्षाऽपि तथैव बोद्धव्या। कलियुगे संन्यासदीक्षाविधिवचनान्यपि शास्त्रेषु समुपलभ्यन्ते-

यावद् वर्णविभागोऽस्ति यावद् वेदः प्रवर्त्तते।
तावन्न्यासोऽग्निहोत्रं च कर्त्तव्यं तु कलौ युगे॥

—भगवान् व्यासः

इदानीं समये वैदिकस्य तान्त्रिकस्य लौकिकस्य च संन्यासाश्रमस्यानेका रीतयो बहुविधाः श्रेणयश्च मोक्षभूमौ भारतद्वीपेऽत्र बहुत्र दृष्टिगोचरीभवन्ति। प्राचीनकालापेक्षया साम्प्रतमेषां विस्तरो नितरां प्रवर्द्धमानः संलक्ष्यते। अतो नैत उपेक्षणीया इति निर्विवादम्। इदमपि प्रायो निर्विचिकित्स्यं यत् शक्तेरभावात् कलौ शास्त्रनिषिद्धानां धर्माणां दुस्साध्यत्वात् ते सुविचारं निषेवणीया आश्रयणीयाश्च। सम्प्रति तादृशधर्माः पूर्णरूपेण नानुष्ठातुं शक्यन्त इत्यपि निश्चप्रचम्। इदानीन्तनानि संन्यासरूपाणि आपद्धर्मानुसारेण शास्त्रविरुद्धरीत्या वा समनुष्ठितान्यपि प्रायो दुर्बलानि दैनंदिनं क्षीणतामुपढौकन्ते। परमहंसदशायाः पूर्वोक्तावस्था तु न केवलं दर्शनविषयत एव, श्रवणविषयतोऽपि सर्वथाऽतितिरोदधाति। कुटीचक-बहूदकादीनां दीक्षाऽऽचारव्यवहारादयश्च सर्वतो लुप्तप्राया एव। वैदिकसंन्यासिष्वपि परमहंसदीक्षया एव सर्वे अहमहमिकया दीक्षिता दृश्यन्ते। अवधूतपरिव्राजकादिनामविख्याता तान्त्रिकसंन्यासदीक्षाऽपि विलक्षणैव लक्ष्यते। लौकिकप्रव्रज्यापद्धतयोऽपि तत्तन्मतपन्थप्रवर्त्तकाचार्यनामतः प्रचरन्ति प्रायशो मोक्षभूमौ भारतद्वीपेऽत्र। एतैरुपर्युक्तकारणकलापैर्निवृत्तिपथपथिकस्य व्यक्तिमात्रस्यापि कृते निबन्धग्रन्थस्य पद्धतेश्च निर्माणं नितरामावश्यकम्।

५—यतिधर्म-मौलिक-रहस्यम् ।

यथाहि महतो वटवृक्षस्य सम्पूर्णमपि स्वरूपमेकस्मिन् अल्पीयसि वटबीजे सूक्ष्मरूपेण निहितं तिष्ठति, तथैव निवृत्तिधर्माधारभूतं जीवन्मुक्तिप्रदं संन्यास-तत्त्वं वेदोक्ते प्रेषमन्त्रे संतिष्ठते । सत्य-शौच-दया-दानाख्यैश्चतुर्भिः पादैर्धर्म इव सात्त्विकधैर्य-सात्त्विकज्ञान-परमवैराग्य-प्रेषमन्त्रस्वानुभवाभिधैश्चतुर्व्यूहैः संन्यास-धर्मोऽपि संरक्षितोऽस्ति । सात्त्विक्या धृतेः, सात्त्विकस्य ज्ञानस्य, परमस्य वैराग्यस्य च लक्षणानि वेदशास्त्रेषु बहुत्र समुपलभ्यन्ते । सर्वविधैरपि साधु-संन्यासिभिः प्रेषमन्त्ररहस्यानुशीलनं नूनमेव विधेयम् । त्रयाणां भूर्भुवःस्वर्लोकानां परित्यागसंकल्प एव प्रेषमन्त्रस्य बहिरङ्गमवधेयम् । "लोकत्रयसम्बन्ध-संवलिता निखिला अपि कामनाः परित्यक्ता" इति वाक्योच्चारणपूर्वकं तदर्थ-मननेनैव प्रेषमन्त्रः सुसिद्धो भवति । भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयस्य स्वरूपप्रतिपत्तये स्वकीयस्यैतस्य ब्रह्माण्डस्य स्वरूपपरिज्ञानं नितरामावश्यकमिति तत्स्वरूपमधो निर्दिश्यते—

अस्मदाश्रयीभूतस्यास्य ब्रह्माण्डस्य चतुर्दश विभागाः सन्ति । तेषु तला-ऽतल-वितल-सुतल-तलातल-रसातल-पातालाख्यानि सप्त भुवनान्यधःस्थानि, भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःसत्याभिधानानि सप्त उपरि स्थितानि विज्ञेयानि । निम्नस्थाः सप्त लोकास्तु शिष्टसम्प्रदायैर्वर्णाश्रमधर्मावलम्बिभिरार्यैः परित्याज्या एव सन्ति । सप्ताऽधस्तनेषु लोकेषु असुराणां निवासः । असुरा अपि देवयोनिविशेषा एव । तदीयशरीराण्यपि देवपिडान्तर्गतान्येव । सप्तस्वधोलोकेषु स्वर्लोकापेक्षयापि समधिकमिन्द्रियभोगसुखमवधेयम् । मद्यमांसस्त्रीनिषेवणादीनामन्येषामैश्वर्या-दीनामेवमासुरभावपरिपूर्णं वर्णनमुपलभ्यते, यदार्यधर्माणः शिष्टजना न तत् कामयन्ते । अतस्तदासक्तिराहित्यात् तत्त्यागसंकल्पोऽनावश्यक एव । उपरि स्थितेषु सप्तसु भुवनेषु भूर्भुवःस्वरित्याख्ये लोकत्रये किल सात्त्विकस्येन्द्रियभोग-सुखस्य सम्बन्धो विज्ञायते । इन्द्रिय-मनो-बुद्धि-प्रकृतिषु एकैकं स्ववशे स्थापयन्तो महात्मान एव क्रमशो महर्जनतपस्सत्याख्येषु लोकेषु निवसन्ति, इति योगशास्त्रस्य उपनिषदां च राद्धान्तः । अतो दृष्टानुश्रविकसुखपरित्यागिभिः संन्यासिभिः सप्तोर्द्ध्वलोकेष्वपि उपरि स्थितानि चतुर्भुवनानि समाश्रयणीयान्येव सन्ति । जीव-न्मुक्ताः संन्यासिनस्तु मृत्युलोक एव निःश्रेयसमधिगच्छन्ति । तदभावे उपरि स्थितेषु चतुर्लोकेषु संन्यासिनां निवासः स्वाभाविक एव । संन्यासिभिः "भूः संन्यस्तं मया" इत्यादिवाक्यैः भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोका एव संन्यस्तव्याः ।

भूर्लोकस्यान्तर्गतानि जम्बू-प्लक्ष-शाक-कुश-क्रौञ्च-शाल्मली-पुष्कराख्यानि सप्तद्वीपानि विराजन्ते। तानि तत्तद्वातावरणरूपैः सप्तसमुद्रैः परिवेष्टितानि सन्ति। एतानि देवलोकभूतानि अस्मदाश्रयीभूतं मृत्युलोकं परितो विराजन्ते। एतेषु केवलं जम्बूद्वीपे नव वर्षाणि, पितृलोकनरकलोकप्रेतलोकाश्चेत्यादिद्वादशलोकाः सन्ति। तेषु नववर्षेषु मृत्युलोकापरनामको मनुष्यलोको भारतवर्षमवधेयम्। अवशिष्टानि अष्टौ वर्षाणि देवलोकभूतानि विज्ञातव्यानि। एवं हि चतुर्दशभुवनपारस्परिक-विभागविस्तरतया अस्मदाश्रयीभूतभारतवर्षरूपोऽयं मृत्युलोको ब्रह्माण्डस्यैतस्य एकसहस्रैकशताधिकः षट्सप्ततितमो (११७६) भागोऽवगन्तव्यः। उभौ भूर्लोक-भुवर्लोकौ मिलित्वा भौमस्वर्ग इत्युच्यते। एतयोर्भूर्लोकभुवर्लोकयो भौमस्वर्गभूतयोर्वातावरणे निखिलानि ग्रहनक्षत्रराशिचक्रादीनि विद्यमानानि सन्ति। एतदन्तिमसीमनि ध्रुवलोकः, योऽसौ रात्रावुत्तरदिशि स्थिररूपो निभाल्यते। ध्रुवलोकस्याप्युपरि उत्तरतः स्वर्लोकोऽस्ति। इमे त्रयो भूर्भुवःस्वर्लोका उत्तरोत्तरमिन्द्रियसुखभोगविलासागारभूताः सन्तिः। एभ्योऽप्युपरि स्थितेषु लोकेषु इन्द्रियसुखस्य न किमपि महत्वमिति चतुर्दशभुवनरहस्यमनुभूय सरहस्यं प्रैषमन्त्रं मननपूर्वकमुच्चारयता संन्यासिना भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोकाः संन्यस्तव्यास्ततोऽनु तेन तदूर्द्ध्वलोकेषु समुपस्थातव्यम् यद्वर्णनमुपरि समनुष्ठितमस्माभिः। परमहंसेन संन्यासिना तु इहैव मृत्युलोके मुक्तेन भवितव्यम्, अन्यथा भूर्भुवःस्वर्लोकेभ्योऽप्युपरि स्थितलोकेषु गन्तव्यम्। एतदेवातिसूक्ष्मं दैवलोक-सम्बन्ध-संवलितं पारलौकिकं रहस्यपरिपूर्णमलौकिकं मौलिकं यतिधर्मतत्वं विद्वद्भिर्विज्ञातव्यम्।

६—ब्रह्मचर्य-वानप्रस्थ-समस्या।

ब्रह्मचर्य-वानप्रस्थाश्रम-नामशेषता-सम्बन्धे बहूनि वचनानि शास्त्रेष्वपि समुपलभ्यन्ते, प्रत्यक्षतोऽपि तयोर्नाशोऽनुभूयते। गर्भाधानादिसंस्कारपद्धतेः प्रणाशेन, पित्रोर्विषयव्यामोहताप्राबल्येन, विप्राणां निवृत्तिपरतानिरोधेन, तपोवनानामुच्छेदेन, भूसुराणां भृतकाध्यापनादिना बहुविधकारणकलापेन ब्रह्मचर्याश्रमो नाशमुपगतः। गृहस्थाश्रमे च विषयविरागितायां निवृत्तिपरतायाश्च प्रायशो ह्रासेन, ब्राह्मणानां तपःशक्तिन्यूनतया, वर्णाश्रमधर्मस्य शिथिलतया, तीर्थेषु पवित्रताऽध्यात्मचिन्तन-विद्याभ्यासङ्गादीनामभावेन, तपोवनसुरक्षारीतितिरोहिततया, तादृशैवापरहेतुपरम्परया च वानप्रस्थाश्रमद्रुमोऽपि निर्मूलः

समजनि । यत्र कुत्रचन ब्रह्मचर्याश्रमनामव्यपदेशभाजोऽनेके विद्यालया यद्यपि समुपलभ्यन्ते, तथापि ते केवलं प्रदर्शनमात्रोपयोगिनो यतस्तेषु वर्त्तनं भुञ्जानैरध्याप्यन्तेऽन्तेवासिनः । दण्डिस्वामिषु दशनामिसंन्यासिसमुदायेषु वैष्णव-सम्प्रदायान्तर्गत-बहुविध-साधु-सम्प्रदायेषु च ब्रह्मचारिनामधारिणो निरीक्ष्यन्ते, संन्यासिष्वपि मठस्थब्रह्मचारिणामेका रीतिरेव प्रचरति, तादृशाः सर्वेऽपि ब्रह्मचारिनामानो नारम्भतो ब्रह्मचर्याश्रमपालनबद्धपरिकारा विज्ञेयाः । अनेके साधवो विवाहसंस्कारानन्तरं ब्रह्मचारिणो जायन्ते । अतो निश्चप्रचमिदं यत् ब्रह्मचर्यनामा आद्य आश्रमो न याथातथ्येन प्रचारयितुं शक्यते । पाठशालासु कलाशालासु (स्कूल-कालेज) तदीयच्छात्रनिवासेषु तत्तदाश्रमेषु च ब्रह्मचर्याश्रमाचारानुवर्त्तिनः कांश्चन शुभान् देशकालोपयोगिन आचारान् पालयित्वा कथं कथमपि ब्रह्मचर्याश्रम-बीज-संरक्षणं कर्त्तुं शक्यते । साधुसंन्यासिमहात्मसु ये किल ब्रह्मचारिनामतो विख्यातास्तैर्हि यथाशक्यं वानप्रस्थाश्रमधर्माचारान्, संन्यासाश्रमस्य वा कुटीचकबहूदकयोराचारान् वा परिपालयद्भिर्वानप्रस्थाश्रमस्थैः संन्यासाश्रमस्थैर्वा भूत्वा नूनमनाश्रमित्वकलङ्कपङ्कः प्रक्षालयितव्यः । अनेनैव प्रकारेण कलिकालेऽप्यत्र ब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमयोर्बीजरक्षा सम्भाव्येत, आश्रमधर्मस्य वैषम्यमपि दूरापास्तं भवेत् । प्रवृत्तिपथपथिकैस्तु निवृत्तिमार्गप्रवेशावसरे प्रथमं तीर्थसंन्यासव्रतमाचरद्भिः तीर्थसेवनं साधुसंगं तपश्चरणादिकमनुष्ठाय वानप्रस्थाश्रमस्य कतिचन नियमाः पालयितुं शक्यन्ते । अनया सुकौशलपूर्णयत्नपरम्परया चतुर्णामप्याश्रमाणां तदीयधर्माणां च बीजरक्षणं भवितुमर्हति ।

इदानीं संन्यासधर्मसम्बन्ध-संवलिता विषया मीमांस्यन्ते । कलियुगे सर्वतः पूर्वं भगवच्छङ्करपादैः संन्यासधर्मः संस्कृतः । तदानीं देशकालपात्रविचारतः संन्यासिनां कृते "आचार्य" शब्दस्तैः प्रयुक्तः । तदेतत् 'पद्मपादाचार्य'—'त्रोटकाचार्य'-प्रभृति नामतो विज्ञायते । तस्मिन् समये कुटीचक-बहूदकयोराचारान् पूर्वं परिपाल्य हंसदीक्षया संन्यासिनो दीक्ष्यन्तेस्मेत्यनुमीयते । यतो हि परमहंसस्तु स्वयं सिद्धो भवति, न तस्य काऽपि दीक्षा भवितुमर्हति । एवं संन्यासधर्मसोपानानि क्रमश आरोढुं तदानीं काऽपि मर्यादा आसीत् । संन्यासधर्मडिण्डिमं नादयद्भिरिदानीन्तनैः सर्वैरिव 'परमहंसपरिव्राजकाचार्य'—'जगद्गुरु' प्रभृत्युपाधयः परित्यक्तोपाधिभिस्तैर्न व्यवह्रियन्तेस्म । तैस्तु दीर्घोपाधिपरम्पराव्यवहारस्तपोनाशकारी लज्जाजनकश्चेति प्रतीयतेस्म । अनन्तरं बहुषु शिष्य-परम्परासु व्यतीतासु

'शङ्करसम्प्रदाय' आविर्भूतः । ततश्च दशनामिनां 'गिरी'-'पुरी'-प्रभृतीनां प्रादुर्भावः समजनि । तदनन्तरमेव ब्राह्मणव्यतिरिक्ता अपि दशनामिषु दीक्षिताः समभवन् । मठस्थब्रह्मचारिणां पद्धतिरपि तदैव प्रचलिता । सर्वमिदं भगवतआदिशङ्कराचार्यस्य समयतः परस्तात् प्रचरितमासीत् । फलतः कालान्तरे शनैः शनैरुपर्युक्तं प्रचलितमभवत् । यथा हि शनैः शनैः दशनामिसंन्यासिसंघानामसमर्थतया प्राचीनसंन्यासधर्मस्य सर्वेऽप्याचारा यथायथं प्रतिपाल्यमाना नावलोक्यन्ते । तथैव मठस्थब्रह्मचारिणो हि वानप्रस्था वा संन्यासिनो वेति न ज्ञायते । शङ्करसम्प्रदाये दण्डिस्वामिषु संन्यासधर्माचारपरिपालनमन्यापेक्षया यथा कथञ्चित् किमपि दृष्टिगोचरीभवति । किन्तु तेष्वपि प्राचीनानां कुटीचक-बहूदक हंस-परमहंसानामाचारपरिपालनपरिपाटी न प्रत्यक्षीक्रियते । तेषु यद्यपि ब्राह्मणानामेव प्राधान्यम् । किन्तु विद्याहीना वा सदाचाररहिता वा सर्वे ब्राह्मणब्रुवा अहमहमिकया परमहंसा जायन्ते । तेषु वैदुष्यविमर्शो नावाप्यते । ते किलैकदण्डधरा हंसधर्माणो भवन्ति । वैष्णव-सम्प्रदायेष्वपि कुत्रचन ब्राह्मणानामस्ति प्राधान्यम्, ते हि कुटीचकधर्मप्रधानास्त्रिदण्डधारिणो लभ्यन्ते । वेद-शास्त्रेषु कुटीचकबहूदक-संन्यासिनां शिखासूत्रधारणविधिर्विद्यते नान्यत्र । एवं हि प्राचीनमर्यादा-परिपालनपुरस्सरं क्रमशः सदाचारसोपानारोहणपरिपाटी यावन्न प्रचार्येत, न तावत् संन्यासधर्ममर्यादा स्थैर्यमभ्युपेयादिति ।

७—संन्यासपद्धतेरावश्यकत्वम् !

पुराकाले चतुर्ष्वपि ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-संन्यासाश्रमेषु चतुर्णामपि ब्राह्मणाः, त्रयाणां क्षत्रियाः, द्वयोः वैश्याः, केवलस्यैकस्य गृहस्थाश्रमस्यैव शूद्राः पालनकर्त्तारस्सन्तोऽभ्युदयनिःश्रेयसमार्गे यथायोग्यं प्रवर्त्तन्ते । संन्यासे ब्राह्मणानामेवाधिकार आसीत् । तदानीं संन्यासिनामतोवाल्पीयसी संख्या श्रूयते । ब्राह्मणाः संख्याधिक्येन वानप्रस्थाश्रममेवाधिवसन्तो बभूवुः, कठिने संन्यासाश्रमे सर्वथा विषयविरक्ताः परित्यक्तसर्वेषणा आत्मदर्शिनो व्रततपोनिरता ब्राह्मणा एव प्रविविशुः । किन्तु कलावत्र सर्वतस्तद्विपरीतमिव प्रतिभाति । ब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमयोः केवलं नाममात्रमेवावशिष्यतेऽत्र मोक्षभूमौ भारतद्वीपे सर्वेऽपि वर्णाः स्वस्वधर्मपालने नितरां काठिन्यमनुभवन्ति । एतेन गृहस्थाश्रमोऽपि हीनबलः संवृत्तोऽस्ति । सर्वेऽपि वर्णाः संन्यासिनो जायन्ते । अतः

सम्प्रति संन्यासिनां संख्या आवश्यकतामतिशेते । गृहस्थाश्रमेऽसौविध्यमनुभूय जीविकासाधनार्थं सर्वेऽपि वर्णाः संन्यस्यन्तीति कलिकालप्रभावविजृम्भणमेवात्र मुख्यो हेतुः । प्राचीनवैदिकसंन्यासस्य पूर्णता तु दूरापास्ता, छायापि यत्रकुत्र सुमहता काठिन्येन समुपलभ्यते । कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंसाख्यानि यथाधिकारं क्रमश आरोहणीयानि संन्यासाश्रमस्य सोपानान्यपि याथातथ्येन न क्वापि दृष्टिगोचरतामुपयान्ति । यद्यपि कुत्रचन संप्रदाये संन्यासाश्रमे केवलं ब्राह्मणा एव दीक्ष्यन्ते; तथापि तेषामाधिक्येन नैरङ्कुश्यात् हलग्राहिणोऽपि ब्राह्मणाः संन्यासाश्रमे प्रविशन्ति । संन्यासाश्रमस्य मूलभूतं ज्ञानं तु प्रायशस्तेषु दुर्लभमेव संवृत्तम् । केवलस्य बहिरङ्गमात्रस्यैव संन्यासे प्रामाण्यमङ्गीक्रियते । यत्र सम्प्रदाये केवलं ब्राह्मणाः संन्यस्यन्ति, तत्रापि तदाचारेषु सुमहान् भेदो दृश्यते । केचन संन्यासिनः कुटीचकस्य, अपरे बहूदकस्य, अन्ये परमहंसस्य, वा कांश्चिदाचारान् विपालयिषन्ति । केचन त्रिदण्डिनोऽन्ये एकदण्डिनश्च दृश्यन्ते । दण्डधारणेऽपि मतभेदः पन्थभेदश्च सम्वृत्तः । कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंसाश्रमाणां न कोऽपि शिक्षादीक्षाक्रमो निभाल्यते । कुत्रचित् शिखासूत्रत्यागिनः ब्राह्मणव्यतिरिक्ता अपि परमहंसा अन्यत्र शिखासूत्रधारिणो ब्रह्मचारिनामानो निरीक्ष्यन्ते । ते कृतबहुविवाहा अपि ब्रह्मचारिण एव भवन्ति । एवंभूताश्चतुर्ष्वप्याश्रमेषु कुत्रान्तर्भवन्तु ? क्वापि ब्रह्मचारिभूतैरेतै र्वानप्रस्थ-कुटीचक-बहूदकादीनां यथाक्रमं कथञ्चित् शिक्षाऽप्यधिगम्यते । किन्तु तादृशशिक्षाया न क्वापि समीचीना सुव्यवस्था विद्यते । उपर्युक्तशास्त्रप्रमाणानुसारं कुटीचक-बहूदक-संन्यासिनां कृते शिखासूत्रधारणव्यवस्था लभ्यते । कुटीचकादिचतुर्विध-संन्यासिश्रेणीनां पार्थक्यरूपेण शास्त्रेषु शिक्षाक्रममहत्त्वं निर्दिष्टमास्ते । यत्र कुत्र ब्राह्मणानामेव संन्यासग्रहणविधौ प्रचलिते सत्यपि न तेषां क्रमोन्नतये यथाक्रमाधिकारप्राप्तये वा साक्षात् साहाय्यविधायकः कोऽपि निबन्धग्रन्थः पद्धतिग्रन्थश्चाप्युपलभ्यते । यथा तथा वा श्राद्धतर्पणादिकमनुष्ठाय प्रेषमन्त्रोच्चारणपूर्वकं बुधा अबुधा वा, ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा, हलग्राहिणो विद्याहीना वा ब्राह्मणजातीया यद्यपि संन्यस्यन्ति, किन्तु स्वीययथाक्रमसमुन्नतये न तैः कोऽपि मार्गः समुपलभ्यते । अत एतत्प्राचीनपरम्पराप्रवर्त्तितसंन्याससोपानारोहणाय समुद्यतानां तत्तत्साम्प्रदायिकसाधुसंन्यासिनां कल्याणसाधनाय निबन्धग्रन्थस्य पद्धतिग्रन्थस्य च महदावश्यकत्वं श्रीभारतधर्ममहामण्डलसञ्चालकैरनुभूय संन्यासगीतानामनिबन्धग्रन्थः संन्यासधर्मपद्धतिश्चानुसन्धाय प्रकाश्यते ।

कलिकालेऽस्मिन्निदमेकं महद् वैलक्षण्यं समुपस्थितं यत् चत्वारोऽपि वर्णाः तदीया नार्यश्चापि साधु-संन्यासिनामरूपं ग्राहं ग्राहं संन्यासधर्माचारान् परिपालयन्ति । एतदीयसंख्याऽप्यधिकायते । निवृत्तिपथपथिकाः साधवो नानासम्प्रदायपन्थानुरूपेण विभिन्ननाम्नाऽभिधीयन्ते । तदीयेषु वैज्ञानिकसिद्धान्तेषु, मौलिकरहस्येषु, लक्ष्येषु आचारविचारेष्वपि परस्परविरुद्धो भेदः परिलक्ष्यते । एवं सत्यपि तेषु तासु वा ज्ञानवैराग्ययोगसाधनतपस्यादीनां सद्भावः प्रवर्त्तते येन सनातनधर्मरक्षाकार्यमनायासतो वोभूयते । अतो नैते सम्प्रदायपन्थादयः समुपेक्षणीयतामावहन्ति । तादृशसम्प्रदायपन्थसाधूनामपि अभ्युदयनिःश्रेयससाधनार्थम् आत्मज्ञान-शास्त्रज्ञान-वैराग्याद्यभिवृद्ध्यर्थं सर्वविधसमुन्नत्यर्थं च साक्षाद्रूपेण साहाय्यप्रदायकं ग्रन्थद्वयमिदमित्यत्र न कोऽपि सन्देहलेशावकाश इति ।

८—संन्यासदीक्षाक्रमः ।

वैदिकसंन्यासपद्धत्यनुसारेण कुटीचकसंन्यासदीक्षा नाम प्रथमं सोपानम् । साधनवैराग्यसम्पादनाय अधिकारप्राप्तिनिमित्तं च सर्वविधैरपि संन्यासिभिः प्राथमिकं कुटीचकसोपानमेवानुसर्त्तव्यम् । ब्राह्मणकुले लब्धजन्मना सर्वविधसंस्कार-सुसंस्कृत-शरीरेण सांसारिक-विषयविषविरक्तचेतसा प्रवृत्ति-निवृत्तिमार्गयोर्हेयोपादेयतां सुदृढं विजानता मुमुक्षुणा निवृत्तिपथपथिकस्य श्रीगुरुदेवस्य चरणसरोरुहं समाश्रित्य सप्रणिपातं सप्रश्रयं सपादसेवनं च जिज्ञासया कृतकृत्येन भूत्वा निम्ननिर्दिष्टरूपा प्रार्थनाऽनुष्ठेया—

ज्ञानानन्द ! दयासिन्धो ! शरणागतवत्सल ! ।
त्वत्पादपद्मशरणं प्राप्तं मां तारयाऽधुना ॥
संसारे ! त्रिविधान् तापान् सोढुं शक्तिरतः परम् ।
नास्ति नास्त्येव, वैरस्यं तत्र तत्रानुभूयते ॥
दुःखं सर्वं हि तद्रीत्या त्वामहं शरणं गतः ।
कृपां कुरु महाप्राज्ञ ! दुःखनाशो भवेद् यतः ॥
प्राप्नुयां परमं सौख्यं शाश्वतं सर्वतोऽधिकम् ।
समुद्धर दयालो ! मां त्वं समर्थोऽसि सर्वथा ॥
सर्वदा चरणद्वन्द्वं तव मे शरणं भवेत् ।
त्वदृते शरणं नान्यः प्रपन्नं मां समुद्धर ॥

२

शिष्यं प्रति गुरुवचनम्—

यद्येवं ते निश्चयश्चेद् गत्वा संबोध्य बान्धवान् ।
वत्सागच्छात्र संन्यासस्याधिकारी ततो भव ॥
ब्रह्मविद्योपदेशस्य श्रवणात् कृतकृत्यताम् ।
आपुर्देवाश्च मुनयः तत् सर्वं हि ब्रवीमि ते ॥
श्रुत्वा मत्वाऽनुभूय त्वं जीवन्मुक्तो भविष्यसि ॥

दृष्टानुश्रविकविषयविरक्तचेतसा निवृत्तिमार्गाश्रयणं श्रेयस्करं मन्यमानेन वानप्रस्थाश्रमपरिपालनाभावे वर्षत्रयम्, एकवर्षम्, मासषट्कं वा तीर्थभ्रमण-तीर्थवाससाधुसंगगुरुसन्निधानादिकमाचरता सब्रह्मचर्यं तपश्चरणं विदधता साधकेन नैजयो वैराग्याधिकारयोः पूर्वं पूर्णरूपेण परीक्षणमनुष्ठेयम् । ततो नु स्वस्मिन् तीव्रसंवेगमवगत्य मातृपितृस्त्रीबन्धुप्रभृतिभिरनुज्ञातेन श्रीगुरुचरण-शरणं शरणीकृत्य संन्यासदीक्षा गृहेलिमा ।

"यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" ।

इति श्रौतनिदेशात् ज्ञानवैराग्यसम्पन्नस्य भाग्यवत आत्मज्ञानिनः साधकस्य प्रव्रज्याग्रहणं न देशकालसापेक्षम् । सत्यामपि वैराग्यप्रबलतायामवशिष्टकर्त्तव्य-बुद्धिना तेन मातृपित्रादिगुरुजनानां स्त्रीपुत्रमित्रादिस्वजनानां च शुभवासना-सूचिका आशिषः, सम्मतयश्च ग्रहीतव्या एव । प्रव्रज्याग्रहणतः पूर्वं देवर्षिपितॄणां श्राद्धतर्पणादिना कृपाप्राप्तिरिव गुरुजनस्वजनादीनामाशीर्वादसम्मतयोऽपि साधकस्य परममङ्गलाय कल्पन्त इति अवशिष्टकर्त्तव्यबुद्धिना मुमुक्षुणा पुरुषेण नूनं विश्वसनीयम् ।

कृतज्ञता, परलोकविश्वासः, दैवेषु जगत्सु श्रद्धा, गुरुभक्तिः, गुरुवेदान्त-वचनेषु विश्वासः, वर्णाश्रमधर्मनिष्ठा, स्वधर्मपरिपालनप्रियता, धृतिः, शमः, दमः, तितिक्षा, विषयोपरतिः, अर्थकामविमुखता, धर्ममोक्षयोस्तीव्रसंवेगः, वित्त-पुत्र-दार-लोकैषणातोऽत्यन्तपराङ्मुखत्वमित्यादयो निवृत्तिपथपथिकोपयो-गिवृत्तयोऽधिकारिशिष्ये लभ्यन्त इति श्रीगुरुदेवो निपुणं परीक्ष्य विशेषयोग्यता-वाप्तये कृच्छ्र-चान्द्रायण-तीर्थभ्रमण-गङ्गास्नान-गायत्रीपुरश्चरण-तारकब्रह्ममन्त्र-जपादिद्वारा श्रीगुरुदेवानुज्ञातैरुपायान्तरैर्वा योग्यपात्रताधानपुरस्सरं स्वशिष्यं संन्यासदीक्षया दीक्षयेदिति सनातनः पन्थाः ।

९—गायत्रीपुरश्चरणविधिः।

ब्राह्मणवर्णोद्भवानां मानवानां स्वस्मिन् संन्यासग्रहणयोग्यतासम्पादनाय गायत्रीपुरश्चरण-रुद्राध्यायजप-कुष्माण्डहोमविधिष्वन्यतमस्याथवा त्रयाणामेव समुदितानामनुष्ठानमुचितमावश्यकञ्च। तत्र गायत्रीपुरश्चरणस्य सर्वाचार्य्य-सम्मतत्वाद् द्विजमात्रस्य कृते तस्योपयोगित्वाच्च तदनुष्ठानविधिरिह संक्षेपतो-निर्दिश्यते। विधिरयं गुरोराज्ञयैवानुष्ठेयः।

आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य करिष्यमाण-संन्यासग्रहणेऽ-धिकारसिध्यर्थं लक्षजपात्मकं गायत्रीपुरश्चरणमहं करिष्ये। ततः सप्रणव-व्याहृतिगायत्र्याः जपः अष्टोत्तरशतम् अष्टोत्तरसहस्रं वा। "आपोहिष्ठामयोभुव-स्तानऊर्जेदधातन। महेरणायचक्षसे॥ योवःशिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः। उशतीरिवमातरः॥ तस्माअरंगमामवोयस्यक्षयायजिन्वथ। आपोजनयथाचनः॥ एतोन्विन्द्रंस्तवामशुद्धंशुद्धेनसाम्ना। शुद्धैरुक्थैर्वावृध्वांसंशुद्धआशीर्वान्ममत्तु॥ इन्द्रशुद्धोनआगहिशुद्धःशुद्धाभिरूतिभिः। शुद्धोरयिंनिधारयशुद्धोममद्धिसोम्यः॥ इन्द्रशुद्धोहिनोरयिंशुद्धोरत्नानिदाशुषे। शुद्धोवृत्राणिजिघ्नसेशुद्धोवाजंसिषाससि॥ ऋतंचसत्यंचाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत। ततोरात्र्यजायतततःसमुद्रोअर्णवः॥ समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोअजायत। अहोरात्राणिविदधद्विश्वस्यमिषतोवशी॥ सूर्याचन्द्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत्। दिवंचपृथिवीञ्चान्तरिक्षमथोस्वः॥ स्वस्तिनोमिमीतामश्विनाभगःस्वस्तिदेव्यदितिरनर्वणः। स्वस्तिपूषाअसुरोदधा-तुनःस्वस्तिद्यावापृथिवीसुचेतुना॥ स्वादिष्ठयामदिष्ठयापवस्वसोमधारया। इन्द्रायपातवेसुतः॥ पावमानीस्वस्त्ययनीःसुदुघाहिपयस्वतीः। ऋषिभिःसं-भृतोरसोब्राह्मणेश्वमृतंहितम्॥" प्रत्येकं सकृद्वा दशवारं वा जप्त्वा। "तत्स-वितुरित्यस्याचार्यमृषिं विश्वामित्रं ऋषिं तर्पयामि। गायत्रीछन्दस्तर्पयामि। सवितारं देवतां तर्पयामि।" एतत्तर्पणं कृत्वा रुद्रं नमस्कृत्य 'कद्रुद्रायेति' रुद्रसूक्तं जपेत्।

"कद्रुद्रायप्रचेतसेमीढुष्टमायतव्यसे। वोचेमशंतमंहृदे॥ यथानोअदितिः करत्पश्वेनृभ्योयथागवे। यथातोकायरुद्रियं॥ यथानोमित्रोवरुणोयथारुद्रश्चि-केतति। यथाविश्वेसजोषसः॥ गाथपतिंमेधपतिंरुद्रंजलाषभेषजं। तच्छंयोः-सुम्नमीमहे॥ यःशुक्रइवसूर्योहिरण्यमिवरोचते। श्रेष्ठोदेवानांवसुः॥ शंनःकर-त्यर्वतेसुगंमेषायमेष्ये। नृभ्योनारिभ्योगवे॥ अस्मेसोमश्रियमधिनिधेहिशतस्य-नृणां। महिश्रवस्तुविनृम्णं॥ मानःसोमपरिबाधोमारातयोजुहुरंत। आन-

इन्द्रोबाजेभज । यास्तेप्रजाअमृतस्यपरस्मिन्धामन्नृतस्य । मूर्धानाभासोमवेन-आभूषंतोःसोमवेदः ॥"

ततः स्वयं कुशाद्यासनोपविष्टः पवित्रपाणिराचम्य प्राणानायम्य देवताः प्रार्थयेत् । "सूर्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहः क्षपाः । पवमानो दिक्पति-र्भूराकाशं खेचरामराः । ब्रह्मशासनमास्थाय कल्पयध्वमिह संनिधिम्" । ततो देशकालौ सङ्कीर्त्य प्रात्यहिकजपं सङ्कल्प्य, गुरवे नमः, गणपतये नमः, दुर्गायै नमः, मातृभ्यो नमः, इति नत्वा त्रिः प्राणानायम्य, तत्सवितुरिति गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता, गायत्री छन्दः, जपे विनियोगः । "विश्वामित्र-ऋषये नमः शिरसि । गायत्री छन्दसे नमो मुखे । सवितृदेवतायै नमो हृदि । इति न्यस्य, तत्सवितुरङ्गुष्ठाभ्यां नमः । वरेण्यं तर्जनीभ्यां नमः । भर्गोदेवस्य मध्यमा-भ्यां नमः । धीमह्यनामिकाभ्यां नमः । धियोयोनः कनिष्ठिकाभ्यां नमः । प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः" इति करन्यासं कृत्वैवं षडङ्गादि षडङ्गन्यासं कुर्यात् । तद्यथा—"तत्सवितुः हृदयाय नमः । वरेण्यं शिरसे स्वाहा । भर्गोदेवस्य शिखायै वषट् । धीमहि कवचायहुँ । धियोयोनः नेत्रत्रयाय वौषट्, प्रचोदयात् अस्त्राय फट् ।" संस्कृतां जपमालां पात्रे निधाय सम्प्रोक्ष्य "ओं महामाये महामाले सर्वशक्तिस्वरूपिणि । चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मां सिद्धिदा भव"इति प्रार्थ्य, अविघ्नं कुरु माले त्वमिति तामादाय मन्त्रदेवतां सवितारं ध्यायन् हृदये मालां धारयन् मन्त्रार्थं स्मरन् मध्यन्दिनावधि जपेत् । अतित्वरायां सार्धत्रयप्रहरा-वधि । जपान्ते पुनःप्रणवमुक्त्वा । "त्वं माले सर्वदेवानां प्रीतिदा शुभदा भव । शिवं कुरुष्व मे भद्रे यशो वीर्यञ्च सर्वदा" इति मालां शिरसि निधाय त्रिःप्राणाना-यम्य न्यासत्रयं कृत्वा जपमीश्वरार्पणं कुर्यात् । प्रत्यहं समान-संख्य एव जप्यो नतु न्यूनाधिके । एवं जपं समाप्य साङ्गतासिध्यर्थं होमं करिष्ये । तदङ्गत्वेन स्थ-ण्डिलादि सर्वं कर्म करिष्ये इति सङ्कल्प्य । अत्र स्थण्डिलं, गोमयेन प्रदक्षिणमुप-लिप्य, दक्षिणेऽष्टौ, उदीच्यां द्वे, प्रतीच्यां चतुः, प्राच्यामर्धमित्यङ्गुलानि त्यक्त्वा, दक्षिणोपक्रमामुदक्संस्थां प्रादेशमात्रामेकां लेखां तस्या दक्षिणोत्तरयोः प्रागायते पूर्वरेखया असंसृष्टे प्रादेशसंमिते द्वे लेखे लिखित्वा तयोर्मध्ये परस्परमसंसृष्टा उदक् संस्थाः प्रागायताः प्रादेशसंमितास्तिस्र इति षड्लेखा यज्ञीयशकलमूलेन दक्षिणहस्तेनोल्लिख्य लेखासु तच्छकलमुदगग्रं निधाय स्थंडिलमद्भिरभ्युक्ष्य शकलं भंक्त्वाग्नेय्यां निरस्य पाणिं प्रक्षाल्य वाग्यतो भवेत् । ततस्तैजसेनासंभवे मृन्मयेन वा पात्रयुग्मेन संपुटीकृत्य सुवासिन्या श्रोत्रियागारात्स्वगृहाद्वा समृद्धं निर्धूम-

मग्निमाहृतं स्थंडिलादाग्नेय्यां निधाय । जुष्टोदमूना आत्रेयो वसुश्रुतोऽग्निस्त्रिष्टुप्, पद्मग्नेराहुगणो गोतमोग्निस्त्रिष्टुप्, अग्न्यावाहने विनियोगः । "ॐ जुष्टोदमूनाअतिथिर्दुरोणइमंनोयज्ञमुपयाहिविद्वान् । विश्वाअग्नेअभियुजोविहत्याशत्रूयतामाभराभोजनानि । पद्मग्नइहहोतानिषीदादब्धःसुपुरएताभवानः । अवतांत्वारोदसीविश्वमिन्वेयजामहेसौमनसायदेवान्" इत्यनेनैरावाह्य आच्छादनं दूरीकृत्य । समस्तव्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । अग्निप्रतिष्ठापने विनियोगः । ओं भूर्भुवः स्वरों सूर्यनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य । प्रोक्षितैंधनानि निक्षिप्य वेणुधमन्या प्रबोध्य ध्यायेदेवं । चत्वारिश्रृंगा गोतमो वामदेवोग्निस्त्रिष्टुप्, अग्निमूर्तिध्याने विनियोगः । "ॐ चत्वारिश्रृङ्गात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य । त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्याँआविवेश ॥ सप्तहस्तश्चतुःश्रृङ्गः सप्तजिह्वो द्विशीर्षकः । त्रिपात्प्रसन्नवदनः सुखासीनः शुचिस्मितः । स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे देवीं वामे स्वधां तथा । बिभ्रद्दक्षिणहस्तैस्तु शक्तिमन्नं स्रुचं स्रुवं । तोमरं व्यजनं वामे घृतपात्रं च धारयन् । आत्माभिमुखमासीन एवं रूपो हुताशनः । अग्ने वैश्वानर शांडिल्यगोत्र मेषध्वज प्राङ्मुखो मम सम्मुखो वरदो भवः ॥" गायत्रीपुरश्चरणदशांशहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इति संकल्प्य । अस्मिन्नन्वाहितेऽग्नौ जातवेदसमग्निमिध्मेन प्रजापतिं प्रजापतिं चाघारदेवते आज्येन अग्नीषोमौ चक्षुषी आज्येन, अत्र प्रधानं सवितारं अमुकसंख्याकाहुतिभिः घृताक्ततिलपायसाहुतिभिः शेषेण स्विष्टकृतमग्निमिध्मसंनहनेन रुद्रं अयासमग्निं देवान्विष्णुं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैताः प्रायश्चित्तदेवता आज्येन ज्ञाताज्ञातदोषनिबर्हणार्थं त्रिवारमग्निं मरुतश्चाज्येन विश्वान्देवान्संस्रावेण अंगदेवताः प्रधानदेवताः सर्वास्सांनिहितास्संतु । एवं साङ्गोपाङ्गेन कर्मणा सद्यो यक्ष्ये । समस्तव्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती, अन्वाधानसमिद्धोमे विनियोगः । "ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम ।" इध्माबर्हिषोश्च संनहनं । परिसमुह्य परिस्तृणीयात् । तच्चेत्थं—अग्न्यायतनाद्दशांगुलपरिमिते देशे ऐशानीं दिशमारभ्य प्रदक्षिणं समन्तात्सोदकेन पाणिना त्रिः परिमृज्य दशाङ्गुलमिते देशे प्राच्यादिदिक्षु परिस्तृणीयात् । तत्र प्राच्यां प्रतीच्यां चोदगग्रा दर्भा अवाच्यामुदीच्यां च प्रागग्राः पूर्वपश्चात्परिस्तरणमूलयोरुपरि दक्षिणपरिस्तरणं उत्तरपरिस्तरणं तु तदग्रयोरधस्तात् । ते च दर्भा अनियतसंख्या एकैकस्यां दिशि चत्वारश्चत्वार इत्येवं षोडश वा । ततोऽग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मासनार्थं उत्तरतश्च पात्रासादनार्थं कांश्चित्प्रागग्रान्दर्भानास्तृणीयात् अग्नेरैशानतस्त्रिरंभसा परि-

षिच्य । "ओं परिसमूहनं त्रिः । ओं परिस्तरणं । ओं पर्युक्षणं त्रिः" उत्तरास्तीर्णेषु दर्भेषु दक्षिणसव्यपाणिभ्यां क्रमेण द्रव्यस्थालीप्रोक्षण्यौ दर्वीस्रुवौ प्रणीताज्यपात्रे इध्माबर्हिषी चेत्येतावतामेवासादनं । इध्माबर्हिषोरज्जुनिर्णयः । त्रिभिस्त्रिभिः कुशदलैः सव्यं पाणिमधो दक्षिणं चोपरि कुर्वन् पूर्वदलाग्रैरुत्तरदलमूलैश्च त्रिसंधि द्विगुणां रज्जुं कृत्वा पुनर्दक्षिणमधः सव्यं चोपरि कुर्वन् तथैव त्रिगुणाये दन्ते प्रदक्षिणं ग्रन्थिं दद्यात् । एवं षट्त्रिंशद्दर्भदलैरेका रज्जुर्भवति । ततः प्रोक्षणीपात्रमुत्तानं कृत्वा तत्रानंतर्गर्भितसाग्रसमस्थूलप्रादेशमात्रकुशद्वयरूपे पवित्रे निधाय शुद्धाभिरद्भिस्तत्पात्रं पूरयित्वा गंधपुष्पादि क्षिप्त्वा हस्तयोरंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यामुदगग्रे पृथक्पवित्रे धृत्वा अपस्त्रिरुत्पूय पात्राण्युत्तानानि कृत्वा इध्मं च विस्रस्य सर्वाणि पात्राणि त्रिः प्रोक्षेत् । ता अपः कमण्डलौ क्षिपेदित्येके । ततो यथोक्तलक्षणमीशानदिगवस्थितं ब्रह्माणं अस्मिन् कर्मणि त्वामहं वृण इति तत्पाणिं पाणिना गृहीत्वा वृणुयात् । ब्रह्मा वृतोस्मीत्युक्त्वा प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य समस्तपाण्यंगुष्ठो भूत्वाग्रेणाग्निं परीत्य दक्षिणत उदङ्मुखः स्थित्वा आसनार्थदर्भदक्षिणभागस्थमेकं दर्भमंगुष्ठानामिकाभ्यां गृहीत्वा 'ओं निरस्तः परावसुः' इति नैर्ऋत्यां निरस्यापः स्पृष्ट्वा, 'इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि'इत्युक्त्वोदङ्मुख एव वामोरूपरि दक्षिणपादं संस्थाप्योपविश्य यजमानेन गंधाक्षतादिभिरर्चितः सन्, "ओं बृहस्पतिर्ब्रह्माब्रह्मसदनआशिष्यते बृहस्पतेयज्ञंगोपायसयज्ञंपाहिसयज्ञपतिंपाहिसमांपाहि" इति जपित्वा सदा यज्ञमना एव वर्तेत । ततो यजमानः प्रणीतापात्रमग्नेःप्रत्यङ् निधाय-तत्र प्रागग्नेः पवित्रे निधायोत्पूताभिरद्भिस्तत्पात्रं पूरयित्वा गंधपुष्पाक्षतान्निक्षिप्य, ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीति पृच्छेत् । ततो ब्रह्मा उपांशुः "ॐभूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिप्रसूतः, उच्चैः ॐ प्रणय ।" कर्ता पूर्णपात्रं मुखसममुद्धृत्याग्नेरुत्तरतो दर्भेषु निधाय ते पवित्रे गृहीत्वान्यैर्दर्भैराच्छादयेत् । ततस्ते पवित्रे आज्यपात्रे निधाय तत्पात्रं पुरतः संस्थाप्य तस्मिन्नाज्यमासिच्य अग्नेरुत्तरतः स्थिताङ्गारान्भस्मना सहाग्नेरुदक् परिस्तरणाद् बहिर्निरुह्य तेष्वाज्यपात्रमधिश्रित्य ज्वलता दर्भोल्मुकेनावज्वल्यांगुष्ठपर्वमात्रं प्रक्षालितं दर्भाग्रद्वयमाज्ये प्रक्षिप्य पुनर्ज्वलता तेनैव दर्भोल्मुकेन सह द्रव्याज्यं त्रिः पर्यग्नि कृत्वा तदुल्मुकमपास्यापः स्पृष्ट्वा आज्यस्थालीं भुवि कर्षयित्वा उदगुद्वास्य अंगारान्प्रत्यूह्यापः स्पृष्ट्वा तत्रस्थमेवाज्यं । सवितुष्ट्वा हिरण्यस्तूपः सविता पुर उष्णिक्, आज्यस्योत्पवने विनियोगः । "ॐसवितुष्ट्वाप्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेणवसोःसूर्यस्य रश्मिभिः"

इति मंत्रेणैकश्रुत्योच्चारितेनैकवारं द्विस्तूष्णीं, उत्तानपाणिद्वयांगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामंतयोरसंस्पृष्टगृहीताभ्यामुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां प्रागुत्पूय ते पवित्रे अद्भिः प्रोक्ष्याग्नौ प्रहरेत् 'ॐस्कंदाय स्वाहा, स्कंदायेदं न मम'। अथाग्नेः पश्चात्परिस्तरणाद्बहिरात्मनोऽग्रतो भूमिं प्रोक्ष्य तत्र बर्हिःसन्नहनीं रज्जुमुदगग्रां प्रसार्य तस्यां बर्हिं प्रागग्रमुदगपवर्गमविरलमास्तीर्य तस्मिन्नाज्यपात्रं निधाय स्रुवादि संमार्जयेत्। तद्यथा—दक्षिणेन हस्तेन स्रुक् स्रुवौ गृहीत्वा सव्येन कांश्चिद्दर्भानादाय सहैवाग्नौ प्रताप्य स्रुचं निधाय स्रुवं वामहस्ते गृहीत्वा दक्षिणहस्तेन स्रुवस्य बिलं दर्भाग्रैः प्रादक्षिण्येन प्रागादि प्रागपवर्गं त्रिः संमृज्याधस्तादूर्दर्भाग्रैरेवाभ्यात्मं विलपृष्ठं त्रिः संमृज्य ततो दर्भाणां मूलैर्दण्डस्याधस्ताद्बिलपृष्ठादारभ्य यावदुपरिष्टाद्बिलं तावत् त्रिः संमृज्याद्भिः प्रोक्ष्य स्रुवं निष्टप्याज्यस्थाल्या उत्तरतः स्रुगसंस्पृष्टं निधायोदकं स्पृष्ट्वा तैरेव दर्भैः स्रुचं संमृज्य स्रुवादुत्तरतो निधाय दर्भानद्भिः क्षालयित्वाग्नावनुप्रहरेत्। होमद्रव्यमभिघार्योदगुद्वास्याग्न्याज्ययोर्मध्येन नीत्वाज्याद्दक्षिणतो बर्हिषि सान्तरमासाद्य पुनरप्यभिघार्य। एकादशांगुलमिते देशे गंधाक्षतपुष्पैरग्निं समंत्रकमर्चयेत्। विश्वानिन इति तिसृणामात्रेयोवसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप्, द्वयोरर्चने अंत्याज्या उपस्थाने विनियोगः। "ॐविश्वानिनोदुर्गहाजातवेदः। ॐ सिंधुंननावादुरितातिपर्षि। ॐ अग्नेअत्रिवन्नमसा गृणानः। ॐ अस्माकंबोध्यवितातनूनां। ॐयस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानः। ॐ अमर्त्यं मर्त्योजोहवीमि। ॐ जातवेदो यशोअस्मासुधेहि। ॐ प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्यां। ॐ यस्मैत्वंसुकृतेजातवेदउलोकमग्नेकृणवस्योनं। अश्विनं सपुत्रिणंवीरवंतंगोमंतंरयिंनशतेस्वस्ति।" तत आत्मानं चालंकृत्य हस्तं प्रक्षाल्य इध्मबंधनरज्जुमिध्मस्थाने निधाय पाणिनेध्ममादाय मूलमध्याग्रेषु स्रुवेण त्रिरभिघार्य मूलमध्ययोर्मध्यभागे गृहीत्वा। अयंते वामदेवोजातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप्, इध्महवने विनियोगः। "ॐ अयंतइध्मआत्माजातवेदस्तेनेध्यस्ववर्धस्वचेद्धवर्धयचास्मान्प्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येनसमेधयस्वाहा। जातवेदसेऽग्नय इदं न मम"। ततः स्रुवेणाज्यमादायाग्नेरायतनस्य वायव्यकोणमारभ्याग्नेयकोणपर्यंतं। 'ॐप्रजापतये स्वाहा, प्राजापतय इदं नमम।' इति मनसा स्मरन् स्वाहेत्युच्चार्य नैरन्तर्येणाज्यधारामग्नाविध्मदारूपरि हुत्वा। पुनराज्यमादायाग्नेरायतनस्य नैर्ऋतकोणत ऐशानीपर्यन्तं तथैव हुत्वा त्यक्त्वा च। स्रुवेणाज्यमादाय 'ॐ अग्नये स्वाहा। अग्नय इदं न मम। अग्नेरुत्तरपार्श्वे पूर्वभागे हुत्वा पुनराज्यं। 'ॐ सोमाय स्वाहा। सोमायेदं न मम'। अग्निपार्श्वे तत्समप्रदेशे-

हुत्वा । आज्यभागान्ते इदं हवनीयद्रव्यं अन्वाधानोक्तदेवताभ्योऽस्तु न ममेति यजमानस्त्यागं कुर्यात् । अथावदानधर्मः । स्रुवेण स्रुच्याज्यमुपस्तीर्य प्रथमं प्रधानदेवताभागमध्यादंगुष्ठपर्वमात्रं तिरश्चीनाभिरंगुष्ठमध्यमानामिकाभिरुदगग्राभिर्नखस्पर्शमकुर्वन्नवदाय दर्व्यामोप्य ततः पूर्वभागं प्रागग्राभिस्ताभिस्तथैवावदाय दर्व्यामोप्य पात्रस्थं हविरभिघार्य दर्वीस्थमवत्तं चाभिघार्य विधूमज्वालाग्नौ जुहुयात् । प्रधानहोमः । होमे सप्रणवा व्याहृतिरहिता स्वाहान्ता गायत्री । स्विष्टकृतादि कुर्यात् । यदस्येति हिरण्यगर्भोग्निः स्विष्टकृदतिधृतिः, स्विष्टकृद्धोमे विनियोगः । "ॐ यदस्यकर्मणोत्यरीरिचं यद्वान्यूनमिहाकारं । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वं स्विष्टंसुहुतंकरोतुमे । अग्नयेस्विष्टकृतेसुहुतहुतेसर्वप्रायश्चिताहुतीनांकामानांसमर्धयित्रेसर्वान्नः कामान्समर्धयस्वाहा । अग्नये स्विष्टकृते इदं न मम ।" इति एकश्रुत्योच्चार्य अग्नावैशानदेशे जुहुयात् । इध्मबंधनरज्जुं विस्रस्य, 'ॐ रुद्राय स्वाहा, रुद्रायेदं न मम ।' अप उपस्पृश्य स्रुवेण प्रायश्चित्ताज्याहुतीः सप्त जुहुयात् । अयाश्चेति विमदोऽग्निः पंक्तिः, प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । "ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्वमयाअसि । अयासावयसाकृतोयासन्हव्यमूहिषेयानोधेहि भेषजं स्वाहा । अयासेग्नय इदं न मम ।" अतो देवाः काण्वो मेधातिथिर्देवा गायत्री सर्वत्र प्राग्वद्विनियोगः । "ॐ अतोदेवाअवंतुनोयतोविष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्तधामभिः स्वाहा । देवेभ्य इदं न मम ।" इदं विष्णुः काण्वोमेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री । "ॐ इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं । समूढमस्यपांसुरेस्वाहा । विष्णव इदं न मम ।" व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजप्रजापतय ऋषयः, अग्निवायुसूर्यप्रजापतयो देवताः, गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छन्दांसि । "ॐ भूः स्वाहा । अग्नय इदं न मम । ॐ भुवः स्वाहा । वायव इदं न मम । ॐ स्वः स्वाहा । सूर्यायेदं न मम । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम ।" अनाज्ञातमिति मंत्रद्वयस्य हिरण्यगर्भोग्निरनुष्टुप् ज्ञाताज्ञातदोषनिबर्हणार्थं प्रायश्चि० । "ॐ अनाज्ञातंयदाज्ञातंयज्ञस्यक्रियतेमिथु । अग्नेतदस्यकल्पयत्व ँ हिवेत्थयथातथ ँ स्वाहा । अग्नय इदं न मम । ॐपुरुषसंमितोयज्ञोयज्ञःपुरुषसंमितः । अग्नेतदस्यकल्पयत्व ँ हिवेत्थयथातथ ँ स्वाहा । अग्नय इदं न मम ।" यत्पाकत्रेत्यस्याग्नितोग्निस्त्रिष्टुप्, प्रायश्चि० "ॐयत्पाकत्रामनेसादीनदेक्षा न यज्ञस्य मन्वतेमर्तासः । अग्निष्टद्धोतो ऋतुविद्विजानन्यजिष्ठोदेवा ऋतुशोयेजाति स्वाहा 'अग्नय इदं न मम यद्वोदेवा अभितपामरुतस्त्रिष्टुप्, मंत्रतंत्रविपर्यासादिनिमितक

प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । "ओंयच्चिद्धिदेवाअतिपातयामिवाचाचप्रयुतोदेवहेळनं । अरायोअस्माँअभिदुच्छुनायतेऽन्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतनस्वाहा ।" मरुद्भ्य इदं न मम । सांगतासिध्यर्थं अनेकनिमित्तं सर्वप्रायश्चित्तं करिष्ये । "ओंभूर्भुवःस्वः स्वाहा ।" प्रजापतय इदं न मम । सर्वकर्मप्रपूरणीं भद्रद्रव्यदां पूर्णाहुतिमाज्येन होष्यामि । इति सङ्कल्प्य । स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा स्रुचं समबिलां पूरयित्वा तस्यां स्रुवमूर्ध्वबिलं निधाय पुनरधोबिलं निक्षिप्य स्रुवाग्रे कुसुमाक्षतं निधाय सव्यपाणिना स्रुक्स्रुवमूले धृत्वा दक्षिणपाणिना स्रुक्स्रुवं शंखमुद्रया गृहीत्वा तिष्ठन्समपादऋजुकायः स्रुवाग्रन्यस्तदृष्टिः प्रसन्नात्मा । समुद्रादूर्मिरिति तिसृणां गोतमो वामदेवोऽग्निस्त्रिष्टप्, मूर्धानमांगिरसो भरद्वाजो वैश्वानरोग्निस्त्रिष्टुप्, पुनस्त्वाग्निर्वसुरुद्रादित्यास्त्रिष्टप्, पूर्णादर्विविश्वेदेवाः शतक्रतुरनुष्टुप्, सप्ततेअग्ने सप्तवानग्निर्जगती, धामन्ते गोतमो वामदेव आपोजगती, पूर्णाहुतौ विनियोगः । "ॐसमुद्रादूर्मिर्मधुमाँउदारदुपांशुनासममृतत्वमानट् । घृतस्यनामगुह्यंयदस्तिजिह्वादेवानाममृतस्यनाभिः ॥ वयंनामप्रब्रवामाघृतस्यास्मिन्यज्ञेधारयामानमोभिः । उपब्रह्माश्रृणवच्छस्यमानंचतुःश्रृंगोवमीद्गौरएतत् ॥ चत्वारिश्रृङ्गात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य । त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्यांआविवेश ॥ ॐमूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यावैश्वानरमृतआजातमग्निं । कविंसम्राजमतिथिंजनानामासन्नापात्रंजनयन्तदेवाः ॥ ॐपुनस्त्वादित्यारुद्रावसवःसमिंधतांपुनर्ब्रह्माणोवसुनीथयज्ञैः । घृतेनत्वंतन्वोवर्धयस्वसत्याःसन्तुयजमानस्यकामाः ॥ ॐपूर्णादर्विपरापतसुपूर्णापुनरापत । वस्नेवविक्रीणावहाइषमूर्जंशतक्रतो ॥ ॐसप्ततेअग्नेसमिधःसप्तजिह्वाःसप्तऋषयःसप्तधामप्रियाणि । सप्तहोत्राःसप्तधात्वायजंतिसप्तयोनीरापृणस्वाघृतेन ॥ ॐधामंतेविश्वंभुवनमधिश्रितमंतःसमुद्रेहृद्यं, तरायुषि । अपामनीकेसमिथेयआभृतस्तमश्याममधुमंतंतऊर्मिंस्वाहा ।" अग्नये वैश्वानराय वसुरुद्रादित्येभ्यः शतक्रतवे सप्तवतेऽग्नयेद्भ्यश्चेदं न मम । "ॐपूर्णाहुतिमुत्तमांजुहोति । सर्वंवैपूर्णाहुतिः । सर्वमेवाप्नोति । अथोइयंवैपूर्णाहुतिः । अस्यामेवप्रतितिष्ठति ॥" विज्योतिषेत्यस्य वृशोजारोग्निस्त्रिष्टुप्, संस्रावहोमे विनियोगः । "ॐविज्योतिषाबृहताभात्यग्निराविर्विश्वानिकृणुतेमहित्वा । प्रादेवीर्मायाःसहतेदुरेवाःशिशीतेश्रृंगेरक्षसेविनिक्षेस्वाहा ॥" अग्नय इदं न मम ॥ हविःशेषानुत्तरत उद्वास्य, बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत् । "ॐपूर्णमसिपूर्णंमेभूयास्सुपूर्णमसिसुपूर्णंमेभूयास्सदसिसन्मेभूयास्सर्वमसिसर्वंमेभूयाः । ॐप्राच्यांदिशिदेवाऋत्विजोमार्जयन्ताम् । दक्षिणायांदिशिमासाः पितरो मार्जयन्ताम् ।

४

अपउपस्पृश्य । प्रतीच्यांदिशिगृहाः पशवो मार्जयन्ताम् । उदीच्यांदिश्यापओषधयोमार्जयन्ताम् । ऊर्ध्वायांदिशिदेवायज्ञपतिर्मार्जयताम् । ॐमाहंप्रजांपरासिषं यानःसयावरीस्थना । समुद्रेवोनिनयानिस्वंपाथोअपीथ ।" ता आपः समुद्रं गच्छेयुः । प्रागादिपरिस्तरणान्युत्तरे विसृजेत् । परिसमूहनादि कृत्वा, अग्निपूजनं कार्यम् । "ॐअग्निस्तुविस्रवस्तमंतुविब्रह्माणमुत्तमम् । अतूर्तंश्रावयत्पतिंपुत्रं ददातिदाशुषे । अग्निर्ददातिसत्पतिंसासाहयोयुधानृभिः । अग्निर्हृत्यंपुरुष्यदं जेतारमपराजितं ।" अग्नये नमः मंत्रपुष्पांजलिं समर्पयामि । अग्नेत्वन्न इति चतसृणां गौपायना लौपायना वा बंधुसुबंधुः श्रुतबंधुश्चैकर्चा ऋषयः, अग्निर्देवता, द्विपदाविराट्छंदः, अग्न्युपस्थाने विनियोगः । "ॐअग्नेत्वन्नोअंतमउतत्राताशिवोभवावरूथ्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवाअच्छानक्षिद्युमत्तमंरयिंदाः । सनोबोधिश्रुधिहवमुरुष्याणोअघायतःसमस्मान । तंत्वाशोचिष्ठदीदिवःसुम्नायनूनमीमहेसखिभ्यः ।" मानस्तोक इति विभूतिधारणम् । मानस्तोक इति कुत्सो रुद्रो जगती, विभूतिधारणे विनियोगः । "ॐमानस्तोकेतनयेमानआयौमानोगोषुमानोअश्वेषुरीरिषः । वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हविष्मंतःसदमित्वाहवामहे ॥ त्र्यायुषं जमदग्नेः, ललाटे । कश्यपस्यत्र्यायुषं, कंठे । अगस्त्यस्यत्र्यायुषं, नाभौ । यद्देवानांत्र्यायुषं, दक्षिणस्कंधे । तन्मेअस्तुत्र्यायुषं, वामस्कंधे । सर्वमस्तुशतायुषं, शिरसी । ॐचमेस्वरश्चमेयज्ञोपचतेनमश्च । यत्तेन्यूनंतस्मैतउपयत्ते तिरिक्तंतस्मैतेनमः । ॐस्वस्ति श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलं । आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन । देहिमेहव्यवाहनोंनमोनमः ।" प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मिकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां यातु सद्यो वंदे तमच्युतं । अनेन गायत्रीपुरश्चरणदशांशहोमाख्येन कर्मणा भगवान् अग्निरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम । ॐतत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु । होमान्ते यजमानमभिषिक्तं कुर्यात् ।

"ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्यमध्यात्पुनानायंत्यनिविशमानाः । इंद्रोयावज्रीवृषभोरराद ताआपोदेवोरिहमामवंतु । याआपोदिव्याउतवास्रवंतिखनित्रिमाउतवायास्वयंजाः । समुद्रार्थायाःशुचयःपावकास्ताआपोदेवीरिहमामवंतु । यासांराजावरुणोयातिमध्येसत्यानृतेअवपश्यंजनानां । मधुश्चुतःशुचयोयाःपावकास्ताआपोदेवीरिहमामवंतु ॥ यासुराजावरुणोयासुसोमोविश्वेदेवायासूर्जंमदंति । वैश्वानरोयास्वग्निःप्रविष्टस्ताआपोदेवीरिहमामवंतु ॥ त्रायंतामिहदेवास्त्रायतां

मरुतांगणः। गायंतांविश्वाभूतानियथायमरपाअसत्॥ आपइद्वाउभेषजीरापा-अमीवचातनोः। आपःसर्वस्यभेषजीस्तास्तेकृण्वंतुभेषजं। हस्ताभ्यांदशशाखा-भ्यांजिह्वावाचःपुरोगवी। अनामयित्नुभ्यांत्वाताभ्यांत्वोपस्पृशामसि॥ इमा-आपःशिवतमाइमाःसर्वस्यभेषजोः॥ इमाराष्ट्रस्यवर्धनीरिमाराष्ट्रभृतोमृताः॥ याभिरिंद्रमभ्याषचत्प्रजापतिःसोमंराजानंवरुणंयमंमनुं। ताभिरद्भिरभिषिंचा-मित्वामहंराज्ञांत्वमधिराजोभवेह। महांतंत्वामहीनांसम्राजंचर्षणीनांदेवीजनित्र्य-जीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत्॥ देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोह-स्ताभ्यामग्नेस्तेजसासूर्यस्यवर्चसेंद्रस्येंद्रियेणाभिषिंचामि॥ बलायश्रियैयशसेन्ना-द्याय॥ ॐभूर्भुवःस्वःअमृताभिषेकोऽस्तु॥ शांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु॥"

होमान्ते जले सवितारं सम्पूज्य होमसंख्यादशांशेन गायत्र्यन्ते सवितारं तर्पयामि इत्युक्त्वा तर्पणं कार्यम्। तर्पणदशांशेन गायत्र्यन्ते आत्मानमभि-षिच्य नम इति मूर्ध्नि अभिषेकः। अभिषेकसंख्यादशांशेन विप्रभोजनम्। प्रत्यहं शिवसंकल्पमन्त्रस्य जपः पाठः॥ हविष्याशी सत्यवाक् अधःशायी ब्रह्मचारी परिगृहीतभूप्रदेशानतिचारी च भवेत्। इति गायत्रीपुरश्चरणप्रयोगः।

१०—प्रायश्चित्तप्रयोगः

तत्र यदि गुरुदेवो विशेषप्रायश्चित्तमनुष्ठातुमुपदिशेद् स्वयं वा कोऽप्यधि-कारी विशेषप्रायश्चित्तं कर्तुमभिलषेत्तदाऽधो निर्दिष्टविध्यनुसारतो यथासम्भवं प्रायश्चित्तं गुरुदेवाज्ञाधीनतया शिष्येणानुष्ठेयम्।

कलियुगे हि यथाविधि गङ्गास्नानात्मकं प्रायश्चित्तमतिसुगमं सर्वाभ्यर्हि-तञ्चाम्नातमस्ति। यदाहि गायत्रीसेवयाऽधिकारिणो बुद्धिः शुध्यति तदा तस्य स्वात्मनो दोषदर्शने सामर्थ्यमुदेति। ततश्च स प्रायश्चित्तानुष्ठानेन स्वात्मनः शुद्धिमभिलषतीत्यस्मादेव हेतोः प्रायश्चित्ताधिकारो गायत्रीजपानन्तरमा-दिष्टोऽस्ति।

सर्वज्ञः सर्वशक्तिसम्पन्नश्च गुरुदेवो यथाऽऽदिशेत्तथैव सर्वथा सर्वमान्य-तयानुष्ठेयम्। तत्र हि साधारणप्रायश्चित्तप्रयोगश्चैतादृशोऽवसेयः। सचैलं स्नात्वा-शक्तौ क्लिन्नवासाः पर्षदग्रे गोवृषप्रत्याम्नायं निष्कादिप्रमाणं ब्रह्मदण्डं निधाय साष्टांगं प्रणम्य पर्षदं प्रदक्षिणीकुर्य्यात्। "सव धर्मविवेक्तारो गोप्तारः सकला द्विजाः। मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वंतु द्विजसत्तमाः। मया कृतं महाघोरं

ज्ञातमज्ञातकिल्बिषं । प्रसादः क्रियतां मह्यं शुभानुज्ञां प्रयच्छथ । पूज्यैः कृतपवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमाः ।" मां अनुगृह्णन्तु भवन्त इति वदेत् । विप्रैः किन्ते कार्यं मिथ्या मावादीः सत्यमेव वदेति पृष्टः स्वपापं ख्यापयेत् । ममेहजन्मनि जन्मान्तरे वा कृतं यत्किञ्चिद्दुरितं तस्य नाशाय करिष्यमाणे प्रायश्चित्तमुपदिशन्तु भवन्त इति प्रार्थयेत्, ते च पापिना पूजितानुवादकाऽग्रे कृच्छ्रचतुष्टयेन पूर्वोत्तराङ्गसहितेनाचरितेन तव शुद्धिर्भविष्यति तेन त्वं कृतार्थो भविष्यसीति वदेयुः । अनुवादकः कर्त्तारं वदेत् । ततः कर्त्ता ओमित्यङ्गीकृत्य पर्षदं विसृज्य देशकालौ सङ्कीर्त्य ममैतज्जन्मजन्मान्तरार्जितदुरितसमूहसमूलनाशद्वारा सन्न्यासाधिकारप्राप्तये कृच्छ्रचतुष्टयं पूर्वोत्तराङ्गसहितमहमाचरिष्ये । इति सङ्कल्प्य दिनान्ते केशरोमनखादि वापयित्वा स्नात्वा । "आयुर्बलं यशो वर्च्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो देहि वनस्पते ।" इति विहितकाष्ठेन दन्तधावनं कुर्यात् । ततोदश स्नानानि । तत्र भस्मस्नानं । "ईशानःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वभूतानांब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्माशिवोमेअस्तुसदाशिवो । शिरसि । तत्पुरुषायविद्महेमहादेवायधीमहि । तन्नोरुद्रःप्रचोदयात् । मुखे । अघोरेभ्योथघोरेभ्योघोरघोरतरेभ्यः । सर्वेभ्यःसर्वशर्वेभ्योनमस्तेअस्तुरुद्ररूपेभ्यः । हृदये । वामदेवायनमोज्येष्ठायनमःश्रेष्ठायनमोरुद्रायनमःकालायनमःकलविकरणायनमोबलविकरणायनमोबलायनमोबलप्रमथनायनमोमनोन्मनायनमः । गुह्ये । सद्योजातंप्रपद्यामिसद्योजातायवैनमोनमः । भवेभवेनातिभवेभवस्वमांभवोद्भवायनमः । पादयोः ।" प्रणवेन सर्वांगेषु भस्म विलिम्पेत् । ईशानादिपदोपेतैर्मन्त्रैर्वा भस्मलेपः । ततः स्नात्वाऽऽचमेत् । अथ गोमयस्नानं । गोमयमादाय प्रणवेन दिक्षु दक्षिणभागं तीर्थे चोत्तरभागं प्रक्षिप्य शेषं । "मानस्तोकेतनयेमानआयौमानोगोषुमानोअश्वेषुरीरिषः । वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हविष्मंतःसदमित्वाहवामहे । इत्यभिमन्त्र्य । गंधद्वारांदुराधर्षांनित्यपुष्टांकरीषिणीं । ईश्वरींसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियं ।" इति सर्वाङ्गमालिप्य । "हिरण्यशृङ्गंवरुणंप्रपद्येतीर्थंमेदेहियाचितः । यन्मयाभुक्तमसाधूनांपापेभ्यश्चप्रतिग्रहः । यन्मेमनसावाचाकर्मणावादुष्कृतंकृतं । तन्नइंद्रोवरुणोबृहस्पतिःसविताचपुनंतुपुनःपुनः ।" इति द्वाभ्यां प्रार्थ्य । "याःप्रवतोनिवतउद्वतउदन्वतीरनुदकाश्चयाः । ताअस्मभ्यंपयसापिन्वमानाःशिवादेवीरशिपदाभवंतुसर्वानद्योअशिपदाभवंतु ॥" इतितीर्थमभिमृश्य स्नात्वा द्विराचमेत् । अथ मृत्तिकास्नानं । "अश्वक्रांतेरथक्रांतेविष्णुक्रांतेवसुन्धरे । शिरसाधारयिष्यामिरक्षस्वमांपदेपदे ।" इति मृत्तिकामभिमन्त्र्य । "उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना । मृत्तिकेहरमेपापंयन्मयादुष्कृतं

कृतं ।" इति तामादाय । "नमोमित्रस्यवरुणस्यचक्षसेमहोदेवायतदृतंसपर्यत । दूरेदृशेदेवजातायकेतवेदिवस्पुत्रायसूर्यायशंसत ।" इति सूर्याय प्रदर्श्य । "इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं । समूळ्हमस्यपांसुरे ।" इति शिरःप्रभृत्यङ्गानि विलिम्पेत् स्नात्वा द्विराचमेत् । अथ वारिस्नानं । "आपोअस्मान्मातरःशुंधयंतु-घृतेननोघृतप्वःपुनंतु । विश्वंहिरिप्रंप्रवहंतिदेवीरुदिदाभ्यःशुचिरापूतएमि ।" इत्युक्त्वा भास्कराभिमुखः स्थितः, इदंविष्णुरिति जपित्वा प्रतिस्रोतो निमज्जति । ततः पञ्चगव्यकुशोदकैः पृथक् पृथक् स्नात्वा स्नानाङ्गतर्पणं कुर्यात् । तद्यथा— "ब्रह्मादयोयेदेवास्तान्देवान् तर्पयामि । भूर्देवान्तर्पयामि । भुवर्देवान् तर्पयामि । स्वर्देवान् तर्पयामि । भूर्भुवः स्वर्देवान् तर्पयामि । कृष्णद्वैपायनादयोयेऋषयः तान् ऋषीन् तर्पयामि । भूरृषीन् तर्पयामि । भुवरृषीन् तर्पयामि । स्वरृषीन् तर्पयामि । भूर्भुवः स्वरृषीन् तर्पयामि । सोमःपितृमान्यमाङ्गिरस्वानग्निष्वात्ताः कव्यवाहनादयोयेपितरः तान् पितॄन् तर्पयामि । भूः पितॄन् तर्पयामि । भुवः पितॄन् तर्पयामि । स्वः पितॄन् तर्पयामि । भूर्भुवः स्वः पितॄन् तर्पयामि । अग्निदग्धाश्चये-जीवायेप्यदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तोयेन तृप्तायां तु परां गतिम् ॥ यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसंभवात् । तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् ॥" ततः विष्णुश्राद्धं पूर्वाङ्गगोप्रदानञ्च कृत्वा [1]अग्निं प्रतिष्ठाप्य पञ्चगव्यहोमं व्याहृतिभिरष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा आज्यहोमं च कृत्वा व्रतं ग्रहीष्य इति विप्रान् प्रार्थ्य हुतशेषं पञ्चगव्यं प्रणवेन पिबेत् । मुख्यप्रायश्चित्तकृच्छ्रान् संकल्पानुसारेणानुष्ठाय व्याहृत्याज्यहोमं विष्णुश्राद्धं गोदानानि पूर्ववत् कुर्यात् । पञ्चगव्यविधिस्तु ताम्रे पलाशे वा पात्रे ताम्रायाः गोमूत्रमष्टमाषप्रमाणं गायत्र्यादाय गंधद्वारामिति श्वेत-गोशकृत् षोडशमाषमादाय । "आप्यायःस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्ण्यं । भवावा-जस्यसंगथे ।" इति पीतगोक्षीरं द्वादशमाषं । "दधिक्राव्णोअकारिषंजिष्णोरश्व-स्यमातरः । सुरभिनोमुखाकरत्प्रणआयुंषितारिषत् ।" इति नीलगोर्दधि दशमाषं । "घृतंमिमिक्षेघृतमस्ययोनिर्घृतेश्रितोघृतम्वस्यधाम । अनुष्वधमावहमादयस्वः स्वाहाकृतंवृषभवक्षिहव्यं ।" इति कृष्णगोघृतमष्टमाषमादाय । "देवस्यत्वासवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यां ।" इति कुशोदकं चतुर्माषं प्रक्षिप्य 'ॐ' इति प्रणवेनालोडयेत् । अत्र माषः पञ्चगुञ्जात्मकः तत्सप्तपत्रैः साग्रैः कुशैर्जुहुयात् । प्रधानहोमः ।

"ॐइरावतोधेनुमतीहिभूतंसूयवसिनोमनुषेदशस्या । व्यस्तभ्नारोदसी-

[1] अग्निमुख प्रयोगस्तु गायत्रीपुरश्चरणे द्रष्टव्यः ।

विष्णवेतेदाधर्थंपृथिवीमभितोमयूखैः स्वाहा । इति पृथिवीं । ॐइदंविष्णुर्विच क्रमेत्रेधानिदधेपदं । समूळ्हमस्यपांसुरेस्वाहा । इतिविष्णुं । मानस्तोकेतनयेमान-आयौमानोगोषुमानोअश्वेपुरीरिषः । वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हविष्मतःसद-मित्वाहवामहे । इति रुद्रं । शन्नोदेवीरभिष्टयआपोभवंतुपीतये शंयोरभिस्रवंतुनः । इत्यपः । ब्रह्मजज्ञानंप्रथमंपुरस्ताद्विसीमतःसुरुचोवेनआवः । सबुध्न्याउपमाअस्य विष्ठाःसतस्ययोनिमसतस्यविवः । इति ब्रह्माणं । अग्निं सोमञ्च नाम्ना गाय-त्र्या सूर्यं । प्रजोपतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरितावभूव । यत्कामास्ते-जुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणाम् ।" इति समस्त व्याहृतिभिर्वा प्रजापतिं प्रणवेन प्रजापतिं अग्निं स्विष्टकृतश्च पञ्चगव्येनाग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिञ्चेति वा महाविष्णुं वा आज्येनाष्टाविंशतिसंख्याहुतिभिरन्वाधानम् । इति प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

११—कुटीचक संन्यासः

प्रवृत्तिमार्गमपहाय परमहंसदशाप्राप्तितो जीवन्मुक्तिमभिलक्ष्य निवृत्तिपथ-माश्रयितुमिच्छता तद्योग्यमात्मानमवगच्छता मुमुक्षुणा सर्वतः पूर्वं स्वजनमनु-ज्ञाय श्रीगुरुचरणसरोरुहशरणमाश्रयणीयम् । श्रीगुरुदेवानुज्ञातेन तेन प्राय-श्चित्ताद्यनुष्ठानद्वारा स्वात्मनि योग्यपात्रताधानपूर्वकं शुभे देशे काले च प्रथमं कुटीचकदीक्षा ग्रहणीया ।

संन्याससंकल्पसिद्धये स्थालीपाकश्राद्धाङ्गतर्पणपुरस्सरं श्राद्धादिविधयो नि-र्वर्तयितव्याः । साधारणतोऽष्टौ श्राद्धानि सम्पाद्य शिरोमुण्डनं कक्षोपस्थशिखा-वर्जमनुष्ठेयम् । तच्च शरीरशुद्धिसापेक्षम् । कुटीचकेन संन्यासिना शिखासूत्रपरि-त्यागो न विधेयः । गुरूपदेशेन शिखासूत्रयो रहस्यविज्ञानमवगत्य ताभ्यामात्म-सम्बन्धः संस्थापनीयः । ततश्च स्वीयाः सर्वविधा अपि स्थावरजङ्गमसम्पत्तयो गुरुदेवानुज्ञया शास्त्रमनुसृत्य तदधिकारिभ्यः प्रदेयाः । गृहस्थाश्रमप्रस्थानसमय एव विहितश्चेद्धनविभागस्तर्हि नानुष्ठेयोऽयं विधिः । तदनन्तरं संन्यासोपकरणानि संशोध्य संन्यासमहासंकल्पः पठनीयः । तत्साधनक्रमप्रयोगः पुरस्तान्निर्दिश्यते ।

१२—श्राद्धाङ्गतर्पणम् ।

तत्रादौ सव्येन सयवजलेन श्राद्धाङ्गतर्पणं करिष्य इति संकल्प्य तीर्थोदकेन तर्पणं कुर्यात् । "ब्रह्माणं तर्पयामि । विष्णुं तर्पयामि । महेश्वरं तर्पयामि देवर्षीन्

तर्पयामि। ब्रह्मर्षीन् तर्पयामि। क्षत्रर्षीन् तर्पयामि। वसून् तर्पयामि। रुद्रान् तर्पयामि। आदित्यान् तर्पयामि । अग्निष्वात्तादि-नित्यपितॄन् तर्पयामि । इन्द्रादि-लोकपालान् तर्पयामि । सनकं तर्पयामि। सनन्दनं तर्पयामि। सनातनं तर्पयामि । पृथिव्यादीनि पञ्चमहाभूतानि तर्पयामि । एकादश चक्षुरादीनि करणानि तर्पयामि। चतुर्विध-भूतग्रामं तर्पयामि । पितरं तर्पयामि । पितामहं तर्पयामि । प्रपितामहं तर्पयामि । मातरं तर्पयामि । पितामहीं तर्पयामि । प्रपितामहीं तर्पयामि । आत्मानं तर्पयामि । पितरं तर्पयामि । पितामहं तर्पयामि । इति तर्पण प्रयोगः ।

१३—अष्टौ श्राद्धानि ।

[देवऋषिदिव्यमनुष्यभूतपितृमातृआत्मश्राद्धानि]

ततः गृहमागत्य देशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाण-सन्न्यासाङ्गत्वेनाष्टौ श्राद्धानि पार्वणविधिनाऽऽन्नेनामेन वा करिष्ये । इति सङ्कल्प्य क्षणं दद्यात् । अत्र सर्वं नान्दी-श्राद्धवत् तेन नापसव्यं तिलस्थाने यवाः युग्मा विप्राः तथा च देवस्थाने विप्रौ द्वौ श्राद्धाष्टके षोडशेत्यष्टादश विप्राः तत्र सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नान्दीमुखाः स्थानेक्षणः कर्त्तव्यः इत्येकं वृत्वा द्वितीयं वृणुयात् । एवमग्रेऽपि प्रथमे देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नान्दीमुखाः स्थानेक्षणः कर्त्तव्यः । द्वितीये ऋषिश्राद्धे देवर्षि-ब्रह्मर्षिक्षत्रर्षयो नान्दीमुखाः स्थानेक्षणः कर्तव्यः । तृतीये दिव्यश्राद्धे वसुरुद्रा-दित्या नान्दीमुखाः । चतुर्थे मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनसनातना नान्दीमुखाः । पञ्चमे भूतश्राद्धे पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतान्येकादशचक्षुरादिकरणादि–चतुर्विध-भूतग्रामा नान्दीमुखाः । षष्ठे पितृश्राद्धे पितृपितामहप्रपितामहा नान्दीमुखाः । सप्तमे मातृश्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामह्यो नान्दीमुखाः । अष्टमे आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहा नान्दीमुखाः । आत्माऽन्तरात्मा परमात्मेति केचित् । इति द्वौ द्वौ विप्रौ वृणुयात् । सर्वत्र नान्दीमुखत्वं विशेषणं युग्मा विप्राः सत्यवसू दक्षक्रतू वा देवौ । ततः सर्वेषां पाद्यं दत्वा प्राङ्मुखानुदकसंस्थानुपवेश्य प्रार्थयेत् । "सन्न्यासार्थमहं श्राद्धं कुर्वे ब्रूत द्विजोत्तमाः । अनुज्ञां प्राप्य युष्माकं सिद्धिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् । गर्भवासभयाद्भीतस्तथा तापत्रयादति । गुहां प्रविष्टुमिच्छामि परंपदमनामयं ।" ॐ कुरुत इति प्रत्युक्तः सयवऋजुदूर्वादि युग्मेनाब्दानपूर्वकं सम्बुद्ध्यन्ते इदमासनमित्यष्टादशस्वासनं दद्यात् । तत आश्वलायनानामर्घ्यपात्रा-सादनं आपस्तम्बादीनां सांकल्पिकत्वान्नार्घ्यं देवार्थमेकं पार्वणाष्टकार्थमष्टावित्येवं नव पात्राणि । सर्वत्र पवित्रद्वयान्तर्हितेषु । "शन्नोदेवीरभिष्टयआपोभवन्तुपीतये । शंयोरभिस्रवन्तुनः।"इत्यप आसिच्य । विश्वेदेवपात्रे-"यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे

देवनिर्मितः। प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्टया नान्दीमुखान् देवान् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः।" इति मन्त्रस्योहेन यवानोप्य गंधादिपूजनं। अष्टपात्रेषु—यवोऽसिसोमदेवत्योगोसवेदेवनिर्मितः। प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्टया नान्दीमुखान् देवान् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः इति प्रथमपात्रे। द्वितीये नान्दीमुखानृषीन् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः तृतीये नान्दीमुखान् दिव्यान् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः । चतुर्थे नान्दीमुखान् मनुष्यान् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः। पञ्चमे नान्दीमुखानि भूतानि प्रीणया हि नः स्वाहा नमः। षष्ठसप्तमाष्टमेषु नान्दीमुखान् पितॄन् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः। एकैकं पात्रं द्विधा विभज्य सर्वत्र। "यादिव्याआपःपृथिवीसंबभूवुर्यान्तरिक्षाउतपार्थिवीर्याः। हिरण्यवर्णायज्ञियास्तानआपःशंस्योनाभवंतु ।" इति मंत्रान्ते विश्वेदेवा नान्दीमुखा इदं वोऽर्घ्यमिति दत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नान्दीमुखा इदं वोऽर्घ्यं स्वाहा नम इत्यादिना यथायथं षोडशविप्रहस्तेषु दद्यात्। यादिव्यो इति स्रवदनुमन्त्रणं। पात्रं न्युब्जीकृत्य गन्धाद्याच्छादनान्तपूजां तत्र सर्वत्र सम्बुद्ध्यन्ते नान्दीमुखविशेषणयुक्त उच्चारः। भोजनपात्राण्यासाद्य ब्रह्मादिषोडशविप्रकरेष्वग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति मन्त्राभ्यामाहुतिद्वयं दद्यात् नेदमापस्तम्बादीनां। उपस्तीर्यान्नं परिविष्यान्नाभावे आमं तन्निष्क्रयं वा प्रोक्ष्य। "पृथ्वीतेपात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा।" इत्यनेन यथादैवतमन्नस्यामादेर्वा त्यागः। "येदेवादिव्येकादशस्थपृथिव्यामध्येकादशस्थ। अप्सुक्षितोमहिनैकादशस्थतेदेवासोयज्ञमिमंजुषंतां। प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूव। यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणाम्।" ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतं। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना। हरिर्दाता हरिर्भोक्ता हरिरन्नं प्रजापतिः। हरिर्विप्रशरीरस्थो भुङ्क्ते भोजयते हरिः। चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु। अनेनाष्टश्राद्धे नान्दीमुखा देवादयः प्रीयन्तां। आपोशनदानान्ते बलिदानवर्ज्यं भुञ्जीयुः। तृप्तेषु— "उपास्मैगायतानरःपवमानायेन्दवे। अभिदेवांइयक्षते॥ अभितेमधुनापयोथर्वाणोअशिश्रयुः। देवंदेवायदेवयु॥ सनःपवस्वशंगवेशंजनायशमर्वते। शंराजंनोषधीभ्यः॥ बभ्रवेनुःस्वतवसेरुणायदिविस्पृशे। सोमायगाथमर्चत॥ हस्तच्युतेभिरद्रिभिःसुतंसोमंपुनीतन। मधावाधावतामधु॥ नमसेदुपसीदत दध्नेदभिश्रीणीतन। इन्दुमिन्द्रेदधातन॥ अमित्रहाविचर्षणिःपवस्वसोमशंगवे। देवेभ्योअनुकामकृत्॥ इन्द्रायसोमपातवेमदायपरिषिच्यसे। मनश्चिन्मनसस्पतिः॥ पवमानसुवीर्यंरयिंसोमरिरीहिणः। इन्दविन्द्रेणनोयुजा॥" इति पवमानसूक्तं पठेत्। भवावाजानांवसुः॥ अत्तन्नमीमदंतह्यवप्रियाअधूषत। अस्तोषतस्वभानवोविप्राशविष्ठयामती। योजान्विन्द्रतेहरिः॥" सम्पन्नमिति पृष्टे रुचिरमिति सर्वे ब्रूयुः नेदमाम्नाये। आचान्तेषु द्विजेषु दूर्वायवलाज-

दधिबदरीफलयुतमन्नेन आमपक्वे सक्तुना वा पिंडदानं कुर्यात् । यथा—गोमयोपलिप्तभूमौ "अपहताअसुरारक्षांसिवेदिषतः ।" इति मंत्रेण दक्षिणारंभाः प्रागायता उदकसंस्था अएरेखाः कृत्वा ता अभ्युदय सर्वासु प्रागग्रान् कुशांश्चातिदीर्घदूर्वाश्चा आस्तीर्य तासु रेखासु दक्षिणरेखामारभ्य प्रतिरेखं पिण्डत्रयार्थं स्थलत्रये प्राक्संस्थं शुन्धन्तामित्यादि मंत्रैर्जलं सिञ्चेत् । तद्यथा—शुन्धन्तां ब्रह्मणो नान्दीमुखाः । शुन्धन्तां विष्णवो नान्दीमुखाः । शुन्धन्तां महेश्वरा नान्दीमुखाः । इति प्रथमरेखायां । तदुत्तररेखासु शुन्धन्तां देवर्षयो नान्दीमुखाः । शुन्धन्तां ब्रह्मर्षयो नान्दीमुखाः । इत्याद्यूहो ज्ञेयः । ततो ब्रह्मणे नान्दीमुखाय स्वाहेत्येकं पिण्डं दत्वा द्वितीय एवमेव देयस्तूष्णीस्त्वेति प्रतिदैवतं पिण्डद्वयमेवमग्रेऽपि । विष्णवे नान्दीमुखाय स्वाहेत्यादयः स्वाहान्ताः पिण्डदानमन्त्रा ऊह्याः । "अत्रपितरोमादयध्वं अमीमदंतपितरो यथाभागमावृषाईषत ।" इत्यादि पुनः शुन्धन्तां तत्र मज्जनमभ्यञ्जनञ्च कृताकृतं । पिण्डान् गन्धादिना सम्पूज्य नत्वोपसम्पन्नमिति विसृज्य विप्रेभ्यो दक्षिणादानादि सर्वं कुर्यात् । इति अष्टौ श्राद्धप्रयोगाः ।

१४—संन्यासोपकरणशोधनम् ।

(गैरिकवस्त्रकौपीनकन्थाकमण्डलुदण्डादयः)

गैरिकवस्त्र-कौपीन-कन्था-कमण्डलु-दण्डाख्यानां संन्यासचिन्होपयोगिनां पञ्चोपकरणानामस्त्यत्र प्रयोजनीयता । प्रैषमन्त्रग्रहणमात्रेणैव गुरुनिदेशानुसारं निवृत्तिपथपथिकस्य मुमुक्षोः साधकस्य गैरिकवस्त्रादिसंन्यासचिन्हधारणाधिकारः शास्त्रसम्मतः । विना गुरुनिदेशं संन्यासचिन्हधारणं नितरां निषिद्धम् । दण्डप्रकारश्चाधो निर्दिश्यते—

वैणवं दण्डं सत्वचं शिरोभ्रुललाटान्यतमप्रमाणं समूलमङ्गुलिस्थूलं विप्रानीतमेकादशनवचतुस्सप्तान्यतमपर्वकं पर्वग्रन्थियुतं सम्पादयेत् ।

कुटीचकसंन्यासिनो दण्डधारणविषये मतद्वयमवगन्तव्यम् । सर्वविधैरपि संन्यासिभिरेकदण्डिभिर्भवितव्यमिति प्रथमः पक्षः । कुटीचकेन त्रिदण्डिना भवितव्यमिति द्वितीयः पक्षः पक्षद्वयमपीदं शास्त्रसम्मतम् ।

सर्वाण्यपि संन्यासोपकरणानि सप्रणवं सपुरुषसूक्तपाठं च शङ्खोदकेनाभिषिच्य संस्थापनीयानि ।

अथ देवागारे अभ्यगारे नदीतीरे गोष्ठे अरण्ये वा शुचौ देशे स्वकौपीनादि विवर्णं कृत्वा पूर्वोक्तलक्षणयुक्तं वैणवं सकलमाषग्रंथियुक्तं योनिरहितं अदग्धं

दंडं अकृशमस्थूलं समूलोत्पाटितं समपर्वग्रंथियुक्तं समुद्रकं संपाद्य शंखोदकेन १०८ अष्टोत्तर शतप्रणवेन पुरुषसूक्तेन च केशवादिनाममंत्रैरभिषिच्य संस्थाप्य, दंडं जलपवित्रं च शिक्यं पात्रं कमंडलुं। आसनं कौपीनमाच्छादनं कंथा-पादुके इति दश। यष्टिं जलपवित्रं च शिक्यं पात्रं कमंडलुमिति वा पंच संस्थाप्य, उदगयनादौ एकादश्यां द्वादश्यां वा आतुरश्चेत्कस्मिंश्चित्काले वा महा-संकल्पं कुर्यात्।

१५—महासंकल्पः।

ॐतत्सत् अस्य श्रीमन्महाभगवतः सच्चिदानन्दस्वरूपस्य श्रीमदादि-नारायणस्य अचिन्त्याऽपरिमितशक्त्याऽऽश्रयमाणानां महाजलौघमध्ये परि-भ्रममाणानां अनेककोटिब्रह्माण्डानां एकतमे अव्यक्तमहदहंकारपृथिव्यप्तेजोवा-य्वाकाशाद्यावरणैरावृते अस्मिन् महति ब्रह्माण्डकटाहकरण्डे सकलजगदाधा-रकशक्तिकूर्म्मवराहानन्तैरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्व्वभौमसुप्रती-काष्टदिग्गजोपरिप्रतिष्ठितस्य अस्य अतलवितलसुतलतलातलरसातलमहातल-पातालाख्यसप्तलोकोपरिभागे भुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनलोकतपोलोकसत्य-लोकाख्यलोकषट्कस्य अधोभागे भूलोके महाकालायमानफणिराज-शेषसहस्रफणामण्डलविधृते दिग्दन्तिशुण्डादण्डस्तम्भिते बहिरन्धतमसावृतेन अन्तःसूर्यप्रकाशितेन लोकालोकाचलेन वलयिते लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीर-स्वादूदकाख्यसप्तसमुद्रविराजिते जम्बुप्लक्षशाककुशक्रौञ्चशाल्मलपुष्करद्वीप-सहिते भूमण्डले तुहिनाचलहेमकूटनिषधनीलश्वेतशृङ्गिगन्धमादनपारियात्रा-ख्याऽष्टसीमाचलैर्विभक्ते तन्मध्यवर्त्ति भारतकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिर-ण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालाख्यनववर्षशोभिते जम्बूद्वीपे इन्द्रद्वीपकशेरुमान-ताम्रपर्णगभस्तिमाननागद्वीपसौम्यगान्धर्ववारुणार्यावर्तोद्वीपसहिते भारतवर्षे नानावर्णकेसराचलशिखररत्नबीजाञ्चितभूसरोरुहकर्णिकायमानस्य मेरोर्दक्षिण-दिग्भागे दक्षिणोदधि हिमाचलयोर्मध्यप्रदेशे निखिलवेदोदितकर्म्मफल-साधनगंगासलिलवाहिन अन्तःस्थिताऽत्यन्तसन्तापसन्ततिकृतान्तवेदान्तवृत्ता-न्तश्रुतिस्मृतिपरिशीलनस्वान्तः शान्तिविधायिनि वेदविन्मुनिगणचरणविहरण-तपश्चरणामृतवर्षिणि अस्मिन् पुण्ये भारतद्वीपे साम्यवर्तिकुरुक्षेत्रादिभू-मध्यरेखायां, अयोध्यामथुरामायाकाशीकाञ्च्यवन्तिद्वारावत्यादिमुक्तिक्षेत्रवत्यां

अस्यां कर्मभूमौ भागीरथीविन्ध्याचलयोः उत्तरदिग्भागे श्रीशैलहेमकूटकिष्किन्धागरुडाचलव्यङ्कटाचलहस्तिगिरिप्रभृतिपुण्यशैलवति सकलभूमण्डलशिरोवर्तिनि गिरिजागिरिजापतिराजिराजिते आर्य्यावर्त्तैकदेशे अविमुक्तवाराणसीक्षेत्रे महाश्मशाने असीवरुणयोर्मध्ये आनन्दवने गौरीमुखे त्रिकण्टकविराजिते उत्तरवाहिन्या भागीरथ्याः पश्चिमे तीरे अन्नपूर्णादुर्गाकेदारेश्वरविश्वनाथभैरवढुंढिराजादिदेवमण्डलमण्डिते जन्हुतनयापरमपावनवनवाहिनि परमसुन्दरतरुराजिविराजिते शैवशाक्तसौरवैष्णवगाणपत्यादिपरमभक्तगणविहरणस्वस्वोपास्यदेवमधुरनामकीर्त्तनपवित्रीकृते परमानन्दनिकेतने बुधजनमानसानंदविधायिनि श्रीकाशीधामनि[1] श्रीमदनेककोटिब्रह्माण्डघटनायाः सरोमविवरस्य विराड्रूपिणो भगवतो महापुरुषस्य शेषपर्य्यङ्कशायिनः श्रीविष्णोराज्ञया प्रवर्त्तमानस्य तन्नाभिस्थानसरोरुहादुत्पन्नस्य सकलवेदनिधेः जगत्स्रष्टुः परार्द्धद्वयजीविनो ब्रह्मणः प्रथमपरार्द्धपञ्चाशत्यतीतायां द्वितीयपरार्द्धे प्रथमवर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे उदयादित्रयोदशघटिकासु अतीतासु श्रीश्वेतवाराहकल्पे स्वायम्भुवस्वारोचिषोत्तमतामसरैवतचाक्षुषाख्येषु षट्सु मनुषु व्यतीतेषु उपरितनघटिकायां सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तविंशतिमहायुगेषु गतेषु अष्टाविंशतितमे महायुगे पुरुहूतनामेन्द्रसमये कृतत्रेताद्वापरेषु गतेषु वर्त्तमाने कलियुगे बौद्धावतारे विक्रमशके बार्हस्पत्यमानेन……नाम संवत्सरे……अयने……ऋतौ……मासे……पक्षे……तिथौ……वासरे……नक्षत्रे……योगे……करणे……राशिस्थिते सूर्य्ये……राशिस्थिते चन्द्रे……राशिस्थिते भौमे……राशिस्थिते बुधे……राशिस्थिते देवगुरौ……राशिस्थिते शुक्रे……राशिस्थिते शनौ……राशिस्थिते राहौ……राशिस्थिते केतौ एवं ग्रहगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ…लग्ने…गोत्रः…शर्म्मा जीवनमुक्तिप्रदपरमहंसगतिप्राप्तिनिमित्तं कुटीचकसंन्यासव्रतग्रहणमहं करिष्ये ।

तत्रादौ गणपतिपूजनं वसोर्द्धारासहितं गौर्यादिषोड़शमातृकापूजनं नान्दीश्राद्धादिकं च करिष्ये ।

---

१. स्थानान्तरपुरोधसस्तत्स्थानसम्बद्धं देशविभागस्थानमाहात्म्यादिकं प्राचीनाचारमवगच्छन्ति तैःकिल वाराणसीविषयकं वर्णनं परिवर्तनीयं निजानुकूलं चानुष्ठेयम् ।

१६—गणपतिपूजनम् पुण्याहवाचनम् च ।

(कलशस्थापनं पूजनञ्च)

गणपतिपूजनम्—गणानांत्वा शौनको गृत्समदो गणपतिर्जगती। गणपत्यावाहने विनियोगः। "ॐ गणानांत्वागणपतिंहवामहेकविंकवीनामुपमश्रवस्तमं। ज्येष्ठराजंब्राह्मणांब्रह्मणस्पतआनंःश्रृण्वंनूतिभिःसीदसादनम्।" महागणपतये नमः। आवाहनादि मंत्रपुष्पांजल्यन्तं। "निषुसीदगणपतेगणेषुत्वामाहुर्विप्रतमं-कवीनां। नऋतेत्वात्क्रियतेकिंचनारेमहामर्कंमघवञ्चित्रमर्च।" अनेन पूजनेन महागणपतिः प्रीयतां न मम।

कलशस्थापनम्—"महीद्यौःपृथिवीचनइमंयज्ञंमिमिक्षतां। पिपृतांनोभरीमभिः"। इति भूमिं स्पृष्ट्वा। "ॐओषधयःसंवदंतेसोमेनसहराज्ञा। यस्मैकृणोतिब्राह्मणस्तंराजन्पारयामसि।" तंडुलपुंजौ कृत्वा। "ॐ आकलशेषुधावतिपवित्रेपरिषिच्यते। उक्थैर्यज्ञेषुवर्धते।" द्वौ कलशौ निधाय। "ॐ इमंमेगंगेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रिस्तोमंसचतापरुष्ण्या। असिक्न्यामरुद्वृधेवितस्तयार्जीकीयेश्रृणुह्यासुषोमया।" इति तीर्थजलेन प्रत्येकं पूरयित्वा। "ॐ गंधद्वारांदुराधर्षांनित्यपुष्टांकरीषिणीं। ईश्वरींसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियं।" इति गंधं प्रक्षिप्य। "ॐ याओषधीःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगंपुरा। मनैनुबभ्रूणामहंशतंधामानिसप्तच।" सर्वौषधीः प्रक्षिप्य। "ॐ कांडात्कांडात्प्ररोहंतीपरुषःपुरुषःपरि। एवानोदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनच।" दूर्वाः। "ॐ अश्वत्थेवोनिषदनंपर्णेवोवसतिष्कृता। गोभाजइत्किलासथयत्सनवथपूरुषं।" पल्लवान्। "ॐ स्योनापृथिविभवानृक्षरानिवेशनि। यच्छानःशर्मसप्रथः।" इति मृदः। "ॐ याः फलिनीर्याअफलाअपुष्पायाश्चपुष्पिणीः। बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुंचंत्वंहसः।" फलं। "ॐ सहिरत्नानिदाशुषेसुवातिसविताभगः। तंभागंचित्रमीमहे।" रत्नानि। "ॐ हिरण्यरूपःसहिरण्यसंदृगपान्नपात्सेदुहिरण्यवर्णः। हिरण्ययात्परियोनेर्निषद्याहिरण्यदाददत्यन्नमस्मै।" हिरण्यं। "ॐ युवासुवासाःपरिवीतआगात्सउश्रेयान्भवतिजायमानः। तंधीरासःकवयउन्नयंतिस्वाध्योमनसादेवयंतः।" वस्त्रं। "ॐ पूर्णादर्विपरापतसुपूर्णापुनरापत। वस्नेवविक्रीणावहाइषमूर्जंशतक्रतो।" सतंडुलाभ्यां पूर्णपात्राभ्यां कलशयोराननेपिदध्यात्। तत्वायामि शुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप्। वरुणावाहने विनियोगः। "तत्वायामिब्रह्मणावंदमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः। अहेळमानोवरुणेहबोध्युरुशंसमानआयुःप्रमोषीः।" अस्मिन् कलशे वरुणं साङ्गं सपरिवारं सायुधं सशक्तिकं आवाह-

यामि। संपूज्य। कलशस्य मुखे विष्णुः कंठे रुद्रः समाश्रितः। मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः। कुक्षौ तु सागरास्सर्वे सप्तद्वीपा वसुंधरा। ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः। अंगैश्च सहितास्सर्वे कलशं तु समाश्रिताः। अत्र गायत्री सावित्री शान्तिः पुष्टिकरी तथा। आयान्तु मम शांत्यर्थं दुरितक्षयकारकाः। सर्वे समुद्रास्सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः। आयांतु मम शांत्यर्थं दुरितक्षयकारकाः। उत्तरकलशे अक्षतान्क्षिपेत्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः। अवनिकृतजानुमण्डलः कमलमुकुलमंजलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा आशिषः प्रार्थयते। प्रार्थनामाह एताः सत्या आशिषः सन्तु। दीर्घानागानद्योगिरयस्त्रीणिविष्णुपदानि च तेनायुः प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्त्विति भवंतो ब्रुवन्तु। विप्राः—तेनायुः प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु। ब्राह्मण-हस्ते शिवा आपः सन्तु। सन्तु शिवा आपः। सौमनस्यमस्तु। अस्तु सौमनस्यं। अक्षतं चारिष्टंचास्तु। अस्त्वक्षतमरिष्टं च। गन्धाः पान्तु। सौमंगल्यं चास्तु। अक्षताः पान्तु। आयुष्यमस्तु। पुष्पाणि पान्तु। सौश्रियमस्तु। ताम्बूलानि पान्तु। ऐश्वर्यमस्तु। दक्षिणाः पान्तु। बहुदेयं चास्तु। दीर्घमायुःश्रेयश्शान्तिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु। अस्तु दीर्घमायुः श्रेयश्शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्च। श्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्तु। यं कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारंभाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते तमहमोंकारमादिं कृत्वा ऋग्यजुःसामाशीर्वचनं बहुऋषिमतं संविज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये। वाच्यतामिति विप्राः ततो यजमानः। "ओंभद्रं कर्णेभिःश्रृणुयामदेवाभद्रंपश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमदेवहितंयदायुः॥ ॐद्रविणोदाद्रविणसस्तुरस्यद्रविणोदाःसनरस्यप्रयंसत्। द्रविणोदावीरवतीमिशंनोद्रविणोदारासतेदीर्घमायुः॥ ओंसवितापश्चात्तात्सवितापुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात्। सवितानःसुवतुसर्वतातिंसवितानोरासतांदीर्घमायुः॥ ओंनवोनवोभवतिजायमानोन्ह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रं। भागंदेवेभ्योविदधात्यायंप्रचंद्रमास्तिरतेदीर्घमायुः॥ ॐउच्चादिविदक्षिणावंतोअस्थुर्येऽश्वदाःसहतेसूर्येण। हिरण्यदाअमृतत्वंभजंतेवासोदाःसोमप्रतिरंतआयुः॥ ॐआपउंदंतुजीवसेदीर्घायुत्वायवर्चसे॥ यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानोमर्त्यंमर्त्योजोहवीमि। जातवेदोयशोअस्मासुधेहिप्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्यां॥ यस्मैत्वंसुकृतेजातवेदउलोकमग्नेकृणवस्योनं। अश्विनंसपुत्रिणंवीरवंतंगोमंतंरयिंनशतेस्वस्ति॥ संत्वा-

सिंचामियज्जुषाप्रजामायुर्धनं च ॥" व्रतनियमतपःस्वाध्यायक्रतुदमदानविशिष्टानां ब्राह्मणानां मनः समाधीयतां । विप्राः । समाहितमनसः स्मः । यजमानः । प्रसीदंतु भवंतः । विप्राः । प्रसन्नाः स्मः । यजमानः । शांतिरस्तु । पुष्टिरस्तु । तुष्टिरस्तु । वृद्धिरस्तु । अविघ्नमस्तु । आयुष्यमस्तु । आरोग्यमस्तु । शिवं कर्मास्तु । कर्मसमृद्धिरस्तु । धर्मसमृद्धिरस्तु । वेदसमृद्धिरस्तु । शास्त्रसमृद्धिरस्तु । पुत्रसमृद्धिरस्तु । धनधान्यसमृद्धिरस्तु । इष्टसंपदस्तु । बहिर्देशे सर्वारिष्टनिरसनमस्तु । यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु । यच्छ्रेयस्तदस्तु । उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु । उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु । उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः संपद्यंतां । इष्टाः कामाः संपद्यंतां । तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु । तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयंताम् । तिथिकरणे मूहूर्तनक्षत्रे सग्रहे सदैवते प्रीयेताम् । दुर्गापांचाल्यौ प्रीयेताम् । अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः प्रीयंताम् । इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयंताम् । ब्रह्मपुरोगाः सर्वे वेदाः प्रीयंताम् । विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयंताम् । माहेश्वरीपुरोगाः उमामातरः प्रीयंताम् । वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्रीयंताम् । अरुंधतीपुरोगा एकपत्न्यः प्रीयंताम् । ऋषयश्छंदांस्याचार्या वेदा देवा यज्ञाश्च प्रीयंताम् । ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्रीयंताम् । श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेताम् । श्रद्धामेधे प्रीयेताम् । भगवती कात्यायनी प्रीयताम् । भगवती माहेश्वरी प्रीयताम् । भगवती पुष्टिकरी प्रीयताम् । भगवती तुष्टिकरी प्रीयताम् । भगवती ऋद्धिकरी प्रीयताम् । भगवती वृद्धिकरी प्रीयताम् । भगवंतौ विघ्नविनायकौ प्रीयेताम् । भगवान्स्वामी महासेनः सपत्नीकः ससुतः सपार्षदः सर्वस्थानगतः प्रीयताम् । हरिहरहिरण्यगर्भाः प्रीयंताम् । सर्वा ग्रामदेवताः प्रीयंताम् । सर्वाः कुलदेवताः प्रीयंताम् । सर्वा वास्तुदेवताः प्रीयंताम् । बहिरपः । हता ब्रह्मद्विषः । हताः परिपंथिनः । हता अस्य कर्मणो विघ्नकर्तारः । शत्रवः पराभवं यांतु । शाम्यंतु घोराणि । शाम्यंतु पापानि । शाम्यंत्वीतयः । अन्तः शुभानि वर्धन्ताम् । शिवा आपः संतु । शिवा ऋतवः संतु । शिवा अग्नयः संतु । शिवा आहुतयः संतु । शिवा ओषधयः संतु । शिवा वनस्पतयः संतु । शिवा अतिथयः संतु । अहोरात्रे शिवे स्याताम् । निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु । फलिन्यो न ओषधयः पच्यंताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् । शुक्रांगारकबुधबृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वेग्रहाः प्रीयंताम् । भगवान्नारायणः प्रीयताम् । भगवान्पर्जन्यः प्रीयताम् । प्रीयतां भगवान्स्वामी महासेनः । पुण्याहकालान्वाचयिष्ये । वाच्यतामिति विप्राः । "ओंउद्गातेवशकुनेसामगायसिब्रह्मपुत्र-

द्वसवनेपुशंससि । वृषेववाजीशिशुमतीरपीत्यासर्वतोनःशकुनेभद्रमावदविश्वतोनःशकुनेपुण्यमावद ।” याज्यायजतिप्रत्तिर्वैयाज्ययापुण्यैवलक्ष्मीः पुण्यामेवतलक्ष्मींसंभावयतिपुण्यांलक्ष्मींसंस्कुरुते । “यत्पुण्यंनक्षत्रं । तद्बट्कुर्वीतोपव्युषं । यदावैसूर्यउदेति । अथनक्षत्रंनैति । यावतितत्रसूर्योगच्छेत् । यत्रजघन्यंपश्येत् । तावतिकुर्वीतयत्कारीस्यात् । पुण्याहएवकुरुते । तानिवाएतानियमनक्षत्राणि । यान्येवदेवनक्षत्राणि । तेषुकुर्वीतयत्कारीस्यात् । पुण्याहएवकुरुते ।” मह्यं सकुटुम्बिने महाजनान्नमस्कुर्वाणाय आशीर्वचनमपेक्षमाणाय करिष्यमाणकुटीचकसंन्यासग्रहणकर्मणः पुण्याहं भवंतो ब्रुवंतु । इति त्रिर्वदेत् । ॐ पुण्याहमिति त्रिर्विप्राः । “ॐस्वस्तयेवायुमुपब्रवामहैसोमंस्वस्तिभुवनस्ययस्पतिः । बृहस्पतिंसर्वगणंस्वस्तयेस्वस्तयआदित्यासोभवंतुनः ॥” आदित्यउदयनीयःपथ्ययैवेतःस्वस्त्याप्रयंतिपथ्यांस्वस्तिमभ्युद्यंतिस्वस्त्येवेतःप्रयंतिस्वस्त्युद्यंतिस्वस्त्युद्यंति । “ॐ स्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाः । स्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्योअरिष्टनेमिः । स्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु । अष्टौदेवावसवःसोम्यासः । चतस्रोदेवीरजराश्रविष्ठाः । तेयज्ञंपांतुरजसःपरस्तात् । संवत्सरीणममृतꣳस्वस्ति ।” मह्यमित्यादि पूर्ववत् पठित्वाकर्मणे स्वस्ति भवंतो ब्रुवंत्विति त्रिः । ॐआयुष्मते स्वस्तीति प्रतिवचनं त्रिः । “ॐऋध्यामस्तोमंसनुयामवाजमानोमंत्रंसरथेहोपयातं । यशानपक्वंमधुगोष्वंतराभूतांशोअश्विनोःकाममप्राः ॥” सर्वामृद्धिमृध्नुयामितितंवैतेजसैवपुरस्तात्पर्यभवच्छंदोभिर्मध्यतोत्तरैरुपदिष्टाद्गायत्र्यासर्वतोद्वादशाहं परिभूयसर्वामृद्धिमार्ध्नोत्सर्वामृद्धिमृध्नोतियएवंवेद । “ऋध्यास्म हव्यैर्नमसोपद्य । मित्रंदेवंमित्रधेयंनोअस्तु । अनूराधान्हविषावर्धयंतः । शतं जीवेमशरदःसवीराः । त्रीणित्रीणिवैदेवानामृद्धानि । त्रीणिच्छंदाꣳसि । त्रीणिसवनानि । त्रयइमेलोकाः । ऋध्यामेवतद्वीर्यएषुलोकेषुप्रतितिष्ठति ।” मह्यमित्यादि पूर्ववत् पठित्वा कर्मणः ऋद्धिं भवंतो ब्रुवंत्विति त्रिः । ॐऋध्यतामिति प्रतिवचनं त्रिः । “ॐ श्रियेजातःश्रियऽआनिरियायश्रियंवयोजरितृभ्यो दधाति । श्रियंवसानाअमृतत्वमायन्भवंतिसत्यासमिथामितद्रौ ॥” श्रियएवैनंतच्छ्रियामादधातिसंततमृचावषट्कृत्यं संतत्यैसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेद । “यस्मिन्ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत् । अमुंचलोकमिदमुचसर्वं । तन्नोनक्षत्रमभिजिद्विजित्य । श्रियंदधात्वहृणीयमानं । अहेबुध्नियमंत्रंमेगोपाय । यमृषयस्त्रयीविदाविदुः । ऋचःसामानियजूꣳषि । साहिश्रीरमृतासतां ।” एतैर्मन्त्रैर्नीराजनं कारयन्ति । मह्यमित्यादि पूर्ववत् पठित्वा कर्मणः श्रीरस्त्विति भवन्तो

ब्रुवंत्विति त्रिः। ॐ अस्तु श्रीरिति त्रिर्विप्राः। वर्षशतं पूर्णमस्तु। गोत्राभिवृद्धिरस्तु। कर्मांगदेवता प्रीयंताम्। "ॐ शुक्रेभिरंगैरजआततन्वान्क्रतुंपुनानः कविभिःपवित्रैः। शोचिर्वसानःपर्यायुरपांश्रियोमिमीतेबृहतीरनूनाः।" तदप्येषः श्लोकोऽभिगीतो मरुतः परिवेष्टारोमरुत्तस्यावसन्गृहे। आविक्षितस्यकामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासद इति। तत उत्तरकलशं दक्षिणहस्ते दक्षिणकलशं वामहस्ते गृहीत्वा ताभ्यां धाराद्वयं सन्ततं पात्रे निषिंचेदेभिर्मंत्रैः। वास्तोष्पत इति चतसृणां वसिष्ठो वास्तोष्पतिस्त्रिष्टुबंत्यागायत्री। उदकसेचने विनियोगः। "ॐवास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मान्त्स्वावेशोअनमीवोभवानः। यत्त्वेमहेप्रतितन्नोजुषस्वशंनोभवद्विपदेशंचतुष्पदे॥ वास्तोष्पतेप्रतरणोनएधिगयस्फानोगोभिरश्वेभिरिंदो। अजरासस्तेसख्येस्यामपितेवपुत्रान्प्रतिनोजुषस्व॥ वास्तोष्पतेशग्मयासंसदातेसक्षीमहिरण्वयागातुमत्या। पाहिक्षेमउतयोगेवरंनोयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥ अमीवहावास्तोष्पतेविश्वारूपाण्याविशन्। सखासुशेवएधिनः॥" शिवं शिवं। पात्रपोतितजलेन पल्लवदूर्वाभिरुदङ्मुखास्तिष्ठन्तो विप्रा अभिषिञ्चेयुः॥ समुद्रज्येष्ठा इति चतसृणां वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप्। त्रायंतामिति तिसृणां विश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठा आपोनुष्टुप्। इमाआप इति तिसृणामैतरेय अपोनुष्टुब्जगत्यनुष्टुभः। देवस्यत्वेत्यस्यैतरेयः सविताश्विनौ पूषा च यजुः। समस्तव्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती। अभिषेके विनियोगः। *ओंसमुद्रज्येष्ठा०॥

१७—मातृकापूजनम्।

सर्वकर्म्मसु प्रधानसङ्कल्पानन्तरं मातृ जनं कुर्यात्, पीठे पिष्टातकेन षोडशमातृर्लिखित्वा गोमयेन दूर्वाभिर्विभूष्य अर्घ्यं संस्थाप्य पूजां कुर्यात्। एतन्तेति प्रतिष्ठा। "आएतन्तेदेवसवितर्यज्ञंप्राहुर्बृहस्पतयेब्रह्मणेतेनयज्ञमवतेनयज्ञपतिंतेनयाममव। मनोजूर्तिंजुषतामाज्यस्यबृहस्पतिर्यज्ञमिमंतनोत्वरिष्टंयज्ञसमिमंदधातु। विश्वेवासइहमादयंतामोंप्रतिष्ठ।" ओंभूर्भुवः स्वः गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातरः इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु। अथ ध्यानम्। गौरीपद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः। घृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता। इति

---

* गायत्रीपुरश्चरणे द्रष्टव्यः।

ध्यात्वा । ॐ गणपतये नमः । ॐ गौर्यै नमः । ॐ पद्मायै नमः । ॐ शच्यै नमः । ॐ मेधायै नमः । ॐ देवसेनायै नमः । ॐ स्वधायै नमः ॐ स्वाहायै नमः । ॐ मातृभ्यो नमः । ॐ लोकमातृभ्यो नमः । ॐ धृत्यै नमः । ॐ पुष्ट्यै नमः । ॐ तुष्ट्यै नमः । ॐ आत्मनः कुलदेवतायै नमः । इति नाममन्त्रैः आवाहनं आसनं पाद्यं अर्धं स्नानं आचमनं वस्त्रं गन्धं अक्षताः पुष्पाणि धूपं दीपं नैवेद्यं भूषणार्थं द्रव्यं मंत्रपुष्पांजलिं समर्प्य वसोर्द्धारापूजनं कुर्यात् । मन्त्रः । "आज्येयतोऽस्तिदेवानामशनं-मङ्गलात्मकं । ततो मातॄः समुद्दिश्य घृतधारां ददाम्यहम् । ॐ वसोःपवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं देवस्त्वासवितापुनातुवसोःपवित्रेणशतधारेणसुप्वा । कुड्यस्तम्भस्तु संलग्ना मातॄणामुपरिस्थिताः । कारयेत् पञ्च तिस्रो वा सप्त वोदङ्मुखस्थिताः ।" इति मन्त्रैः तिस्रः पञ्च सप्त धाराः पातयित्वा तच्छेषघृतं ललाटे धृत्वा नीराजनं कुर्यात् । पुष्पाञ्जलिः । षोडशमातॄणां स्तोत्रं पठेत् । हरात्मजचतुर्बाहो वारणास्य महोदर । प्रसन्नो भव मह्यं त्वं गौरीपुत्र नमोऽस्तुते ॥ १ ॥ चन्द्रास्ये चन्द्रकलया विभूषितकपालके । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं शिवगौरि नमोऽस्तुते ॥ २ ॥ दुग्धोदसम्भवे भव्ये सरोजोपरि संस्थिते । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं हरिपद्मे नमोस्तुते ॥ ३ ॥ सदा सौभाग्यसंयुक्ते मन्दार-कुसुमार्च्चिते । प्रसन्ना भव मह्यं त्वमिन्द्रकान्ते नमोऽस्तुते ॥४॥ शुक्लाम्बरधरे देवि वीणापुस्तकधारिणि । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं सरस्वत्यै नमोऽस्तुते ॥ ५ ॥ सौभाग्ययुक्ते सौभाग्यदायिके दुःखवर्जिते । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं विजये ते नमोऽस्तुते ॥ ६ ॥ चारुणा शुभपद्मेन राजमानेऽर्कसन्निभे । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं भो जये ते नमोऽस्तु च ॥ ७ ॥ अनेकवर्णसंयुक्ते नानाशास्त्रसमन्विते । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं देवसेने नमोऽस्तुते ॥ ८ ॥ पितॄणां वल्लभे शान्ते शान्तियुक्ते शुभंकरे । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं स्वधे देवि नमोऽस्तुते ॥ ९ ॥ सप्तार्च्चिवल्लभे सप्त-स्वरसन्तानसंयुते । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं स्वाहे देवि नमोऽस्तुते ॥ १० ॥ वराऽभयकराभव्याः प्रसन्नमुखपङ्कजाः । सुप्रसन्नाः प्रजायन्तां मह्यं ताभ्यो नमो नमः ॥११॥ रक्षिकाः सर्वलोकानां नितरां लोकमातरः । सुप्रसन्नाः प्रजायन्तां मह्यं ताभ्यो नमोनमः ॥ १२ ॥ धृतिसञ्जनिके धैर्य्ययुक्ते सर्वसमर्च्चिते । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं धृतिदेवि नमोऽस्तुते ॥ १३ ॥ सर्वेषां पुष्टिजनिके पूर्णकामसमन्विते । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं पुष्टिदेवि नमोऽस्तुते ॥ १४ ॥ सर्व्वसन्तोषजनिके सन्तोषेण समन्विते । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं तुष्टिदेवि नमोऽस्तुते ॥ १५ ॥ कुलदेवि महाभागे कुलाद्रिकृतकेतने । प्रसन्ना भव मह्यं त्वं कुलदेवि नमोऽस्तुते ॥ १६ ॥ गौरी पद्मा

शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ १७ ॥ धृतिः पुष्टिस्तथो तुष्टिरात्मनः कुलदेवता । गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्याश्च षोडश ॥ १८ ॥ ब्रह्माणी कमलेन्दुसौम्यवदना माहेश्वरी लीलया । कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी चक्रायुधा वैष्णवी । वाराही घनघोरघर्घरमुखी चैन्द्री च वज्रायुधा । चामुण्डा गणनाथरुद्रसहिता रक्षन्तु नो मातरः ॥ १६ ॥ इति पुष्पाञ्जलिं समर्प्य दक्षिणा सङ्कल्पः । अद्येहेत्यादि देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुक-गोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहं संन्यासग्रहणकर्म्मनिमित्तकं सर्वाभ्युदयप्राप्तये गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातॄणां पूजाकर्म्मणः साद्गुण्यार्थं इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये । तत्सत् इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्त्वा मन्त्रपाठं कुर्यात् । "समख्यै देव्याधियासंदक्षिणयोरुवच्चताामाम आयुःप्रमोषीर्मो अहंतववीरंविदेहितव-देविसंदृशि । ॐ अम्बेअम्बिकेअम्बालिकेनमानयतिकश्चन । ससस्त्यश्वकःसुभ-द्रिकांकांपिलवासिनीम् ।" इति पठित्वा मन्त्राशिषं दद्यात् । इति मातृपूजा ।

१८—नान्दीश्राद्धम् ।

आचम्य प्राणानायम्य संन्यासग्रहणकर्मांगभूतं नांदीश्राद्धमहं करिष्ये । इति संकल्प्य हस्ते दूर्वा पवित्रं धृत्वा । सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नांदीमुखाः भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं स्वाहानम इयं च वृद्धिः । मातृपितामहीप्रपितामह्यः नांदीमुखाः भूर्भुवः स्वः इदंवः पाद्यं० । पितृपितामहप्रपितामहाः नांदीमुखाः भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं० । मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहाः पत्नी-सहिता नांदीमुखाः भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं० । पुनः सत्यवसु० इदं वः आसन-गंधाद्युपचारकल्पनं स्वाहा नम इयंच वृद्धिः । मातृपिता० इदं वः आसनगंधा० । पितृपितामह० इदं वः आसनगंधा० । मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहाः-पत्नीसहिताः इदं वः आसनगंधा० । विनायकगौर्यादिषोडशमातरः भूर्भुवः स्वः इदं वः युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्ननिष्क्रयीभूतं किंचिद्धिरण्यं स्वाहा नम इयंच वृद्धिः । सत्यवसु संज्ञ० इदं वः युग्मब्राह्मण० । मातृपिता० इदं वः युग्मब्राह्मण भोजन० । पितृपितामह० इदं वः युग्मब्राह्मण भोजन० । मातामहमातृ० इदं वः युग्मब्राह्मण० । ॐ उपास्मैगायता० ॐ अन्नन्न० । [मंत्रस्तु अष्टश्राद्धे द्रष्टव्यः] । "ॐ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूव यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नो अस्तु वयंस्यामपतयोरयीणां ।" कृतस्य नांदीश्राद्धस्य प्रतिष्ठाफलसिध्यर्थं

द्राक्षामलकनिष्क्रयिणीं दक्षिणां दातुमहमुत्सृजे। माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः। एते भवंतु सुप्रीताः प्रयच्छंतु च मंगलं। "ॐ इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमहवमानायसाध। स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे।" यथाचारं हिरण्येन भांडवादनं। अनेन नांदीश्राद्धेन नांदीमुखदेवताः प्रीयंतांवृद्धिः। इति नांदीश्राद्धम्।

१९—ब्रह्माञ्जलिकरणम् ब्रह्मयज्ञश्च ।

आचम्य प्राणानायम्य ब्रह्माञ्जलिं विधाय मनसा जपेत्। ओं ब्रह्मणे नमः। ओं विष्णवे नमः। रुद्राय नमः। ओं सूर्याय नमः। ओं सोमाय नमः। ओं आत्मने नमः। ओं अन्तरात्मने नमः। ओं परमात्मने नमः। इत्युचार्य वेदादीन् जपित्वा ब्रह्मयज्ञं कुर्यात्। तद्यथा—

अद्य शुभपुण्यतिथौ ऋषिगणप्रीत्यर्थं ब्रह्मयज्ञाख्यं कर्मकरिष्ये । ओंअग्निमीळे पुरोहितंयज्ञस्यदेवमृत्विजं । होतारंरत्नधातमं ॥ अग्निःपूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत। सदेवाँएहवक्षति ॥ अग्निनारयिमश्नवत्पोषमेवदिवेदिवे । यशसंवीरवत्तमं ॥ अग्नेयंयज्ञमध्वरंविश्वतःपरिभूरसि । सइद्देवेषुगच्छति ॥ अग्निर्होताकविक्रतुःसत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवोदेवेभिरागमत् । यदंगदाशुषेत्वमग्नेभद्रंकरिष्यसि। तवेत्तत्सत्यमंगिरः ॥ उपत्वाग्नेदिवेदिवेदोषावस्तर्धियावयं । नमोभरंतएमसि॥ राजंतमध्वराणांगोपामृतस्यदीदिविं। वर्धमानंस्वेदमे ॥ सनः पितेवसूनवेग्नेसुपायनोभव। सचस्वानःस्वस्तये ॥ ऋग्वेदः) पूर्णमदःपूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमदुच्यते। पूर्णस्यपूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ (उपनिषद् इषेत्वोर्जेत्वावायवस्थदेवोवःसवितापार्पयतुश्रेष्ठतमायकर्मणे। आप्यायध्वमघ्न्याइन्द्राय भागंप्रजावतीरनमीवाअयक्ष्मामावस्तेन ईशतमाघश ँ सोध्रुवाअस्मिन् गोपतौस्याद्बह्वीर्यजमानस्यपशून्पाहि। (यजुर्वेदः) अग्नआयाहिवीतयेगृणानोहव्यदातये। निहोतासत्सिबर्हिषि ॥ (सामवेदः) शंनोदेवीरभिष्टयआपोभवंतुपीतये। शंयोरभिस्रवंतुनः॥ (अथर्ववेदः) अग्निर्वैदेवानामवमोविष्णुःपरमः। (ऐतरेय ब्राह्मणः) अथमहाव्रतं (उपनिषद्) एषपंथाएतत्कर्म (उपनिषद्)। (अथातः संहितायाः उपनिषत्) (उपनिषद्) । विदामघवन्विदा। (उपनिषद्) (महाव्रतस्य पंचविंशतिं सामिधेन्यः। (उपनिषद्) अथैतस्य समाम्नायस्य (सूत्रं)। समाम्नायः

समाम्नातः । (निरुक्तम्) मयरसतजभनलगसंमितं । (छन्दः)—गौः । ग्मा । (निघण्टुः) पंचसंवत्सरमयं । (ज्योतिषम्) अथशिक्षां प्रवक्ष्यामि । (शिक्षा) । वृद्धिरादैच् । (व्याकरणम्) अथातोऽधिकारः फलयुक्तानि कर्माणि (कल्पसूत्रम्) अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म (गृह्यसूत्रम्)—

१—प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः । (न्यायदर्शनम्) ।

२—अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । (वैशेषिकदर्शनम्) ।

३—अथ योगानुशासनम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः (योगदर्शनम्) ।

४—अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः (सांख्यदर्शनम्) ।

५—अथातो धर्मजिज्ञासा . धारको धर्मः । (भरद्वाजकर्ममीमांसा) ।

६—अथातो धर्मजिज्ञासा । चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मः । (जैमिनीय कर्ममीमांसा)

७—अथातो भक्तिमीमांसा । रसरूपः परमात्मा जडरूपामाया (दैवीमीमांसा)

८—अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । जन्माद्यस्य यतः । शास्त्रयोनित्वात् । तत्तुसमन्वयात् ॥ (ब्रह्ममीमांसा)

९—मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ (स्मृतिः)

१०—तपः स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदांवरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ (रामायणम्)

११—नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ (महाभारतम्)

१२—जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् ।
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ॥
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा ।
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ (पुराणम्)
आचारमूला जातिः स्यादाचारः शास्त्रमूलकः ।
वेदवाक्यं शास्त्रमूलं वेदः साधकमूलकः ॥
साधकश्च क्रियामूलः क्रियाऽपि फलमूलिका ।
फलमूलं सुखं देवि ! सुखमानन्दमूलकम् ॥

आनन्दो ज्ञानमूलस्तु ज्ञानं वै ज्ञेयमूलकम् ।
तत्त्वमूलं ज्ञेयमात्रं तत्त्व हि ब्रह्ममूलकम् ॥
ब्रह्मज्ञानं त्वैक्यमूलमैक्यं स्यात्सर्वमूलकम् ।
ऐक्यं तद्धि महेशानि भावातीतं सुनिश्चितम् ॥
भावातीतमिदं सर्वं प्राकाश्ये भावमात्रकम् ।
नास्त्यत्र संशयः कोऽपि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ (तन्त्रम्)

योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं । (स्मृतिः) तच्छंयोरावृणोमहेगातुंयज्ञायगातुंयज्ञपतये-दैवीस्वस्तिरस्तुनःस्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वंजिगातुभेषजं ॥ शंनोअस्तुद्विपदेशंचतु-ष्पदे ॥ नमोब्रह्मणेनमोअस्त्वग्नयेनमःपृथिव्यैनमओषधीभ्यः । नमोवाचे नमोवाच-स्पतयेनमोविष्णवेमहतेकरोमि ॥ इतित्रिः । ओं भूर्भुवः स्वः शांतिः शांतिः शांतिः ।"

इति जपित्वा सक्तुमुष्टित्रयं प्रणवेन त्रिः प्राश्याचम्य नाभौ करं दत्त्वामंत्र-येदेभिर्मंत्रैः । ॐ उं आत्मने स्वाहा । ॐ अं अन्तरात्मने स्वाहा । ॐ मं परमात्मने स्वाहा । ॐ प्रजापतये स्वाहा । ततः पयोदधियुतमाज्यमपोवा । त्रिवृदसीति-प्रथमं । प्रवृदसीति द्वितीयं । विवृदसीति तृतीयं प्राश्य । "ॐ आपःपुनंतु-पृथिवींपृथिवीपूतापुनातुमाम् । पुनंतुमां ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूतापुनातुमाम् ।" इति जल प्राश्याचम्योपवासं करिष्य इति सङ्कल्पयेत् । ततः सावित्रीं प्रविशेत्—

१०—सावित्रीप्रवेशः ।

आचम्य प्राणानायम्य अद्येत्यादि सावित्रीप्रवेशात्मकं कर्मकरिष्ये । ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि, तत्सवितुर्वरेण्यं । ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि, भर्गोदेवस्य धीमहि । ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि, धियोयोनःप्रचोदयात् । ॐ भूर्भुवः स्वः सावत्रीं प्रविशामि, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गोदेवस्यधीमहि । धियोयोनः प्रचोद-यात् । इति जपित्वा किंचन प्राश्नीयात् । ततोऽस्तमयात्प्रागौपासनाग्निसमिध्य । विच्छिन्नश्चेत् पुनः संधानमग्नित्याग प्रायश्चित्त होमद्रव्यदानपूर्वकं कुर्यात् । अना-हिताग्निनाविधुरेण पृष्ठोदिविविधानेनाग्निरुत्पादनीयः । सयथा-आचम्य प्राणा-नायम्य देशकालौ स्मृत्वा ब्रह्मान्वाधानाद्यर्थं विधुरकल्पोक्तविधिनाग्निमुत्पादयिष्य इति संकल्प्य । स्थंडिले रेखामुल्लिख्य व्याहृतिभिः प्रणवेन च श्रोत्रियागारा-दग्निमादाय । "ॐ अन्वग्निरुषसामग्रमख्य दन्वहानिप्रथमोजातवेदाः । अनु-सूर्यस्यपुरुत्राचरश्मीननुद्यावापृथिवीआततान ।" इति मंत्रेण स्थंडिलादाग्नेय्यां

दिशि निधाय। "ॐ पृष्टोदिविपृष्टोअग्निःपृथिव्यांपृष्टोवश्वाओषधीराविवेश। वैश्वानरःसहसापृष्टोअग्निःसनोदिवासरुषःपातुनक्तं।" इति मंत्रेण स्थंडिलरेखासु प्रतिष्ठाप्य तेनैव काष्ठैः समिध्य परिसमुह्य। "ॐ तत्सवितुर्व० यात्स्वाहा। सावित्रइदं०। ता॰ सेवितुर्वरेण्यस्यचित्रामाहंवृणेसुमति विश्वजन्यां। यामस्यकण्वोअदुहत्प्रपीना॰ सहस्रधारांपयसांमहीगा॰ स्वाहा। सवित्रइदं०। ॐ विश्वानिदेवसवितर्दुरितानिपरासुव। यद्भद्रंतन्नआसुवस्वाहा। सवित्रइदं०। इति तिस्रः समिधोऽभ्याधाय पुनः परिसमुह्य यस्यस्मृत्येत्यादि। एवमग्निसिद्धिं कृत्वा विधुरोऽग्निसमिंधनं कुर्यात्।

२१—ब्रह्मान्वाधानम्।

अस्तमानात्पूर्वं आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा कुटीचकसंन्यासं कर्तुं तत्रविहितब्रह्मान्वाधानं करिष्ये। इति संकल्प्य। अग्नींधनाद्याज्यसंस्कारांते स्रुक् स्रुवौ संमृज्याग्निं परिषिच्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा। ॐ स्वाहा। परमात्मनइदंनमम। उत्तरपरिषेचनं कृत्वा यस्यस्मृत्येति कर्मशेषं समापयेत्। ततः संध्यावंदनपूर्वकमस्तमित आदित्ये स्वेस्वाग्नौ नित्यहोमं वैश्वदेवं च कुर्यात्। अथ सायंहोमानंतरं उत्तरे तृणानि सं॰स्तीर्थं तेषु दंडादीनि पंच वा द्वंद्वश आसाद्य दक्षिणेनाग्निं कुशेषु कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्नुपविश्य गायत्रीं जपन् जागरणं कुर्यात्। ततो ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय यथाविधि स्नात्वा प्रातःसंध्यां प्रातर्होम वैश्वदेवादिकं कृत्वा प्राणानायम्य व्याहृतीर्जपित्वा आग्नेयस्थालीपाकं कुर्यात्।

२२—प्रातर्होमः।

आचम्य प्राणानायम्य अद्येत्यादि० श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातरौपासनहोमं करिष्ये। अग्निं ध्यात्वा। ॐ चत्वारिश्रृंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य। त्रिधावद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्यां आविवेश। सप्तहस्तश्चतुश्रृंगस्सप्तजिह्वो द्विशीर्षकः। त्रिपाद्प्रसन्नवदनस्सुखासीनः शुचिस्मितः। स्वाहांतु दक्षिणेपार्श्वे देवीं वामेस्वधां तथा। बिभ्रद्दक्षिणहस्तैस्तु शक्तिमन्नं स्रुचं स्रुवं। तोमरं व्यजनं वामे घृतपात्रं च धारयन्। आत्माभिमुखमासीनो एवं रूपो हुताशनः। अग्नेवैश्वानर शांडिल्यगोत्र मेषध्वजप्राङ्मुखो मम सम्मुखो वरदो भव।

* अग्निमुखः प्रयोगो गायत्रीपुरश्चरणे द्रष्टव्यः।

ओं परिसमूहनं ३। ओं पर्युक्षणं ३। ओं विश्वानिनोदुर्गहाजातवेदः। ओं सिंधुंननावादुरिताविभर्षि। ओं अग्नेअत्रिवन्थवसागृणानः। ओं अस्माकंबोध्यविताननूनां। ओं यस्त्वाहृदाकरीणामन्यमानः। ओं अमर्त्यमर्त्योंजोहवीमि। ओं जातवेदोयशोअस्मासुधेहि। ओं प्रजाभिरग्नेअमृतत्वमस्यां। ओं यस्मैत्वं सुकृतेजातवेदोरुलोकमग्ने कृणवःस्योनं। अश्विनंसपुत्रिणंवीपीलवगोमंतंरयिं न शते स्वस्ति।" आत्मानं चालंकृत्य, अग्निप्रज्वाल्य, समिधंतूष्णों अग्नौनिधाय। ओं सूर्याय स्वाहा। सूर्यायेदं०। ओं प्रजापतये स्वाहा। प्रजापतयइदं०। पुनः परिसमूहनादि कृत्वोपस्थानं कुर्यात्। तिष्ठन्, मंत्राः। सूर्योनोदिवस्पातुपातोअन्तरिक्षात्। अग्निनःपार्थिवेभ्यः। ओं उदुत्यंजातवेदसंदेवंवहंतिकेतवः। दृशे विश्वायसूर्यं। ओं चित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः। आप्राद्यावापृथिवीअन्तरिक्षंसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्च। ओं नमोमित्रस्यवरुणस्यचक्षसे महोदेवायतदृतंसपर्यत। दूरेदृशेदेवजातायकेतवेदिवस्पुत्रायसूर्यायशंसत। एतैश्चतुर्भिः सूर्यमुपस्थाय। ओं प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूव। यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणां। ओं हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रे भूतस्यजातःपतिरेकआसीत्। सदाधारपृथिवीद्यामुतेमांकस्मैदेवायहविषाविधेम। इति द्वाभ्यां प्रजापतिं चोपस्थाय। ओं मानस्तोकेतनयेमान आयुषिमानोगोषुमानोअश्वेषुरीरिषः। वीरान्मानोरुद्रमामितोवधीर्हविष्मंतःसदमित्वाहवामहे। ओं त्र्यायुषं जमदग्नेरिति ललाटे। ओं कश्यपस्य त्र्यायुषं, कंठे। अगस्त्यस्य त्र्यायुषं, नाभौ। यद्देवानां त्र्यायुषं, दक्षिणस्कंधे। तन्मेअस्तु त्र्यायुषं, वामस्कंधे। सर्वमस्तुशतायुषं, शिरसि। ओंचमेश्वरश्चमे यज्ञोपचते नमश्च। यत्तेन्यूनं तस्मैतउपयत्तेतिरिक्तं तस्मैते नमः। ओं स्वस्ति श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलं। आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन। देहि मे हव्यवाहनो नमो नमः"। प्रमादात्कुर्वतांकर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः। प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मिकानि वै। यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं। अनेन प्रातर्होमाख्येन कर्मणा भगवान् परमेश्वरः प्रीयतां न मम। ओं तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु। इतिप्रातर्होमः।

२३—वैश्वदेवः।

आचम्य प्राणानायम्य अद्ये० श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायं प्रातर्वैश्वदेवाख्यं कर्म करिष्ये। जुष्टोदमूना आत्रेयो वसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप्। पद्मग्नेराहूगणो गोतः

मोऽग्निस्त्रिष्टुप्। अस्यावाहने विनियोगः। "ओं जुष्टोदमूनोअतिथिर्दुरोणइमंनो यज्ञमुपयाहिविद्वान् । विश्वाअग्नेअभियुजोविहत्याशत्रूयतामाभराभोजनानि । पृष्ठग्निहहोतानिषीदादब्धःसुपुरएताभवानः । अवतांत्वारोदसीविश्वमिन्वे-यजामहेसौमनसायदेवान् ।" इत्यन्तैरावाह्य आच्छादनं दूरीकृत्य, समस्तव्या-हृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती। अग्निप्रतिष्ठापने विनियोगः। ओं भूर्भुवः स्वरों रुक्मकनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य। प्रोक्षितेन्धनानि निक्षिप्य वेणुधमन्या प्रबोध्य ध्यायेत्। चत्वारिश्रृंगागौतमो वामदेवोग्निस्त्रिष्टुप्। अग्निमूर्तिध्यानेविनि-योगः। ओं चत्वारि श्रृं०। इतिध्यात्वा परिसमूहनपर्युक्षणे कृत्वा, विश्वानिन इत्यलंकृत्य। हस्तं प्रक्षाल्य, घृताक्तमन्नमग्नावधिश्रित्य उदगुद्वास्य प्रोक्ष्य अग्नेः पश्चिमतो निधाय त्रिधा विभज्य, सव्यंपाणितलं हृदि न्यस्य दक्षिणहस्तेन दक्षिण-भागादार्द्रामलकमितमन्नमादायांगुष्ठाग्रेण पीडितंसंहतांगुल्युत्तानपाणिना प्रण-वादिरहितैः स्वाहांतैःसूर्यादिमंत्रैर्जुहुयात्। सूर्याय स्वाहा, सूर्यायेदंनमम। प्रजा-पतये स्वाहा, प्रजापतयइदं०। अग्नयेस्वाहा, अग्नयइदं०। प्रजापतये स्वाहा, प्रजापतयइदं०। सोमायवनस्पतये स्वाहा, सोमायवनस्पतयइदं०। अग्नीषो-माभ्यांस्वाहा, अग्नीषोमाभ्यामिदं०। इन्द्राग्निभ्यांस्वाहा, इन्द्राग्निभ्यामिदं०। द्यावापृथिवीभ्यांस्वाहा, द्यावापृथिवीभ्यामिदं०। धन्वंतरयेस्वाहा, धन्वतरय-इदं०। इन्द्राय स्वाहा, इन्द्रायेदं०। विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, विश्वेभ्योदेवेभ्य-इदं०। ब्रह्मणे स्वाहा, ब्रह्मणइदं०। सांगतासिध्यर्थं सर्वप्रायश्चित्तं करिष्ये। भूर्भुवः स्वः स्वाहा, प्रजापतयइदं०। पुनःपरिसमूहनादिकृत्वा। ओं अग्निस्तु-विश्रवस्तमंतुविब्रह्माणमुत्तमं। अतूर्तंश्रावयत्पतिं पुत्रं ददातिदाशुषे। अग्निर्ददा-तिसत्पतिं सासाहयोयुधानृभिः। अग्निरत्रिरभुष्यादंजेतारमपराजितं। अग्नेस्त्व-न्नइति चतसृणां गोपायना लोपायना वा बन्धुः श्रुतबन्धुश्चैकर्चा ऋषयः। अग्निर्देवता। द्विपदाविराट् छंदः, अग्न्युपस्थानेविनियोगः। ओं अग्नेस्वन्नो-अंतमउतत्राताशिवोभवावरूथ्यः। वसूरग्निर्वसुश्रवाअच्छानक्षिद्युमत्तमं रयिंदाः। सनोवोधिश्रुधिहवमुरुष्याणो अघायतः समस्मात्। तंत्वाशोचिष्ठदीदिवः सुम्नायनूनमीमहे सखिभ्यः। मानस्तोक इति विभूतिधारणं। ओं चमे०। ओं स्वस्ति०। अनेन वैश्वदेवाख्येन कर्मणा भगवान् अग्निरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न ममः।

—:०:—

२४-अथाग्नेय स्थालीपाकादयः ।

प्रातर्नित्यहोमान्ते वैश्वदेवादिकं कृत्वा आग्नेयं वैश्वानरं वा स्थालीपाकं कुर्यात्, तत्र करिष्यमाण सन्न्यासपूर्वाङ्गभूतमाग्नेयस्थालीपाकं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ध्यात्वा चक्षुषी आज्येनेत्यन्तेऽत्र प्रधानमग्निं चरुणा शेषेणेत्यादि, अग्निमुखः प्रयोगो गायत्रीपुरश्चरणे द्रष्टव्यः। अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिनाम्ना निर्वपादि नाम्नैव प्रधानहोमः। एवं वैश्वानरपक्षेऽप्यूह्यम्। ततः "ॐ तरत्समन्दी धावति धारासुतस्यान्धसः। तरत्समन्दी धावति॥ उस्रा वेद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः। तरत्समन्दी धावति॥ ध्वस्रयोः पुरुषन्त्यो रासहस्राणि-दध्महे। तरत्समन्दी धावति॥ आयया स्त्रिंशतं तना सहस्राणि च तद्महे। तरत्समन्दीधावति॥" इति जपित्वा कुशहेमरूप्यजलैः स्नात्वा प्राणादिहोमं कुर्यात्।

२५-प्रणवादि पुरुषसूक्तविरजाहोमश्च ।

आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा संन्यासाङ्गभूतं प्राणादिहोम-पूर्वकपुरुषसूक्तहोमं तथा ज्ञानयोगसंपादनार्थं उपपातकादिसकलपाप-निवृत्ति पूर्वक सावयवशुद्ध्यर्थं च विरजाहोमञ्च तन्त्रेण करिष्ये इति सङ्कल्प्य अन्वाधाने चक्षुषी आज्येनेत्यन्तं प्राणादिपञ्च देवताः समिच्चर्वाज्यैः पुरुषं पुरुष-सूक्तेन प्रत्यृचं षोडशवारं समिच्चर्वाज्यैः प्राणाद्येकोनविंशतिदेवता विरजामन्त्रैः प्रतिद्रव्यमेकैकसंख्यसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः प्रजापतिं सकृदाज्येन शेषेणेत्यादि। षष्ठ्युत्तर शतवारं तूष्णीं निरूप्य तथैव प्रोक्षय श्रपयित्वाऽऽज्यभागान्ते "ॐ प्राणाय स्वाहा, प्राणायेदंनमम। ॐ अपानायस्वाहा, अपानायेदंनमम। व्यानाय स्वाहा व्यानायेदंनमम। ॐ उदानायस्वाहा, उदानायेदं नमम। ओं समानायस्वाहा समानायेदंनमम"। पञ्चमन्त्रैर्द्रव्यत्रयं सकृत् सकृद्धुत्वा यथादैवं त्यक्त्वा, "ओं सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिं विश्वतो वृत्वा त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं स्वाहा"। पुरुषायेदं नममेति सर्वत्र त्यजेत्॥ "ओं पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च-भाव्यम्। उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति स्वाहा। ओं एतावानस्य महिमाऽतोज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि स्वाहा॥ ओं त्रिपादूर्ध्वउदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः। ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि स्वाहा॥ ओं तस्माद्विराडजायत विराजोऽअधिपूरुषः। स जातोऽअत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः स्वाहा॥ ओं यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत। वसन्तो-

ऽअस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविस्स्वाहा ॥ ओं तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः । तेन देवाऽ अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये स्वाहा ॥ ओं तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृत पृषदाज्यम् ॥ पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्यांश्च ये स्वाहा ओं तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत स्वाहा ॥ ओं तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः । गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽ अजावयस्स्वाहा ॥ ओं यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते स्वाहा ॥ ओं ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽ अजायत स्वाहा ॥ ओं नाभ्याऽआसीदंतरिक्षंशीर्ष्णोद्यौः समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथालोकांऽअकल्पयन्स्वाहा ॥ ॐ सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्तसमिधः कृताः । देवा यज्ञं तन्वानाऽ अबध्नन्पुरुषं पशुं स्वाहा ॥ ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्तदेवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा स्स्वाहा ॥” इति षोडशर्चेन प्रत्यृचं पृथक् पृथक् द्रव्यत्रयं हुत्वा पुरुषायेदं नममेति सर्वत्र त्यजेत् ।

“प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यंतां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास स्वाहा, प्राणादिभ्य इदं० । वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतो बुद्ध्याकूतिसंकल्पा मे शुद्ध्यंतां ज्योति० वागादिभ्य इद० । त्वक् चर्ममांस रुधिर्मेदो मज्जास्नायवोऽस्थोनि मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिः त्वगादिभ्य इदं० । शिरः पाणिपाद ॰ार्श्वपृष्ठोरूदर जंघाशिश्नोपस्थपायवो शुध्यंतां ज्योति० शिर आदिभ्य इदं० । उत्तिष्ठ पुरुष हरितपिंगल लोहिताक्ष देहि देहि ददापयिता मे शुद्धयन्तां ज्योति० पुरुषादिभ्य इदं० । पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशामे शुद्धयन्तां ज्योति० पृथिव्यादिभ्य इदं० । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुद्धयन्तां ज्योतिः शब्दादिभ्य इदम्० । मनोवाक्काय कर्माणि मे शुद्धयन्तां ज्योति० मन आदि कर्मभ्य इदं । अव्यक्तभावै रहंकारैर्ज्योति रहं० अव्यक्तादिभ्य इदं० । आत्मा मे शुद्धयतां ज्योति० आत्मन इदं० । अंतरात्मामे शुद्धयतां ज्योति० अन्तरात्मन इदं । परमात्मा मे शुद्धयतां ज्योति० परमात्मन इदं । क्षुधे स्वाहा—क्षुध इदं । क्षुत्पिपासाय स्वाहा—क्षुत्पिपासायेदं । विविद्यै स्वाहा—विविद्याया इदं ॥ ऋग्विधानाय स्वाहा ऋग्विधानायेदं । कषोत्काय स्वाहा—कषोत्कायेदं । क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे पाप्मानं स्वाहा अग्नय इदं० । अन्नमय प्राणमय मनोमयविज्ञानमयमानंदमयमात्मा मे शुध्यंतां ज्योतिरहं विरजा०, अन्नादिभ्य इदं० । इतिसमिच्चर्वाज्यैः प्रतिमंत्रं चत्वारिंशदाहुतीर्हुत्वा, अनेन मन्त्रेण आज्यं जुहुयात् । ॐ यदिदं

यच्च पूर्तं यच्चापद्यनापदि। प्रजापतौ तन्मनसि जुहोमि विमुक्तोऽहं देव किल्विषात्स्वाहा, प्रजापतय इदं०।" ततः पुरुष सूक्तवेदादीन् जपेत्।

चरोरेकदेशतः स्विष्टकृतादि पूर्णाहुत्यंतं कर्मशेषं समापयेत्। इध्मसन्नहुतं चाग्नौ प्रहृत्य। ब्रह्मणे हिरण्यं पात्रमाज्यं मधुपूर्णं कांस्यपात्रं धेनुं च दत्त्वा विसर्जयेत्। आचार्याय पूर्वोद्दिष्टभागं धेनुं च वस्त्राणि सुवर्णादि दत्त्वा क्षमाप्य औपासनाग्नेरुपस्थानं कुर्यात्। "ॐ संमांसिंचंतु मरुतः समिन्द्रः स बृहस्पतिः। संमाऽयमाग्निः सिंचत्वायुषा च बलेन चायुष्मन्तं करोतु मां"। इत्यग्निमुपस्थाय तस्मिन्नग्नौ पात्रदाहं कृत्वा तैजसानि गुरवे दद्यात्। ततः आत्मसमारोपः कर्तव्यः। इति विरजाहोमः।

२६—समारोपः।

आचम्य प्राणानायम्य। "ॐ अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो आरोचथाः तं जानन्नग्न आसीदाथा नो वर्धया गिरः॥ ॐ याते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मानं अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरूणि। यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीदः स्वां योनिं जातवेदो भुव आजायमानः सत्क्षय एहि॥" इत्यृचा यजुषा च त्रिरावर्तंन आत्मन्यग्निं समारोपयेत्। गुर्वाज्ञानुसारेण अग्नेर्ज्वालां प्राश्नीयात्। हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य। "ॐ एह्यग्ने सहेष्टापूर्तं शरीरमनुसंचरस्व। नाहं त्वामपहाय परा गामां त्वमपहाय परागाम्॥" इत्यग्निं विसृजेत्।

२७—निष्क्रमणादिः।

[आशीर्वादः, बन्धुविसर्जनम्, एषणात्यागः जलाभिमन्त्रणम्, अभयदानम्, प्रार्थनाच]

कृष्णाजिनमादाय उत्तरनारायणेन गृहान्निष्क्रमेत्। ततः स्वेभ्यः पुत्रेभ्यः आशिषं दद्यात्।

आशीर्वादः—सर्वे भवतु वेदाढ्याः सर्वे भवतु सोमपाः। सर्वे पुत्रमुखं दृष्ट्वा सर्वे भवंतु भिक्षुकाः॥ पश्चाद्योग्यंपुत्रं प्रति कथयति। त्वं ब्रह्मत्वंयज्ञस्त्वं लोकस्त्वं सर्वं, इतिब्रूयात्। स पुत्रः पितरं प्रत्याह—अहं ब्रह्माहं यज्ञोहं लोकोहं सर्वमिति। यद्यपुत्रः, अहं ब्रह्माहं यज्ञो हं सर्वमिति स्वयमेव जपेत्। शिवं स्वस्त्यस्तु भूतेभ्यः। अथ पुत्रान् सुहृदो बन्धून्प्रत्याहन मे कश्चिन्नाहं कस्यचिदिति।

बन्धुविसर्जनम्—शृण्वन्तु सर्वे श्रीगुरुप्रसादात्संसारस्य पारमहं गन्तुकामोऽस्मि, मया सर्वेषां ममता त्यक्ता पुत्रैषणा वित्तैषणा लोकैषणा च त्यक्ता युष्माभिर्ममोपरि ममता न कर्तव्या विघ्नो न विधेयः । ततो जलाशयं गत्वाञ्जलिना जलमादायाप्रतिरथेन—

जलाभिमन्त्रणम्—"ॐ आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभण श्चर्षणीनाम् । संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शत ँ सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ स इषुहस्तैः सनिषङ्गिभिर्वशी स ँ स्रष्टा स युध इन्द्रोगणेन । स ँ सृष्टजित्सोमपाबाहुश ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहा मित्राँ अपबाधमानः । प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणोऽयुधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानाम् गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ॥ इम ँ सजाता अनुवीरयध्वमिंद्रँ सखायोनुस ँ रभध्व ॥ बलन्त विज्ञायः स्थविरः प्रवीरःसहस्वान्वाजी सहमानउग्रः । अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्ररथमातिष्ठ गोवित् ॥ अभि गोत्राणि सहसा गाहमानो दायोवीरः शतमन्युरिन्द्रः । दुश्च्यवनःपृतनाषाडयुध्यो स्माक ँ सेना अवतु प्रयुत्सु ॥ इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः । देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनामरुतो यंत्वग्रे ॥ इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुताँ शर्ध उग्रं । महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ अस्माकमिन्द्रः समृतेषु-ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मानुदेवा अवता हवेषु ॥ उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वनां मामकानां मनाँ सि । उद्वृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतामेतु घोषः ॥ उप प्रेत जयता नरः स्थिरा वः सन्तुबाहवः इन्द्रो वः शर्मयच्छत्वनाधृष्या यथा सथ ॥ अवसृष्टा पराऽपत शरव्ये ब्रह्मसँ शिता । गच्छामित्रांद्रविषमैषां कंचनोच्छिषः ॥ मर्माणि ते वर्मभिशछादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनाभिवस्ता । उरोर्वरीयो वरिवस्ते अस्तु जयन्तंत्वामनु मदन्तुदेवाः ॥ यत्र बाणाः संपतन्तिकुमारा विशिखाइव । इन्द्रो नस्तत्र वृत्रहा विश्वाहा शर्म यच्छतु" ॥ इत्यभिमन्त्र । ॐ सर्वाभ्यो देवताभ्यः स्वाहा, इति त्यजेत् । तिथ्यादिस्मरणपूर्वकं स्नानं विधाय, अपां पूर्णाजलिं गृहीत्वा । "ॐ एषहवा अग्निः सूर्यः प्राणं गच्छ स्वाहा । ॐ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा । "ॐ आपो वै गच्छ स्वाहा" । इति मन्त्रत्रयेणाञ्जलिं जले क्षिपेत् । पश्चात्सर्वं ब्रह्मेति चिन्तयेत्, नान्यत्, पुनरभयं दत्वा ब्रह्माञ्जलिं कृत्वा पठेत् ।

अभयदानं प्रार्थना च—यत्किंचिद्द् बन्धनं कर्म कृत मज्ञानतो मया । प्रमादालस्य-

दोषोत्थं तत्सर्वं संत्यजास्यहम् ॥ त्यक्तसर्वो विशुद्धात्मा गतस्नेहशुभाशुभः । कामभोगादिकं सर्वं त्यक्तं चैवमुदाहरेत् ॥ एतत्त्यदयास्यहं सर्वं कामभोगसुखादिकम् । रोषं तोषं विवादं च गंधमाल्यानुलेपनं ॥ भूषणं नर्तनं गेयं दानमादानमेव च । नमस्कार जपं होमं याश्च नित्यक्रिया मम । नित्यनैमित्तिकं काम्यं वर्णधर्माश्रमाश्च ये ॥ गुणधर्माश्च ये केचिच्छुभाशुभफलानि च । करणंकार्यकर्तृत्वं कर्तारं करणैः सह ॥ सर्वमेव परित्यज्य बुद्ध्यावेध्रितमानसः । चतुर्विधस्यसन्नात्मा भूतग्रामस्य निस्पृहः ॥ कृतं चैवेप्सितं चैव वांछितं चानुमोदितं । संचिन्त्य सर्वभूतेभ्यो दद्यादभयदक्षिणां ॥ पद्भ्यां कराभ्यां विहरन्नाहं वाक्कायमानसैः । नकरिष्येप्राणिपीडां प्राणिनः सन्तु निर्भयाः ॥ देहे जले वसेद्भूमौ स्थावरा जंगमाश्च ये । लोभवस्त्रादि धान्येषु शयनेष्वासनेषु ये ॥ ते स्वपन्तु विबुध्यन्तु सुखतोऽस्तु भयं विना । दत्वैवं सर्वभूतेभ्यः सर्वत्राभयदक्षिणां ॥ करुणामैत्रवृत्तिश्च प्रज्ञावृद्धिं च संस्थितः । ततोविचिंतयेद्धीमान्सर्वमात्मनि संस्थितं ॥ कोऽस्ति मे कश्च मे नास्ति शुद्धएकोहमच्युतः । संसारादित्यतप्तोतिविप्लुष्टो देहमानसे ॥ ब्रह्मज्ञानांबुशीतेन सिंचमां वाक्यवारिणा । नमेऽस्ति बांधवः कश्चिन्मुक्त्वात्मानं परावरं ॥ मयात्मैव परोबन्धु रूर्ध्वाधः पृष्ठतोग्रतः । इन्द्रियैर्विषयैः सर्वमध्याद्यन्तर्बहिस्थितः ॥ विश्वेश्वरो महात्मा वै सर्वज्ञः सर्वतोमुखः । त्यक्तभीरभयं दत्वा सर्वज्ञमजमीश्वरं । व्यक्ताव्यक्तं परं शुद्धं सत्यं निश्चित्य तत्त्वतः ॥ एतान् प्रैषान् श्रृण्वन् शुद्धो दिशश्चैवावलोकयन् प्रार्थयेत्—आदित्यचन्द्रावनलोऽनिलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं मनश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मोहि जानाति नरस्य वृत्तं ॥ आदित्यचन्द्रादीन्सर्वान्देवान्कर्मसाक्षिणो निखिलान्गुर्वादीन् ब्राह्मणान्संन्याससाक्षित्वेन ध्यायेत् । ततोनाभिप्रमाणं जलं प्रविश्य प्राङ्मुखः सन्गायत्रीं प्रविशामि, इति संकल्प्य । "ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि, तत्सवितुर्वरेण्यं । ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि, भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि, धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ भूर्भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ॐ परो रजसि सावदोम्", इतिजपित्वाचम्य प्रणवमयमात्मानं ध्यात्वा जले स्थितः ॐ तरत्समंदीति चतुरृचं जपित्वाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत् । पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थितोहं भिक्षाचर्यं चरामि, इत्युक्त्वा पाणिना अप्सु आपोहुत्वा प्रेषोच्चारं कुर्यात् ।

२८–प्रेषोच्चारादिः।

[दण्डकमण्डलुग्रहणम्]

आचम्य प्राणानायम्य। ॐ भूः सन्यस्तं मया। ॐ भुवः सन्यस्तं मया। ॐ स्वः सन्यस्तं मया। ॐ भूर्भुवः स्वः सन्यस्तं मया। इति त्रिः मंद्रमध्यमोत्तमस्वरेणोक्त्वा। ॐ अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहा। इति प्राच्यां दिश्यपां पूर्णाञ्जलिं क्षिपेत्। इति प्रेषोच्चारः।

स्वयं कौपीनं काषायवासः स्वीकृत्य परिधायाचम्य दण्डप्रार्थनां कुर्यात्। ॐ वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तं निवारय। विष्णुहस्ते यथाचक्रं शूलं शिवकरे यथा। इन्द्र हस्ते यथावज्रं तथा दण्ड भवाद्य मे। इति दंडं प्रार्थ्य। ॐ इन्द्रस्य वज्रोसि सखा मां गोपाय। इत्यनेन मंत्रेण दण्डग्रहणं कुर्यात्। प्रणवेन कमण्डलुं गृहीत्वा तता यावद्गुरुसमीपे गमनं तावद्विष्णुस्मरणपरो भवेत्। इति दण्डकमण्डलुग्रहणम्।

२९–गुरुप्रार्थनादिः।

[अभिषेकः शान्तिपाठश्च]

दण्डकमण्डलुवस्त्रयुक्तः समितपाणिः गुरुसमीपं गत्वा नमस्कारं विधाय गरुडासनेनोपविश्य करसम्पुटं कृत्वा गुरुप्रार्थनां कुर्यात। श्रीगुरोभगवन्नस्माद्घोराद्भवात्समुद्धर, असकृज्जन्मजरामरणाद्यपारसंसारादात्मज्ञानेन मां तारय। भूतानामभयं दत्वा युष्मच्छरणमागतः। त्राहि मां योगिनामीश! नान्य स्त्रातास्ति मे प्रभो!। निस्पृहः सर्वतः शांतः सर्वविद्याविशारदः सर्वसंशयसंछेत्तानलसो गुरुराडयं। त्रायस्व भो जगन्नाथ गुरो संसारवह्निना। दग्धं मां कालदष्टं च त्वामहं शरणागतः। अद्यप्रभृति भूतानि न हिंस्यामि कदाचन। महाव्रतं चरिष्यामि कर्मणा मनसा गिरा। अविद्याकृष्णसर्पेण दष्टं तद्विषपीडितम्। त्वद्वाक्यामृतपानेन संजीवय पुनर्मृतम्। इतिदक्षिणजानुं भूमौ निपात्य पादग्रहणं कृत्वा। "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तंह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये।" इतिमंत्रेण गुरुं भगवद्बुद्ध्योपस्थाय तदनन्तरं संसाराग्निनिविष्ट देहमानसं, ब्रह्मज्ञानांबुशीतेन सिंच मां वाक्यवारिणा। नमेऽस्ति बान्धवः कश्चिन्मुक्तात्मानं परावरम। ममात्मैव परो बन्धुरूर्ध्वाधः पृष्ठतोऽग्रतः। अधीहि

भगवो ब्रह्मेति ब्रूयात्। तस्मै साधनचतुष्टयसम्पन्नायाधिकारिणे गुरुर्ब्रह्मो पदिशेत्। इति गुरुप्रार्थना।

गुरुरद्वैतसच्चिदानन्ददेवरूपात्मानमेवानुसंधाय जलपूर्णशंखं पुष्पादिभिरभ्यर्च्य द्वादशप्रणवैरभिमंत्र्य तेनोदकेन प्रणवेन शिष्यशिरोभिषिंचेत्। ततः शन्नोमित्र इत्यादि पूर्वोक्तां प्रथमशान्तिं त्रिवारं पठित्वा शिरसि हस्तं दत्वा पुरुषसूक्तं जपेत्। "ॐ शन्नो मित्रः शं वरुणः। शन्नो भवत्वर्यमा। शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः। शन्नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतुमां। अवतुवक्तारं ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः। पुरुषसूक्तं संन्यासोपकरणशोधने द्रष्टव्यम्। इतिशान्तिपाठः।

"ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्। उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति॥ एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि॥ त्रिपादूर्ध्वऽ उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः। ततो विष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशने अभि॥ तस्माद्विराडजायत ऽविराजोऽअधि पूरुषः। स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमि मथो पुरः॥ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वन्त। वसन्तोऽ अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः॥ तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः तधमन देवाऽ अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम्। पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्यांश्च ये॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तमादजायत॥ तस्मादश्वा अजायन्त ये के चो भयादतः। गावो हजज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽ अजावयः॥ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्। मुखं किमस्य कौ बाहूका उरू पादा उच्येते॥ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहूराजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽ अजायत॥ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽअजायत।मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत॥ नाभ्याऽआसीदन्तरिक्षँ शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत। पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकांऽअकल्पयन्॥ सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः। देवा यद्यज्ञन्तन्वानाऽ अबध्नन्पुरुषं पशून्॥ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः॥ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्॥ इषे त्वोर्जेत्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रापयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे॥ अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये। नि होता सत्सि बर्हिषि॥ शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये। शं योरभिस्रवन्तु नः॥

३०—हृदयालम्भो नामकरणादयः।

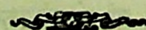
(हृदयालम्भनामकरणयोगपट्टाः)

ततो गुरुर्दक्षिणकक्षांतरेण हस्तं शिष्यहृदये निधाय। ॐ ममव्रते हृदयन्ते दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु। मम वाचमेकव्रतोजुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तुमह्यम्—इति दीक्षां दद्यात्। इति हृदयालम्भः।

शक्तिशक्तिमतोरभेदः। सर्वशक्तिमता श्रीगुरुदेवेन शिष्याय स्वीयां शक्तिं समर्प्य निजानुरूपताप्राप्तये स्वकीयहृदयेन चैकात्मतां स्थापयितुं हृदयालम्भन-क्रिया समनुष्ठीयते। यथाधिकारं स्वस्वरूपे स्थित्वा वा, शक्तिशक्तिमतोर्भेदराहित्यं विचार्य्य वा केवलं कूटस्थे मनः समाधाय वा स्वकीयहृदयतः शिष्यहृदये श्रीगुरुः शक्तिं सञ्चारयति, एतत्क्रियानुष्ठानकाले च नैजं हस्तं शिष्यहृदये स्थापयति। एतदेव हृदयालम्भनमुदीर्यते।

नाम्ना सह रूपस्यातिघनिष्ठः सम्बन्धो वर्तते। यावच्च द्वैतप्रपञ्चसद्भाव-स्तावन्नामरूपयोः पारस्परिकसत्तासाकाङ्क्षताऽवश्यम्भाविनी। यद्यपि संन्या-सिना उपाधिरहितेन भवितव्यम्, तथापि तस्य नामनिर्देशोऽत्यावश्यकः। संन्यासिनो नाम प्रत्येकस्यां दीक्षायां न परिवर्तते। कुटीचकदीक्षायां समनुष्ठित-मेव नाम बहूदकादिष्वपि प्रचलति। "संन्यासाश्रयमात्रेण नरो नारायणो भवेत्" इति हेतोः ईश्वरतत्त्व-ब्रह्मतत्त्ववाचकं वा, तद्भावद्योतकं वा, सगुणोपास्य-शिवविष्णुप्रभृतीनां नामसम्बन्धसंवलितं वा, पञ्चोपासनाया अध्यात्म-भावबोधकं वा भगवदवताराणां ज्ञानोद्बोधकनामसम्बद्धं वा, श्रीगुरुदेवः शिष्ये यादृशस्याध्यात्मभावस्योद्बोधनं समुचितमवगच्छेत्, तत्सम्बन्धयुक्तं वा नामकरणं नितरां युक्तियुक्तं समुचितं च। श्रीगुरुदेवः कृपालुः कूटस्थे स्वात्मद-र्शनमनुष्ठाय नामकरणसिद्धान्तं विनिश्चित्य च निरतिशयप्रियमधुरवचनैः स्वशिष्यनामकरणमुद्घोषयेत्। सम्प्रदायविशेषसम्बन्धवता श्रीगुरुदेवेनोप-र्य्युक्तसिद्धान्तं लक्ष्यीकृत्य स्वसम्प्रदायानुरूपमेव शिष्यनाम कर्त्तव्यम्।

परमात्मना सह जीवात्मन एकीकरणं योग इत्युच्यते। स्वस्वरूपोपलब्ध्या महापुरुषो योगारूढो भवति। स एव योगिराजश्चापि विज्ञायते। पट्टोऽयमन्तिम-लक्ष्यभूतः। तादृशयोगयुक्तपद-प्राप्तये प्राधानसंकेत एव योगपट्टोऽभिधीयते। कृपालुगुरुदेवसमनुष्ठितं स्वीयं नाम, श्रीगुरुदेवस्य मङ्गलमयः परिचयः, स्वसम्प्र-दाय परिज्ञानमित्यादीनि योगपट्टेऽन्तर्भवन्ति। संन्यासधर्माचारानुसारेण यद्यपि स्वकीयं पुराकालिकवयोजाति कुलादिपरिचयप्रदानं निषिद्धं तथापि तदीय-वर्त्तमानव्रतसम्बन्धेन व्यवहारदशायां गुरुदेवाज्ञानुसारेण यावान् परिचय आवश्यकः स एव हि योगपट्टोऽवगन्तव्यः।

३१---प्रणवोपदेशः साधनोपदेशश्च ।

दयामयः श्रीगुरुदेवः स्वरूपोपलब्धिद्वारमुद्घाटयितुं स्थूलरूपतः प्रणवमुपदिश्य साधारण्येन चतुर्णां वेदानां महावाक्यचतुष्टयमुपदिशेत् । शब्देन तदर्थ--बोधः, अर्थेन भावानुभवः, तेन च स्वरूपोपलब्धौ साहाय्यम् । अतः सर्वतः प्रथमं कुटीचकदीक्षायां वर्णात्मकं प्रणवं वेदचतुष्टय–चतुर्महावाक्यानि साधारणतः शिष्याय समुपदिश्य स्वस्वरूपोपलब्धिमार्गे तं संचालयति । ततश्चोत्तरोत्तरदीक्षायां मन्त्रचैतन्योन्नतावस्थायां च मुमुक्षुः शिष्योऽग्रेसरति । कुटीचक व्रतधरः संन्यासी मन्त्रयोगमधिकरोति । गुरुदेवो यदि समीहेत, तर्हि योगान्तरमप्युपदेष्टुं शक्नुयात् । कुटीचक व्रतिने मानसयागविधिरेवोपयुक्तः । अतो बहिर्धारणा अन्तर्धारणा, स्थूलरूपध्यानं, पञ्चोपासनासु यथाधिकारं तत्स्वरूपध्यानम्, मानसपूजासमुत्पन्नविघ्ननिरासोपायः, मानसयज्ञविधिः, मानसध्यानरहस्यं, मानसयागसफलतोपायादिकं च श्रीगुरुदेवः कृपालुः शिष्यहिताय समुपदिशति । मन्त्रयोगमनुसृत्य मानसयागो हि सर्वश्रेष्ठः । अतः कुटीचकव्रतधरः साधको मानसयागे समुन्नतो भवेत् । यथेच्छमसौ लोकसंग्रहार्थं बहिर्यागमप्यनुष्ठातुं शक्नुयात् । कुटीचकव्रतग्रहणार्थं साधनोपदेशोऽयमधोलिख्यते । ब्रह्म-विष्णु-शिवस्वरूपः श्रीगुरुदेवो जगद्गुरुः साधनासु न्यूनाधिक्यमप्यनुष्ठातुं शक्नोति । उदङ्मुखाय नित्यशुद्धबुद्धपरमानंदाद्वयब्रह्मप्रतिपादकं प्रणवं दक्षिणकर्णे प्राङ्मुखः सन्नुपदिशेत् । प्रणवस्यार्थं आचार्यवचनेन बोधयेत् । ॐ पंचीकृत पंचभूतेत्यादिना । ततः, अयमात्मा ब्रह्म । तत्त्वमसि । अहं ब्रह्मास्मि । प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादीनि शिष्यशाखा–वाक्योपदेश–पूर्वकम् उपदिशेत् । एषामर्थं च बोधयेत् ।

(कुटीचकसाधनानि)

पञ्चधा–सगुणोपास्तावधिकारी कुटीचकः
ऊर्द्ध्व–पुण्ड्रं धरेद्यो ज्ञान गौरवभूषितः ॥
बहिः पूजा शुभाऽस्य योगसंपूतचेतसः ।
मन्त्रयोगः सदाद्यस्य स्वाधिकारप्रयोगतः ॥
आद्यो जपेद् वाचनिकं ध्याननिर्धूतकल्मषः
कुटीचकस्तु संन्यासी योगसाधनसंयमौ ।
अभ्यसेद्धि विशेषेण पञ्चसाकारब्रह्मसु ॥
कस्मिंश्चिद्यत्र मनसो रुचिरुग्रास्ति तस्य वै ।
तस्मिन् रूपे सदा ध्यात्वा ब्रह्मोपासनमाचरेत् ॥

प्रदोषे पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ।
सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् ॥
विष्णुश्चिदा यस्तु सता शिवः सन् ।
स्वतेजसाऽर्कः स्वधिया गणेशः ॥
देवी स्वशक्त्या कुशलं विधत्ते,
कस्मैचिदस्मै प्रणतिः सदास्ताम् ॥
त्रिपुरदलनदक्षश्चन्द्रखण्डावतंसः
कलितभसित-लेपो हस्तविन्यस्तशूलः ।
भवतु तव कपर्दी क्रीडदुन्मत्तगङ्गो
दधदधितनु देवीं त्र्यम्बको मंगलाय ॥
जयति सकल-विघ्नध्वान्त-विध्वंससूर्यो
मदपरिमललुब्धैः सेव्यमानो भिलिन्दैः ।
निजचरणपरेभ्यो दिव्यभोगस्य दाता
विलसितरददण्डो हस्तितुण्डो गणेशः ॥
मघवमुखसुराणामुत्तमाङ्गेषु यस्याः
चरणनखरभासो माल्यभावं भजन्ति ।
महिषकदनचण्डैः सायुधैर्बाहुदण्डै-
र्जयति विकटमूर्तिः प्रेयसी त्र्यम्बकस्य ॥
वहति वियति यस्य स्यन्दनं सप्तसप्तिः ।
सततमनुभचक्रं चोद्यमानोऽरुणेन ।
स जयति तिमिराणां तक्षणे लब्धदीक्षो
विरतविधुविकाशो बान्धवः पंकजानाम् ॥
अधिसलिलधि तल्पीकृत्य शेषं शयानो
द्रुहिणमभिनुवन्तं नाभिपद्मे दधानः ।
चरणयुगलमङ्के क्लृप्तवानिन्दिरायाः
सजल जलदकान्तिः पातु नारायणो वः ॥
स्वस्वाकाशादिभूतप्रकृति-गुणयुजां साधकानां विमुक्त्यै
ब्रह्मैवैकं स्वमायाशवलितमभवत्पञ्चदेवात्मकं तत् ।
नामाकारक्रियाभिर्वियदिव न भिदा वस्तुतोऽस्तीति तत्त्वं
एकं पञ्चापि पञ्चैकमपि बुधजनाः शान्तिसौख्यं भजन्तु ॥
एषु पञ्चसु रूपेषु यस्य कस्यापि निश्चितम् ।

गुरुणैवोपदिष्टेषु ध्यानं कुर्याद्यतात्मवान् ॥
सच्चिदेकं ब्रह्म इति रूपेण मुनिपुंङ्गव।
व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च ॥

३२---कुटीचकाचारोपदेशः ।

कुटीचकव्रती संन्यासी काम्यकर्माणि गार्हस्थ्यवानप्रस्थोपयोगीनि नित्यनैमित्तिककर्माणि च परित्यजेत् । किञ्च स्वाश्रमानुकूलानि नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि न विजहीत । उपासनायां ज्ञानोपार्जने च समधिकं पुरुषार्थं समनुतिष्ठेत् । सामान्यतः तदाचारा अत्र प्रदर्श्यन्ते—

(कुटीचकाचाराः)

संन्यासदीक्षामादाय कामिन्यादीन् विहाय च ।
कुटीचकः स संन्यासी नगरप्रान्तसीमनि ॥
क्वचिन्मनोरमे स्थाने कुटीं निर्माय संवसेत् ।
योगोपनिषदध्यायैःकुर्यादाध्यात्मिकोन्नतिम् ॥
ऋतुद्वये हि संन्यासी क्षौरं कुर्यात् कुटीचकः ।
दण्डत्रयं धरेदाद्यस्तपसा शुद्धमानसः ॥
आद्यो वारत्रयं स्नानमाचरेद् वीतकल्मषः ।
एकाहारः सदाद्यस्य सम्मतः स्वात्मशुद्धये ॥
कुर्यान्नाद्यो गुरोः कार्यं सर्वप्राणिहिते रतः ।
संत्यजेद्वपुषोऽध्यासमाद्यः स्थूलस्य सर्वथा ॥
रक्षेदाद्यः शिखासूत्रे ब्रह्मकर्मणि तत्परः ।
प्राणान्ते स्थूलदेहस्य दाहादिविषये स्मृतिः ॥
प्राणहीनः स्थूलदेहमाद्यस्य दहनं व्रजेत् ।
संन्यासी गुरुदेवस्य संनिधाने कुटीचकः ॥
स्पृष्ट्वैवोपनिषद् ग्रन्थं गृह्णीयाद्भक्तितो व्रतम् ।
दृष्टानुश्रविकैश्वर्यमूर्ध्वलोकादिकं च यत् ॥
कुटीचकस्तु मन्त्रेण तत्सर्वं साधु संत्यजेत् ।
कुटीचकानां लक्ष्यं तु वक्ष्यमाणं निशामय ॥
विषय-वासनात्याग इन्द्रियाणां च संयमः ।

दृष्टानुश्रविकाणां हि विषयाणां विशेषतः ॥
त्यागसंकल्प आख्यातः सकामस्य च कर्मणः ।
त्यागस्तथा गृहस्थानां वानप्रस्थगतस्य च ॥
धर्मस्य त्यागः कथितो देहाध्यासनिवारणे ।
तथा प्रयत्नो बहुधा सर्वकर्मस्वपि ध्रुवम् ॥
आत्मनैव समं योगो योगसाधनमेव च ।
पराभक्ते स्तथा लाभस्तत्त्वज्ञानागमश्च ह ॥
विषयेषु च वैराग्यं संन्यासे तीव्रकाङ्क्षिता ।
यदा जायेत विप्रस्य तदैव प्रव्रजेद् गृहात् ॥
कस्यचिदुपयुक्तस्य गुरोः संन्यासिनोऽन्तिके ।
बद्धाञ्जलिर्नतशिरा दीक्षामभ्यर्थयेत्स्वयम् ॥
इत्थं कुटीचकव्रतं प्रार्थयित्वा द्विजोत्तमः ।
प्रसाद्य देवर्षि-पितॄन् देशे काले गुणान्विते ॥
आकांक्षेत ततो धीरः संन्यासव्रतधारणम् ।
आत्मीयकुलजातीनां त्यक्त्वा सम्बन्धमप्युत ॥
शरीरयात्रां निर्वोढुं धर्मात्मन्यात्मजे सति ।
कुटीचकस्तु गृह्णीयादन्नवस्त्रे ततोऽपि च ॥
एतत्त्वाश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम् ।
भैक्षेण वर्तनं प्रोक्तं फलमूलैरथाऽपि वा ॥
एककालं चरेद् भैक्ष्यं न प्रसज्येत विस्तरे ।
भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
सप्तागारे चरेद्भैक्ष्यमलाभे द्वे पुनश्चरेत् ।
प्रक्षाल्य पात्रे भुञ्जीयादद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥
अथवान्यदुपादाय पात्रं भुञ्जीत नित्यशः ।
भुक्त्वा च संत्यजेत्पात्रं यात्रामात्रमलोलुपः ॥
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शराव-सम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
गोदोहमात्रं तिष्ठेत कालं भिक्षुरधोमुखः ।
भिक्षेत्युक्त्वा सकृत्तूष्णीमश्नीयाद्वाग्यतः शुचिः ॥
प्रक्षाल्य पाणिपादौ च समाचम्य यथाविधि ।
आदित्ये दर्शयित्वान्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽत्वरः ॥

हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासान् अष्टौ समाहितः।
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥
अलाबुं दारुपात्रं च मृण्मयं वैणवं तथा।
चत्वारि यतिपात्राणि मनुराह प्रजापतिः ॥
एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते।
उपेत्य च स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं समाहितः ॥
प्राणायामसमायुक्तं कुर्यात्सान्तपनं शुचिः।
ततश्चरेत नियमान् कृत्स्नान् संयतमानसः ॥
पुनराश्रममागत्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः।
न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनीषिणः ॥
तथापि न च कर्तव्यः प्रसंगो ह्येष दारुणः।
एकरात्रोपवासश्च प्राणायामशतं तथा ॥
उक्त्वाऽनृतं प्रकर्तव्यं यतिना धर्मलिप्सुना।
हिंसा चैषा परातृष्णा या चाऽऽत्मज्ञाननाशिका ॥
एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रतच्युतः।
भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन सम्वत्सरमिति श्रुतिः।
भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥
अकस्मादपि हिंसां तु यदि भिक्षुः समाचरेत्।
कुर्यात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रन्तु चान्द्रायणमथापि वा ॥
स्कन्देदिन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि।
तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥
दिवा स्वप्ने त्रिरात्रं स्यात् प्राणायामशतं तथा।
एकान्ने मधुमांसे च नवश्राद्धे तथैव च ॥
प्रत्यक्षलवणे चोक्तं प्राजापत्यं विशोधनम्।
ध्याननिष्ठस्य सततं नश्यते सर्वपातकम् ॥

——:***:——

३३---अग्निहोत्रिणां विशिष्टोविधिः ।

कुटीचकव्रतं जिघृक्षोरग्निहोत्रिणः कृते निम्ननिर्दिष्टो विधिर्हिताधायकः । पुराकालेऽपि सर्वेऽपि ब्राह्मणा नाग्निहोत्रिणो भवन्तिस्म । विधिरयं यद्यपि न सर्वहितकरस्तथापि तदुल्लेखो नितरामावश्यकः ।

(गृह्याग्निमतो विशेषः)

अष्टश्राद्धेष्वावसथ्येऽग्नावग्नौ करणम् ॥ हुतशेषं दत्वा पृथ्वी त इति पात्रमालभ्यानन्तरं परिवेषणम् ॥ ततोऽन्नसंकल्पः ॥ प्रति पार्वणं लेखाग्रे ये रूपाणीति मन्त्रेण प्रतिमन्त्रमुल्मुकनिधानम् ॥ सकृदाच्छिन्नानां सोल्मुकानामावसथ्येऽग्नौ-प्रसनम् ॥ कृष्णपक्षे सन्यासश्चेदपकृष्य दर्शस्थालीपाकः ॥ आरब्धत्वात्पौर्णमासस्य ॥ आवसथ्ये अग्नौ ब्रह्मान्वाधानम् ॥ नाग्नावाग्निपरिग्रहः ॥ जागरोत्तरं प्रातराग्नेयः स्थालीपाक एकदेवत्यः स्थालीपाकधर्मेणावसथ्येऽग्नौ ॥ अनन्तरं विरजाहोमस्तत्रैव पूर्ववत् ॥ समाप्तिं चेत्युपस्थानान्ते ॥ अरण्याः पात्राणां चावसथ्येऽग्नौ दाहः ॥ तैजसानां गुरवे दानम् ॥ अथावसथ्याग्नेरात्मसमारोपः ॥ ॐ अयन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽ अरोचथाः । तं जानन्नग्नऽ आरोहाथा नो वर्द्धया रयिम् ॥ ३।१४ अस्तन्वर्या च भूमि यज्ञियो यज्ञयातनू मारुरोह देहि मे प्राणानारोह ॥ इति मन्त्राभ्यां प्रज्वलितमावसथ्याग्निं मुखोच्छ्वासेन पिवेत् ॥ सकृन्मन्त्रेण द्विः तूष्णीम् । आचम्य ॥ इत्यात्मसमारोपः । अन्यत्सर्वं पूर्ववदिति गृह्याग्नेः संन्यासप्रयोगः ॥ अथाहिताग्नेः अष्टौ श्राद्धानि गृह्याग्नौ ब्रह्मान्वाधानम् ॥ पौर्णमास्याममायां वा शुक्लपक्षे एकादश्यां द्वादश्यां वा पौर्णमास्यां चेत्पौर्णमास्यामस्तमयात्प्राक् आहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणम् ॥ गार्हपत्ये पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतेनाहवनीये ब्रह्मान्वाधानम् ॥ तेष्वग्निषु सायंप्रातर्होमः ॥ गार्हपत्यमुत्तरेण दण्डादीनां द्वन्द्वशः सादनम् । आहवनीयं दक्षिणेन कुशेषु कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्श्वेतवस्त्रमास्तीर्य तस्मिन्नुपविश्य जागरः ॥ प्रातः प्रातर्होमानन्तरं सद्योऽन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तः पौर्णमासयागः ॥ अनन्तरमपकृष्य दर्शयागः ॥ एवमावसथ्ये स्थालीपाकस्यापि ॥ दर्शे चेत् ॥ दर्शेऽपि दर्शस्थालीपाकावेव ॥ शुक्लैकादश्यां द्वादश्यां चेद्दर्शपौर्णमासयोरुभयोरप्यभावः ॥ ततो वैश्वानरीयेष्टिः प्राजापत्येष्टिर्वा स्वसूत्रोक्ता । अत्र विकल्पेनान्यतरप्राप्तौ वैश्वानरीष्टिरुचिता ॥ प्राजापत्येष्टौ विहितायाः सर्वस्व दक्षिणाया दानस्यासंभवात् ॥ उक्तं च स्मृतौ ॥ प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं तथासर्वस्व दक्षिणाम् ॥ आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहादिति ॥ अत्र कर्काचार्याः ॥

साचेयं पुरुषमेधाख्या सर्वस्यैव-सदक्षिणा प्राजापत्येष्टिरित्युक्तवन्तः ॥ तेनवैश्वानरीयेष्टिरेव ॥ अस्याः कृष्णं वासो दक्षिणा ॥ अथ प्रयोगः ॥ देशकालौ संकीर्त्य ॥ करिष्यमाण-संन्यासपूर्वाङ्गविहितवैश्वानरीयेष्ट्याऽहं यक्ष्ये ॥ अग्निर्वैश्वानरो-द्वादश-कपालः ॥ सप्तदशो वज्रः ॥ कृष्णं वासो दक्षिणा ॥ ऋतावानं वैश्वानर मृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रङ्घर्म्ममीमहे ॥ इति पुरोनुवाक्या ॥ वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कम्भुवनानामभि श्रीः ॥ इतो जातो विश्व मिदंविचष्टे वैश्वानर यतते सूर्येण इति याज्या ॥ अन्यत्सर्वं पौर्णमासवत् ॥

प्रधानस्विष्टकृदन्तरे स्थालीतः स्रुवाहुतीर्जुहुयात् ॥ ॐ ऋतावानं वैश्वानर० मीमहे स्वाहा ॥ इदमग्नये वैश्वानराय नममेति सर्वत्र त्यागः ॥ ॐ वैश्वानरस्य-सुमतौ २६।८ सूर्येण स्वाहा वैश्वानरो न ऊतयऽ आ प्र यातु परावतः अग्निरुक्थेन मव्वाहसा शु० य० अ० २६, मं० ६—८ स्वाहा । वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतीरुप स्वाहा १८।७२। पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः स नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् ॥ अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयि रयिवः सुवीरम् । अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते ॥ वयं ते अद्य ररिमा हि काम मुत्तानहस्ता नमसोप सद्य । यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄँः पाहि श्रृणुधी गिरः । रक्षा तोकमुत त्मना ॥

इदमग्नय इदं ब्रह्मणे बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यश्च नमम ॥ ततो यजमानः पुरुष-सूक्तेनाहवनीमुदतिष्ठते ॥ सहस्रशीर्षापु० सन्ति देवाः ॥ ततः स्विष्टकृदादिकर्मापवर्गान्तं पौर्णमासवत् ॥ दक्षिणा मन्त्रे कृष्णं वासोऽस्यूर्जं मयि धेहि इति विशेषः ॥ वैश्वानरीष्टिं समाप्य आवसथ्येग्नौ प्राणादि विरजाहोमान्तं कृत्वा ॥ सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिः । संमाऽयमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च (पार०गृ० ३।१३) ॐ संमा० चंत्विति मंत्रेण आहवनीय गार्हपत्य दक्षिणाग्नीनुपस्थाय ॥ अग्ने (ऋ० ५ म० ३५,) नय सुपथा रायेऽ अस्मान्विश्वानि देव-वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्तिं विधेम ॥ इतिनमस्कृत्य ॥ आवसथ्यमपि ॥ ततः श्रौतारणी मुसलोलूखलव्यतिरिक्तानि सर्वाणि काष्ठपात्राणि आहवनीये दहेत् ॥ तैजसान्यध्वर्यवे दद्यात् ॥ मृन्मया-न्यश्ममयान्यप्सु क्षिपेत् ॥ ततः ॐ अयं ते योनि० ३।१४ वर्द्धया रयिम् ॥ अस्त च यांचभसि यज्ञियो यज्ञिया तनूमारुहोह देहि मे प्राणानारोह ॥ इति

मन्त्राभ्यामाहवनीयाग्निं मुखोच्छ्वासेन पिबेत् ॥ सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥ इत्याहवनीयं समारोप्य गार्हपत्ये अरणी संदह्याभ्यामेव मन्त्राभ्यां गार्हपत्यं समारोप्य दक्षिणाग्नावुलूखल मूसले संदह्य मन्त्राभ्यां दक्षिणाग्निं समारोप्यावसथ्येग्नौ स्मार्तारिणिपात्राणि ॥ तैजसानि गुरवे दत्वा दारुमयानि संदह्या ऽनेनैव विधिनाऽऽवसथ्यंसमारोपयेत् ॥ एवमावसथ्यं समारोप्य गार्हपत्यं गत्वा तत्समीपे पौरुषसूक्तं जपित्वा वेदिमध्ये स्थित्वा ॥ ॐ कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा ॥ सुश्लोक सुमङ्गलसत्य राजन् ॥ २०१४ इतिपठेत् ॥ ततः आवसथ्यं गत्वा ॥ ॐ एह्यग्ने सह इष्टापूर्तं शरीरमनुसंचारन्नहं त्वा मपहाय परागा मा मपहाय परागाः ॥ इत्यावसथ्यं विसृज्य ॥ पुनराहवनीयसमीपमागत्य पुत्राशिषदानादियोगपट्टान्तं पूर्ववदित्याहिताग्नेः संन्यासविधिः ॥ वस्तुतस्तु ब्रह्मचारिस्नातकनिरग्निकानामग्न्यभावाद् ब्रह्मान्वाधानविरजाहोमवर्जितः कपिलोक्तः संन्यासो युक्तः ॥ स उच्यते ॥ निरग्निकः कर्ता उक्तप्रकारेण प्रायश्चित्ताष्टश्राद्धोपवासं संकल्प्य सावित्रीप्रवेशान्तं कृत्वा ॥ सायं संध्यामुपास्य कौपीनादि पदार्थसंनिधानं कृत्वा विष्वगर्चनादिना रात्रिं निनीय प्रातः स्नात्वा संध्योपास्त्यनन्तरं कौपीनादियुक्तो गत्वा पुत्राशिषदानादियोगपट्टान्तं कुर्यादिति निरग्निकसंन्यासप्रयोगः ॥ केचित्तु ॥ औपासनं ह्यावसथ्यं पृष्टो द्विविजमेव वा ॥ लौकिकान्यतरं वापि श्रद्धावान् स यदा भवेत् ॥ इति कात्यायनेन लौकिकाग्निः ॥

३४---आतुरसंन्यासः ।

कुटीचकदीक्षाग्रहणाभावे, दैववशाच्च देहावसानसमये समुपस्थिते, आध्यात्मिक्याः समुन्नतेः शुभसंस्कारं जिघृक्षुणा मुमुक्षुणा विज्ञेनातुरसंन्यासो गृहेलिमः । आतुरसंन्यासविधिरधो निर्दिश्यते । विधिविधानासमर्थो मुमुक्षुः कमपि संन्यासिनं श्रीगुरुदेवरूपं द्वारीकृत्य केवलं प्रैषमन्त्रोपदेशं गृहीत्वा, स्वयमुच्चार्य्य च आतुरं संन्यासव्रतं सफलीकुर्यात् । ततश्च स्थूलदेहावसाने वासनामयभोगलोकत उपरि तस्योत्तमलोकस्य गतिस्तेनावाप्यते । संन्यासिनोऽप्यभावे चतुरो ब्राह्मणान् द्वारीकृत्य प्रैषमन्त्रस्य पृथक् पृथक् चत्वारि पदानि श्रुत्वाऽसौ स्वयं संन्यासी सम्पद्यत इति शास्त्रसम्मतः सिद्धान्तः । ज्ञानमार्गारूढो मुमुक्षुस्तु स्वयमपि प्रैषमन्त्र मुच्चार्य संन्यासे दीक्षितः सम्भवति ।

(आतुरसंन्यासविधिः)

स च जाबालोपनिषदि "यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत्" इत्यादिनोपदिष्टः। आतुरो द्विविधः। रोगादिना मुमूर्षुः जलादिव्याघ्रादिभयाक्रान्तश्च।

आतुराणां च संन्यासे न विधि नैव च क्रिया।
प्रैषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कारयेत्॥

इत्यादिवाक्यै रोगाद्यातुरस्य पुरुषसूक्तहोमविरजाहोमोपवासजागरणाद्यङ्गकलापरहितः संन्यासो भवति। तत्रायं प्रयोगः अङ्गिरसोक्तप्रकारेण प्रदर्श्यते।

प्रक्षालितपाणिपादः शुद्धवस्त्रे सन्धार्य मन्त्रस्नानं कृत्वाऽऽचम्य प्राणानायम्य हस्ते कुशादिकमादाय देशकालौ सङ्कीर्त्यामुकशर्माऽहं मम करिष्यमाणसंन्यासेऽधिकारसिद्धयर्थं चतुष्कृच्छ्रात्मकव्रतप्रत्याम्नायगोचतुष्टयनिष्क्रयद्रव्यं रजतं चन्द्रदैवतं विप्रेभ्यो विप्राय वा दातुमहमुत्सृजे इति सङ्कल्प्य दद्यात्।

पुनः कुशादिकमादाय देशकालकीर्तनान्ते मम निरतिशयानन्दावाप्तये परमहंसाश्रमाधिकारसिद्धयर्थमातुरविधिना संन्यासमहं करिष्य इति संकल्प्य ब्राह्मणानुज्ञया शिखायाः पञ्च सप्त वा केशानवशेष्य वपनं कृत्वा स्नात्वा सन्ध्यादिकर्म यथासम्भवं सम्पाद्य जलसमीपं गत्वा पात्रे अप उद्धृत्य तस्मात् हस्ते जलमादाय अप्सु जुहोति। जलाशयसान्निध्याभावे पात्रान्तरे जलं धारयित्वा हस्ते जलमादाय तत्र जुहोति—

"ॐ एष वाऽग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा" इति प्रथमाहुतिं हुत्वा—

"ॐ आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहा" इति द्वितीयाहुतिं हुत्वा पात्रस्थं हुतशेषं जलम् "आशुः शिशान" इत्यनुवाकेन "जयन्तं त्वाऽनुदेवा मदन्तु" इत्यन्तेनाभिमन्त्र्य—

"ॐ पुत्रैषणावित्तैषणालोकैषणा मया त्यक्ताः स्वाहा" इत्यभिमन्त्रितोदकं हस्तेन किञ्चिदादाय प्रथमं पीत्वा—

"ॐ अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहा" इति द्वितीयवारं किञ्चित्पीत्वा
"ॐ संन्यस्तं मया स्वाहा" इति तृतीयवारं निःशेषं पिवेत्।
ततो गायत्रीं व्याहृतिषु प्रवेश्य व्याहृतीः प्रणवे प्रवेशयेत्।
तद्यथा - ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्स० ण्यम्।
ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो० हि।
ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि धियो० यात् इति व्यासेन०—

ॐ भूर्भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवि० यात्।

इति समासेन गायत्रीप्रवेशः।

ॐ व्याहृतिं प्रविशामि भूः।

ॐ व्याहृतिं प्रविशामि भुवः। ॐ व्याहृतिं प्रविशामि स्वः। ॐ व्याहृतीः प्रविशामि भू र्भुवः स्वः। इति व्याहृतिप्रवेशः।

ततः प्राङ्मुख ऊर्ध्ववाहुः—

ॐ भूः संन्यस्तं मया ॐ भुवः संन्यस्तं मया ॐ स्वः संन्यस्तं मया ॐ भूर्भुवः स्वः संन्यस्तं मया इत्युपांशु मध्यममुच्चैश्च त्रिः ब्रूयात्। ततः—

ॐ अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहा इति प्राच्यां दिश्युदकं निनयेत्। ततस्तूर्ष्णीं शिखां निकृत्य यज्ञोपवीतं च छित्वा तद्द्वयमुदकाञ्जलिना सह गृहीत्वा ॐ भूः स्वाहा इत्यप्सु जुहुयात्। तत ऊर्द्ध्वं पितृगृहं न गच्छेत्। अत्यन्तमातुरश्चेत् प्रैषमात्रं वदेत्। तत आचम्य यस्य स्मृत्येति पठेत्।

इत्यातुरसंन्यासप्रयोगः।

आतुरस्य च संन्यासे विशेषः कोऽपि नो विधिः।
अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत्।
प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः॥
व्याहृतिः प्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः।
दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्।
प्राणस्योत्क्रमणासन्नकालस्त्वातुरसंज्ञिकः
नेतरस्त्वातुरः कालो मुक्तिमार्गप्रवर्तकः।
आतुरेऽपि च संन्यासे तत्तन्मन्त्रपुरःसरम्।
मन्त्रावृत्तिं च कृत्वैव संन्यसेद्विधिवद्बुधः॥
आतुरेऽपि क्रमे वाऽपि प्रैषभेदो न कुत्रचित्।
न मन्त्रः कर्मरहितः कर्म मन्त्रमपेक्षते।
अकर्म मन्त्ररहितं नातो मन्त्रं परित्यजेत्॥
मन्त्रं विना कर्म कुर्यात् भस्मन्याहुतिवद्भवेत्।
विध्युक्तकर्मसंक्षेपात् संन्यासस्त्वातुरः स्मृतः।
तस्मादातुरसंन्यासे मन्त्रावृत्तिविधिर्मुने।
आहिताग्निर्विरक्तश्चेद्देशान्तरगतो यदि।

प्राजापत्येष्टिमप्स्वेव निवर्त्यैवाथ संन्यसेत् ।
मनसा वाथ विध्युक्त-मन्त्रावृत्याऽथवा जले ।
श्रुत्यनुष्ठानमार्गेण कर्मानुष्ठानमेव च ।
आतुरस्य तु संन्यासे प्रैषमात्रं हि केवलम् ।
न श्राद्धादि न चान्यत् स्याज्जलमध्यादि सर्पणम् ।
प्रैषं वक्तुमशक्तश्चेद्वाचयोऽसौ मनसैव हि ।
प्रैषं कुर्यात् स्वयं धीरो मरणे समुपस्थिते ।
आतुराणां तु संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ॥
प्रैषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कारयेत् ।
तनुं त्यजेद्धि यो विप्रः कृत्वा संन्यासमात्मवान् ।
मानसाद्वाचकाद्वापि प्रैषादेवात्र जायते ।
कालान्तरेऽथवा सद्यो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
सन्न्यस्तमिति यो ब्रूयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
स सूर्यमण्डलं भित्वा ब्रह्मलोके महीयते ।
ब्रह्मणो मरणे तेन ब्रह्मणा सह धैर्यवान् ।
यदि संस्कारशेषः स्यात्स्वयं स्वश्राद्धमाचरेत् ।

इति कुटीचक संन्यासपद्धतिः समाप्ता ।

——:***:——

३५—बहूदकव्रतग्रहणम् ।

कुटीचकव्रतधारी मुमुक्षुरेव पूर्वोक्तप्रकारानुसारं तीर्थवासादिकमनुतिष्ठन् आत्मोन्नतिं विदध्यात् । ततश्च वर्षत्रयानन्तरम् इतः पूर्वं वा स्वकीययोग्यतानुरूपं बहूदकसंन्यासव्रतं गृहीत्वा मुक्तावुत्तिष्ठेत । कठिनतमस्य संन्यासधर्मस्य चरितार्थतायै गुर्वाज्ञावशवर्त्ती भवन् कुटीचक-बहूदक-हंसाचारान् क्रमशः परिपालयन् साधको महात्मा त्रिलोकपवित्रयित्रीं परमहंसगतिमासादयेत् । नाऽत्र क्षिप्रकारिता विधेया । उत्तरोत्तरसाधनक्रमे श्रीगुरुदेवस्य दयोपदेशादिकमेव मुख्यमवलम्बनम् । गुर्वाज्ञामनुसृत्य, आत्मनो योग्यताया औचित्यमनुसृत्य वा अधिकारमिममधिगन्तुमर्हेत् । कल्याणकरस्यैतस्याधिकारस्यावाप्तये शुभेऽवसरे तेन गुरुरेवमभ्यर्थनीयः—

(बहूदकव्रतग्रहणार्थं गुरुप्रार्थना)

हे शिष्यहृत्तमोहारिन् करुणावरुणालय !

संसारसिन्धुसन्तारिन् गुरुदेव ! नमोऽस्तु ते ।
कुटीचकव्रतं धृत्वा कृपया भवतः किल ।
दुरूहे साधनामार्गे समर्थः सर्त्तुमग्रतः ॥
अलब्धीं तावकीनां हि दयामनुभवन्नहम् ।
उपस्थितोऽस्मि भगवन् भवतश्चरणाम्बुजे ॥
भवान् प्रसन्नो मयि चेत् सर्वथाऽऽज्ञावशंवदे ।
भवदीयो मया यद्वा निदेशः परिपालितः ॥
आध्यात्मिके सुमार्गे माम् अग्रे सारयितुं प्रभो !
दीक्षा द्वितीया दातव्या नाश्रयोऽन्यस्त्वया विना ॥

(गुरोरनुग्रहः)

हे वत्स ! कुलदीप ! त्वं भाग्यवानसि सर्वथा ।
पितृदेवर्षिदयया सफलं ते कुटीव्रतम् ॥
तुभ्यं सानन्दमधुनाऽधिकारं देवदुर्लभम् ।
बहूदकव्रतस्याहं परिपालयितुं ददे ॥
तत्त्वज्ञानेषु निष्णातो भगवद्भक्त उत्तमः ।
निवृत्तिमार्गे परमे परं साफल्यमागतः ॥
कर्मयोगी भवन् सद्भिरुपायैः शास्त्रदर्शितैः ।
जीवन्मुक्तपदे श्रेष्ठे प्रतिष्ठामाशु लप्स्यसे ॥

——:***:

३६—बहूदकादिसंन्यासाधिकारप्राप्तिः ।

देवदुर्लभां परमहंसगतिं, त्रिलोक-पवित्रकारिणीं जीवन्मुक्तिदशां च प्राप्तुं यथा किल संन्यासाश्रमस्य महत्त्वं, तथैवाश्रमान्तरापेक्षया संन्यासाश्रमस्य काठिन्यमपि सर्वसम्मतमेव । एतादृशसमुन्नततमाधिकारप्राप्तये-क्रमोन्नतिसोपानेषूत्तरोत्तरमारोहणं नितरामावश्यकम् । पूर्वजन्मार्जित-सत्कर्मफलमहिम्ना कल्याणकारिण्याः श्रीजगदम्बायाः कृपाधिक्येन शब्दब्रह्मातिवर्त्तमानो भाग्यवानधिकारी यदि सहसैवात्मज्ञानमुपलभेत, तर्हि तदर्थं नास्ति किमपि विधिनिषेधप्रयोजनीयत्वम् । "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति श्रुतिरेवात्र प्रमाणम् । किन्तु क्रमशः समुन्नताधिकारप्राप्तये सोपानारोहणमावश्यकमेव । एतत् क्रमानुसारमेव कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंसाख्याश्चत्वारोऽधिकारा निर्दिष्टाः । एतेषु त्रयः साध्यावस्थान्तर्गताः, चतुर्थस्तु

सिद्धावस्थाकोटिगः । अतश्चतुर्थस्य परमहंसाश्रमस्य कृतेऽधिकारनिर्णयो निष्प्रयोजन एव । अधिगतस्वरूपज्ञानो महात्मा मनोवासनानाशपुरस्सरं जीवन्मुक्तदशामधिकरोति । जीवन्मुक्तो महापुरुष एव परमहंस इत्युदीर्यते । परमहंसदशाऽपि स्थूलशरीरगतिमनुसृत्य ईश-कोटि-ब्रह्म कोटि-तुरीयातीताऽवधूतप्रभृति-बहुभेदभिन्नाऽवगन्तव्या । एतस्याः त्रिलोकपवित्रकारिण्या गतेरधिगमनात् पूर्वमधिकारनिर्णयो नितरामपेक्षितः । अधिकारनिर्णयं सर्वज्ञो गुरुदेव एव सुसम्पादयितुं शक्नोति ।

मध्यमम्, उत्तमम्, अधिमात्रम्, परमं चेति वैराग्यं चतुर्धा विभक्तम् । इन्द्रियभोगसाधनेषु विषयेषु, साधारणासु एषणासु च दोषदर्शनमेव मध्यमं वैराग्यम्, वैषयिकसंगे दुःखप्रतीतिरुत्तमं वैराग्यम्, विषयस्मरणमात्रेणैवान्तःकरणे आध्यात्मिकसुखाभावरूपो दुःखसद्भावो हि अधिमात्रवैराग्यम्, अन्तःकरणस्य विषयाकारधारणायाः पूर्णः परित्यागः, विषयेभ्यः पूर्णरूपेण मनसो वैमुख्यम्, एकतत्त्वमयी चित्तावस्था चेति परमं वैराग्यमवगन्तव्यम् । अस्यामवस्थायां नरोऽयं साक्षान्नारायणोऽवगम्यते । वस्तुतस्तु ब्रह्मसद्भावः, स्वरूपोपलब्धिः, परा भक्तिः, परमं वैराग्यम् कर्मयोगिता, तुरीयातीतावस्था, जीवन्मुक्तिश्चेति नामान्तराणि विज्ञातव्यानि । एतस्या अवस्थाया अनुसरणं नास्ति किल साधारणबुद्धिगोचरम् । मध्यमम् उत्तमम्, अधिमात्रं चेति वैराग्यत्रयं विचारगोचरतामापद्यते । मध्यमस्य, उत्तमस्य, अधिमात्रस्य च वैराग्यस्य यथाक्रमं समुदये कुटीचकबहूदक-हंसाख्यानां संन्यासाधिकाराणां क्रमशः प्राप्तिः शास्त्रसिद्धा । साधनचतुष्टयेऽपि तथैवावगन्तव्यम् शमदमादि षट् सम्पत्तिः, नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगविरागः, मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयम् । अत्र मुमुक्षुत्वं नाम सर्वहिताधायकं त्रिभिरपि समानरूपेणावलम्बनीयम् । अवशिष्टानि त्रिणि शनैःशनैः एकैकपूर्णतया प्राप्तव्यानि । षट्सम्पत्तिविशेषप्रयत्नशीलस्य कुटीचके, नित्यानित्यवस्तु विवेके प्रयतमानस्य च बहूदकेऽधिकारदानं समुचितम् । एतदधिकारद्वयप्राप्तौ सत्यामिहामुत्रफलभोगविरागसिद्धौ च हंसव्रताधिकारः कल्याणकरः । सर्वत्रैव गुरोराज्ञयैव साधकैर्व्यवहर्त्तव्यम् । मुमुक्षोर्ज्ञानाधिकारपरीक्षणं गुरुदेवेनैवानुष्ठेयम् । ज्ञानदा, संन्यासदा, योगदा, लीलोन्मुक्तिः, सत्पदा, आनन्दपदा, परात्परा चेति सप्त ज्ञानभूमयो राजयोगशास्त्रे निर्धारिताः । प्रथमयो र्द्वयोः कुटीचके मध्यमयो र्द्वयो बहूदके, अन्तिमानां तिसृणां चाधिकारदानं हंसे हितकरं कल्याणसाधकं फलप्रदं च सिध्यति । आचार-प्रकृति प्रवृत्ति-संस्कार-शक्तीनां विचारानुसारेण कुटीचकस्य बहूदकस्य

हंसस्य वाऽधिकारो दातव्यः । सर्वज्ञो गुरुदेव एव तन्निर्णयं विधातुं शक्नोति । जीवमात्रस्यैकमात्रपोषकोऽहङ्कारोऽवगन्तव्यः । सर्वनाशकरोऽयमहङ्कार उत्तरोत्तरं ह्रसते नवेति परीक्ष्यैव समुन्नताधिकारदानं श्रेयसे कल्पते । अहङ्कारिणे बहूदकाधिकारार्पणं तदमंगलं जनयति । अहङ्कृतिलेशस्यापि सद्भावे कुटीचकव्रतपालनमेव कल्याणकरम् । चतुर्धा एषणा विभक्ताः—वित्तैषणा, दारैषणा,पुत्रैषणा (शिष्यैषणा वा),लोकैषणाचेतिचतुर्विधैषणापरित्यागानान्तरमेव बहूदकसंन्यासग्रहणेऽधिकारः । कुटीचकसंन्यासिना गुरुकृपया शास्त्राभ्यासंगतपस्साधनादिभिरेषणाचतुष्टयं विजित्यैव बहूदकसंन्यासाधिकारे प्रवेष्टव्यम्, नाऽन्यथेति शास्त्रीयः पन्थाः । लोकैषणा शिष्यैषणा च संन्यासिनो हंसधर्मपरिपालने नितरां बाधेते, अतो बहूदकव्रतग्रहणतः पूर्वं नामयशःशिष्यवृद्धिसमीहा सर्वतः परिहातव्या । एषणासद्भावे संन्यासधर्मचारिताथ्र्यमसम्भवप्रायमेव । विद्यासन्ततेः शिष्यसम्प्रदायस्य वा परिवर्धनं केचिदाचार्या अनुमोदन्ते । किन्तु सम्प्रदायविशेषसम्बन्धवतां लोकसंग्रहेण धर्मस्थापने प्रवृत्तानां, बहूदकानां हंसानां परमहंसानां वा स्वाभाविकाऽहंकारमोहतो निवर्त्तमानानां, विद्यासन्ततीनां शिष्यश्रेणीनां वा परिवर्द्धनं समुचितमिति तदभिप्रायः । कुटीचकव्रतधारी स्वीयसंप्रदायमनुसृत्य साधारणधर्मोपदेशदाने न निषिध्यते किन्तु शिष्यैषणा-वृद्धिरपि तत् तपोबाधिकैवेति निश्चप्रचम् । बहूदकेनैवाऽयमधिकारो गुरोराज्ञया प्राप्तुं शक्यते ।

——:***:——

३७—स्नानसंकल्पाद्यः ।

गङ्गास्नानं निकटस्थतीर्थस्नानं वा समन्त्रकमनुष्ठाय श्रीगुरुचरणशरणं शरणीकृत्य पूर्ववन्महासंकल्पं कुर्य्यात् । (महासंकल्पः पूर्ववदनुष्ठेयः, केवलं कुटीचकस्थाने बहूदकशब्दः प्रयोक्तव्यः) ततश्च गुरुपूजां विधाय साधनोपरणदण्डादिशोधनं यथापूर्वं सम्पादयेत् । सम्प्रदायविशेषे दण्डद्वयधारणविधौ वर्त्तमाने सति त्रिदण्डं परित्यज्य दण्डद्वयमेव स्वीकुर्यात् । सर्वस्यामप्यवस्थायामेकदण्डः प्रशस्यते । यतस्त्रिदण्डधारिणा मुमुक्षुणा मनोवाकायरूपं त्रिदण्डं धृत्वा सदैवान्तर्मुखेन भवितव्यम्, इत्येव त्रिदण्डस्याध्यात्मिकं रहस्यम् । द्विदण्डधारिणा तु अन्तर्धारणाबहिर्धारणारूपदण्डद्वयावलम्बनेन स्वकीयान्तःकरणधृतिं स्थिरयति अन्तर्मुखत्वमासादयति च । द्विदण्डस्यैतदेवाध्यात्मरहस्यम् । किन्तु तत्त्वदर्शिमहर्षिसमर्थितमेकदण्डमाहात्म्यं तु सर्वतोऽतिरिच्यते । एकदण्डस्तु ज्ञानमयाद्वैतबोधकः स एव विज्ञानमयकोषाधाररूपः । एकतत्त्वप्राप्तिरूपिणी धारणा मनोमयकोषस्याधारस्वरूपा । योगिनो हि स्वशरीरस्थो मेरुदण्डोऽद्वितीय

आश्रयः । स च प्राणमयं कोषं स्थिरीकरोति । गोमहिषकुक्कुरसर्पादिभयवारणाय स्थूलशरीरसुखप्रद आधार एकदण्ड एवान्नमयेन कोषेण सह सम्बध्नाति । स हि संन्यासाश्रमस्य मुख्यं चिन्हमपि । अस्मादेव कारणात् कुटीचकबहूदकहंस-व्रतधारिणां कृते दण्डधारणं व्यवस्थापितम् । जीवन्मुक्तदशां प्राप्तस्य परमहंसस्य कृते तु न कोऽपि विधि दृश्यते सर्वदैवानन्दमयकोषेऽवस्थितः परमहंसस्तु शश्वत् स्वस्वरूपमुपलभमानः सांसारिकं कार्यं कुर्वाणोऽपि "पद्मपत्रमिवाम्भसा" सर्वतो निर्लिप्तो ब्रह्मानन्दाम्बुधावुन्मज्जति निमज्जति चेति ।

३८—बहूदकव्रतग्रहणनिमित्तकहवनादयः ।

संन्यासमार्गेऽग्रेसरता कुटीचकेन संन्यासिना स्वयंहवनादिकमकृत्वा कमपि योग्यकर्मकाण्डिनं द्वारीकृत्य बहूदकव्रतग्रहणं विधेयम् गुरोराज्ञैवात्र प्रमाणम् । कृपालुर्गुरुदेवो यथोचितमनुष्ठातुमाज्ञापयेत् ।

पूर्वोक्त प्रकारेण गणपतिपूजनं, पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं ब्रह्माञ्जलिं च यथा पूर्वं विदध्यात् । द्वितीयदिने गुरोराज्ञया ब्राह्मणद्वारा अग्निं स्थापयित्वा प्राणादि होमं पुरुषसूक्तहोमं विरजाहोमं चानुतिष्ठेत् ब्राह्मणद्वारा अग्निस्थायपनादि-कार्यं सम्पाद्यमानेऽपि स्वयमेवाहुतिं प्रदद्यात् । अग्निसमारोपणप्रक्रियां मानसिक-धारणया सम्पादयेत् । ततश्च गुरुदेवकृपापूर्वकं गायत्रीप्रवेशः सम्पादयितव्यः तद्विधिस्तु निम्ननिर्दिष्टः ।

ततो नाभिप्रमाणं जलं प्रविश्य प्राङ्मुखः सन्गायत्रीं प्रविशामि इतिसंकल्प्य । ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि, तत्सवितुर्वरेण्यं । ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि, भर्गोदेवस्य धीमहि । ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि, धियो योनः प्रचोदयात् । ॐ भूर्भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो नः प्रचोदयात । ॐ परोरजसि सावदोमिति जपित्वाचम्य प्रण-वमयमात्मानं ध्यात्वा जले स्थितः ॐ तरत्समंदीति चतुर्ऋचं जपित्वादित्यमुपति-ष्ठेत, पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थितोऽहं भिक्षाचर्यं चरा-मीत्युक्त्वा पाणिनाप्सु आपो हुत्वा प्रैषोच्चारं कुर्यात् ।

ततश्च श्रीगुरुदेवेन कृपापूर्वकं कुटीचकदीक्षायां वाचनिकरूपेण यस्य प्रैषमन्त्रस्योच्चारणं कारयितमासीत् दार्शनिकस्वरूपेण तन्मननं "यतिधर्म-रहस्य" नामकाध्यायानुसारेण शिष्येण समनुष्ठापनीयम् । ततश्च गुरुर्बहूदक-चिन्हधारणमाज्ञापयेत् । आधिदैविकाध्यात्मिक-शक्तिसम्पादनाय शिष्येण सम्प्रार्थितो गुरुर्बहूदकसंन्यासव्रते दीक्षितं विधातुं पूर्वोक्तप्रकारं शिष्यमभिषे-चयेत्, शान्तिपाठं च विदध्यात् ।

३९—हृदयालम्भः ।

पादसेवनम्, हृदयालम्भनम्, स्वदोषकथनम् सन्देहनिवारणम् आत्मसमर्पणं चेति न्यासधारणायाः पञ्चाङ्गानि सन्ति । एतानि पञ्चकोषान् शोधयन्ति। अन्नमयकोषमलिनकारिप्रभावो मलशब्देनोच्यते । स च गुरुपादसेवनेन ह्रसते । प्राणमयकोषदूषको विकारो व्याख्यातः। स तु गुरुकृतेन हृदयालम्भनेन प्रणश्यति। मनोमयकोष-मलिनकारी विक्षेप इत्युच्यते; सोऽपि मनश्चाञ्चल्यविधायी गुरुसन्निधाने निष्कपटं स्वदोषकथनेन निवर्त्तते, तेन योगसाधनशक्तिः प्रवर्द्धते। विज्ञानमयकोषमलिनकरः प्रभाव एवाऽवरणनाम्ना प्रसिद्धः, स खलु अहङ्कारं विरहय्य गुरुदेवं च सर्वज्ञं ज्ञात्वा सप्रणिपातं शङ्कासमाधानपूर्वकं सन्देहनिवारणेनैव निवृत्तो भवति । एतेन शिष्यस्तत्त्वज्ञानमवाप्नोति, आध्यात्मिके पथि सुनिश्चितमग्रेसरति च । स्वरूपाच्छादकः पञ्चम आनन्दमयकोषो विज्ञेयः। तन्मलिनकारिणी 'अस्मिता' इत्युच्यते। सत्येन मनसा निजाहङ्कारनिवृत्तये जगद्गुरुरूपगुरुदेवचरण-सरसीरुहसन्निधाने आत्मसमर्पणेनैवास्मिता विनश्यति, तदानीं मुमुक्षुः साधकः कृतकृत्यतामापद्यते । विशेषतो बहूदकैः साधारणतः सर्वैरेव संन्यासिभिरुपर्युक्तविज्ञानस्य मननं निदिध्यासनं चावश्यमनुष्ठेयम् ।

——:***:——

४०—इष्टसाधनोपदेशः ।

बहूदकव्रतधारिणा यतिना ज्योतिर्ध्यानं विन्दुध्यानं वा विधेयम् । सर्वव्यापकः सच्चिदानन्दमयः परमात्मा सगुणो निर्गुणश्चापि वर्त्तते । साधकस्य मनोमन्दिरे विराजमानः सगुणः, बुद्धिगुहास्थितः कृतकृत्यकारी निर्गुणश्च बोद्धव्यः । एतद्रहस्यं श्रीगुरुदेवचरणकमलेभ्योऽधिगम्य निर्गुणसगुणध्यानसमता साधकेन प्राप्तव्या। निर्गुणध्यानमभ्यसितुं हठयोगप्रतिपादितं ज्योतिर्ध्यानं लययोगप्रोक्तं विन्दुध्यानं वा विधातुं साधकेन प्रयत्नोऽनुष्ठेयः। पूर्वोपदिष्टस्य प्रणवस्य वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्च भेदो मननीयः। यत्र कार्यं, तत्र कम्पः, यत्र च कम्पस्तत्र ध्वनिरपि नूनं भवति । साम्यावस्थातो वैषम्यावस्थां गच्छन्त्याः प्रकृतेः प्राथमिकत्रिगुणात्मकक्षोभेण सह ध्वन्यात्मकस्य प्रणवस्य सम्बन्धमवगन्तुं मननपूर्वकं तदनुसन्धाने यतिना प्रयतितव्यम् । तत्साधनपद्धतिं गुरुरुपदेक्ष्यति। दयालुना श्रीगुरुदेवेन सर्वमिदं शिष्यहितायोपदिश्य योगचतुष्टयं समुचितसाधनान्यप्युपदेष्टव्यानि । तत्सम्बद्धाः केचन साधनोपदेशा अधो निर्दिश्यन्ते—

(बहूदकसाधनोपदेशाः)

द्वितीयस्य तु विज्ञेया पूजा प्रोक्ता हि मानसी ।
चतुर्योगेषु प्रोक्तेषु योगस्तस्य हठस्स्मृतः ॥
उपांश्वेव जपेन्नित्यं गुरुमन्त्रादिकं शुभम् ।
सैश्वर्यायाः स्थूलमूर्तेः ब्रह्मणः परमेशितुः ॥
ध्यानेन यदि तृप्तः स्यात्संन्यासी तु बहूदकः ।
ज्योतिर्ध्यानेऽथवा बिन्दुध्याने कुर्याद् रतिं सदा ॥
निर्गुणाया एव शक्तेर्ध्यानमेतत् सहायकम् ।
कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसंभवम् ॥
आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात्तमसः स्थितम् ।
सर्वस्याधारमव्यक्तमानन्दं ज्योतिरव्ययम् ॥
प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहनं परम् ।
तदन्तः सर्वभावानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ॥
ध्यायेदनादिमद्वैतमानन्दादिगुणालयम् ।
महान्तं परमं ब्रह्म पुरुषं सत्यमव्ययम् ॥
सितेतरारुणाकारं महेशं विश्वरूपिणम् ।
ओंकारान्तेऽथवात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ॥
आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमव्ययम् ।
कारणं सर्वभूतानामानन्दैकसमाश्रयम् ॥
पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् ।
यद्वा गुहायां प्रकृतौ जगत्सम्मोहनालये ॥
विचिन्त्य परमं व्योम सर्वभूतैककारणम् ।
जीवनं सर्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते ॥
आनन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत् पश्यन्ति मुमुक्षवः ।
तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ॥
अनन्तं सत्यमीशानं विचिन्त्यासीत संयतः ।
गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीश्वरम् ॥
योऽनुतिष्ठेत सततं सोऽश्नुते योगमीश्वरम् ।
तस्माद् ध्यानरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ॥
ज्ञानं समभ्यसन् नित्यं मुच्यते भवबन्धनात् ।

१०

यद्वा पृथक्त्वमात्मानं सर्वस्मादेव केवलम् ॥
आनन्दमक्षरज्ञानं ध्यायीत च पुनः परम् ।
यस्माद् भवन्ति भूतानि यद्गत्वा नेह जायते ॥
स तस्मादीश्वरो देवः परस्ताद्योऽधितिष्ठति ।
यदन्तरे तद्गमनं शाश्वतं शिवमव्ययम् ॥
यमाहुस्तत्परो नास्ति स देवः स्यान् महेश्वरः ।
अह्ना रात्र्या च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ॥
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ।
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ॥
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ।

इति साधनोपदेशाः ।

४१-बहूदकाचारोपदेशः ।

वर्णाश्रमधर्म्मयोः तयोः सर्वेषु विभागेषु च आचारस्य प्राधान्यमत एव कुत्रचिदाचारः प्रथमो धर्म्मः कुत्रचिच्च प्रधानो धर्म्म आचार इत्यभिहितम् । स्ववर्णाश्रमसम्बन्धी तयोर्विभागैश्च सम्बद्धो धर्म्मानुकूलः शारीरिको व्यापारः आचार इत्यभिधीयते । आचारं द्वारीकृत्यैव व्यक्तिविशेषस्याधिकारो निर्णीयतेऽतः कुटीचकबहूदकादिव्रत-परायणैः संन्यासिभिः स्वस्वाधिकारानुकूलाचाराणां पालनं यत्नतो विधेयम् । आचाराणां प्रभावो यथा स्वान्तःकरणे पतति तथैवाऽन्येषामप्यन्तःकरणेषु । कुटीचकाद्बहूदकाधिकार उन्नत इति बहूदकाचाराः संक्षेपतोऽधोनिर्दिश्यन्ते ।

[आचारोपदेशः]

[कुर्यात्तत्र बहूदकः] आचार्यकार्यं शास्त्रोपपत्तिकांशोपदेशनम् ।
द्वितीयः खलु सूक्ष्मस्य त्यजेदध्यासमन्वहम् ॥
रक्षेत्सदा प्रयत्नेन द्वितीयः सूत्रमात्रकम् ।
शिखा तस्य जटायां हि सम्यक् परिणता भवेत् ॥
प्राणान्ते स्थूलदेहस्य दाहादिविषये स्मृतिः ।
दहनं क्षेपणं वापि द्वितीयस्याऽनले जले ॥
बहूदकस्तु संन्यासी गुरुदेवस्य संनिधौ ।
स्पृष्ट्वा तीर्थजलं सम्यग् गृह्णीत व्रतमुत्तमम् ॥

त्यजेत्तदुक्तमखिलं सङ्कल्पेन वहूदकः ।
कुटीचकस्तु संन्यासी पूर्वलक्षणलक्षितः ॥
त्रिभिरेव हि वर्षैस्तु स बहूदकतां श्रयेत् ।
तत्त्वज्ञानेऽग्रसरतां विना किन्तु न तामियात् ॥
बहूदकस्य धर्मेषु विशिष्टानि मुनीश्वराः ।
वच्मि सर्वप्रधानानि लक्ष्यमाणानि यानि वै ॥
विश्वात्मना समं स्वस्य चक्ये यत्नो विशेषतः ।
जगद्ब्रह्मस्वरूपं वै ज्ञात्वा निष्कामकर्मकृत् ॥
केवलं स भवेन्नित्यं व्रतेऽस्मिन्निरतः शुचिः ।
पूर्णतायास्तथा लाभस्त्यागे तपसि यत्नतः ॥
अनिकेतः स्थिरमतिस्तथा च दृढसंयमी ।
न केषुचिदभिष्वङ्गो कश्चनापि हि कुत्रचित् ॥
तीर्थयात्राटनं चैव समासेन निबोधत ।
कामिनीकांचनाभ्यां हि वैराग्यं मनसा यदि ॥
पूर्णं नैवोपलब्धं चेन्न बहूदकतां श्रयेत् ।
संस्कारो ममतायाश्चेत्स्वजातिकुलबन्धुषु ॥
न पूर्णं मनसा नष्टो न बहूदकतां श्रयेत् ।
आत्मन्येव स्थितौ पूर्णा यदीच्छा नोपजायते ॥
कदापि विप्रो धर्मज्ञो न बहूदकतां व्रजेत् ।
कुटीचकस्य यत्त्वाहुर्मनसा पूजनं सदा ॥
देवर्षिनित्यपितॄणां यच्चाहुर्वै ह्यमन्त्रकम् ।
जगत्कल्याणबुद्ध्यैव महायज्ञविधानकम् ॥
सर्वमेतच्च संप्रोक्तं ब्रह्माण्डस्यात्मना सह ।
श्रेयं तन्मुनिभिर्नित्यमैक्यसम्बन्धवर्द्धकम् ॥
तयोर्बहूदकस्यास्ति न निषेधो न वा विधिः ।
संकल्पमोहरहितो यस्मात्स परिकथ्यते ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रःस्यान्मात्रासंगाद्विनिर्गतः ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
अभिपूजितलाभश्च यतिमुक्तोऽपि बध्यते ॥
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेन च

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥
अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाप्रियैः ।
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
देहादुत्क्रमणं चास्मात् पुनर्गर्भे च संभवम् ।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥
अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणः ।
धर्मेण सुखमित्यादि स्मृतिकारवचस्तथा ॥
धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ।
सूक्ष्मताञ्चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ॥
देहेषु च समुत्पत्तिं उत्तमेष्वधमेषु च ।
दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ॥
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ।
फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रकाशकम् ॥
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ।
संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ॥
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ।
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपितम् ॥
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ।
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ॥
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ।
प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ॥
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ।
यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निस्पृहः ॥
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ।
अनेन विधिना सर्वान् त्यक्त्वा संगान् शनैः शनैः ॥
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ।
ध्यानिकं सर्वमेवैतत्तदेतदभिशब्दितम् ॥
मह्यनध्यात्मवित्कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते ।
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ॥

आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ।
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ॥
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ।
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ॥
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ।
वर्णाश्रमस्य धर्मं हि आर्यत्वस्य दृढं ध्रुवम् ॥
एक एव चरेन्नित्यं सिद्धयर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन् न जहाति न हीयते ॥
अतिवादाँस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णाञ्च न वाचमनृतां वदेत् ॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥
तापसादिभिराक्रान्तं नागारं भिक्षया व्रजेत् ।
एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ॥
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासाँश्च चतुरो वसेत् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा चरति यो मुनिः ॥
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥
इति बहूदक-संन्यासपद्धतिः ।

४२----हंसाधिकारप्राप्तिः ।

जीवन्मुक्तिपदप्राप्तये कुटीचको बहूदकः हंसश्चेति त्रयः सोपानभूताः अवगन्तव्याः । हंसो हि तृतीयं सोपानम् । त्रिष्वप्येतेषु एकैक उत्तरोत्तरं समुन्नतः । एते त्रयोऽपि साध्यकोटौ प्रविष्टाः, परमहंसस्तु सिद्धकोटिगः । अतो हंसव्रत एव साधनाधिकारपूर्णताऽधिगन्तव्या । साधनावस्थायां हंससंन्यासाधिकारः सर्वमतिरिच्यते । यावच्च साधकेषु पूर्वोक्ताश्चतस्र एषणा न विलीयेरन्, विषयेभ्यश्च पूर्णं वैराग्यं न प्रादुर्भवेत्, साधनचतुष्टयसिद्धिलक्षणानि च न प्रतीयेरन्, अहंकृतिर्वा न समूलं प्रणश्येत् , दम्भत्यागेन कर्मयोगस्य, आलस्यराहि-

त्येन भक्तियोगस्य, अहङ्काराभावेन ज्ञानयोगस्य च सिद्धिलक्षणानि नावाप्येरन् तटस्थज्ञानस्वरूपज्ञानयोश्च पार्थक्यानुभवो वा न दृष्टिगोचरतामुपेयात् न तावत्साधको हंसव्रतग्रहणस्य पूर्णोऽधिकारी भवेत्। यदि गुरुदेवः कुत्रचन साधके सर्वविधमप्युन्नतं लक्षणं परिपश्येत्, तर्हि तं मुमुक्षुं भाग्यशालिनं कुटीचकबहूदक-हंसनामकदीक्षात्रयेण सहैव दीक्षितं कर्तुं शक्नोति। परमस्य वैराग्यस्य, पराया भक्तेः, आत्मज्ञानस्य चाधिकारवतः सिद्धस्य कृते नहि किल देशकालसापेक्षता त्रैवार्षिकव्रतग्रहणस्यापि च न प्रयोजनम्। हंसव्रतधारी महापुरुष एव हंसदीक्षां दातुं शक्नोति। परमहंसस्तु तत्कृते समर्थ एव। तत्कृपा तु तदर्थं नितरां प्रशस्ता।

४३--शिखासूत्ररहस्यम्।

शिखा सूत्रं नाम वर्णाश्रमधर्मावलम्बिन्या आर्यजातेः परमावश्यकं चिह्नम्। सदाचारः, वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, नारीणां पवित्रता, सर्वास्ववस्थासु चाध्यात्मिकं लक्ष्यमिति लक्षणमार्यजातेः। यत्रैतत्सर्वं नोपलभ्यते, साऽनार्या जातिरिति। आर्यानार्यजात्योरयमेव वेदशास्त्रसम्मतो भेदः। त्रिलोकपावन्याः, देवर्षिपितृसंवर्द्धनकारिण्याः, आध्यात्मिकोन्नतिशीलाया आर्य्यजातेः शिखा सूत्रं च प्रकृष्टं चिह्नम्। शिखा हि आध्यात्मिकलक्ष्यसूचिका। जीवनं च यज्ञमयमनुष्ठातुं यज्ञसूत्रापरनामकं यज्ञोपवीतमध्यात्मोन्नतिशालिभिर्मानवैः परिधातव्यमिति वेदाः शास्त्राणि च समामनन्ति। मनसो बुद्धेश्च सदोद्र्ध्वमुखीकरणमेवाध्यात्मिकलक्ष्यस्य रहस्यमवगन्तव्यम्। शिखाया धारणं तद्बन्धनं चाध्यात्मलक्ष्यस्थैर्ये परमं साहाय्यकरं प्रतिपादितम्। सदा सदाचारपरायणानां मानवानां शिखासु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां, नित्यानां देवर्षिपितॄणां च निवासः शास्त्रसम्मतः। आर्यजातीयानां द्विजानां निखिलमपि जीवनं यज्ञमयमिति हेतोस्तैरध्यात्माधिदैवाधिभूतरूपत्रिविधशुद्धये त्रिगुणितं यज्ञसूत्रं परिधेयमिति वेदेषु शास्त्रेषु च परिदृश्यते। अतो हि शिखासूत्रपरित्यागत आध्यात्मिकलक्ष्यराहित्यं यज्ञमयजीवनहीनत्वं च मनुष्येषु समुत्पद्यते। एवम्भूतयोस्त्रिलोकपवित्रकरयोः शिखासूत्रयोः परित्यागो ब्रह्मचारिभिर्गृहस्थै र्वानप्रस्थैश्च न कदाप्यनुष्ठेयः। यतस्तत्त्यागेन तैः पतितैर्भूयते। कुटीचकै र्बहूदकैरपि संन्यासिभिः शिखासूत्रपरित्यागो न विधेयः। आध्यात्मिकपथपथिको मुमुक्षु र्यावत्कृतकृत्यो योगारूढो न भवेत् न तावत्तेन त्रिलोकपवित्रकरवर्णाश्रमचिह्नानि परित्यक्तव्यानि।

यदा हि संन्यासधर्मस्यान्तिमां हंसदीक्षां श्रीगुरुदेवकृपापरम्परयाऽधिगच्छति, तदैव साधको वर्णाश्रमबाह्यचिन्हानि परित्यज्यान्तर्मुखो भवितुमधिकारं प्राप्नोति। जीवन्मुक्तपदमधिगन्तुं कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंस-धर्माः सोपानस्वरूपाः स्वातन्त्र्येण सुनिरूपिताः। मध्यमवैराग्यम्, उत्तमवैराग्यम्, अधिमात्रवैराग्यम्, परं वैराग्यमित्यादिभिश्चतुर्भिरधिकारैस्तद्धर्माः कथमिव सम्बन्धनिबद्धा इति पूर्वमेव समुपबृंहितम्। योगारूढदशाचरितार्थता परमहंससंन्यासिष्वेव-सम्भवति। अत एव परमहंसधर्मदीक्षा न कापि विद्यते। यतोऽसौ स्वयं, सिद्धस्वरूपा। परमहंसदशाधारभूतस्य हंसधर्मस्यैव दीक्षा शास्त्रेषु निर्दिष्टा। हंसदीक्षाग्रहणकाले शिखासूत्रयोः परित्याग आवश्यकः। तदानीं तादृशमुमुक्षुणा आत्मारामेण सता तत्त्वतस्त्रिलोकेन सह सम्बन्धविच्छेदं कर्तुं पार्यते। यावच्च वासनानां पूर्णो विलयः, एषणानां सर्वथा परित्यागः मनोनाशस्य यथेष्टं लक्षणं, तत्त्वज्ञानेन चात्मज्ञानोपलब्धेः परिपूर्णा योग्यता मुमुक्षुषु न सम्यक् समुत्पद्येरन्, न तावत्तैर्योगारूढैर्भवितुं शक्यते, न वा तैर्वर्णाश्रमधर्मबाह्यचिन्हानि शिखायज्ञोपवीतादीनि परित्यक्तुं पार्यन्ते। योगारूढा-नामात्माराममहात्मनामेव कृते आध्यात्मिकोन्नतिबहिर्लक्षणस्वरूपशिखाधारण-निष्प्रयोजनीयताऽवगन्तव्या, तथा च निर्विकल्पसमाधिसंयुक्तमहात्मान्तःकरणं सर्वदैव यज्ञमयमिति तत्कृते यज्ञमयजीवन-बहिर्लक्षणरूप-यज्ञसूत्रसंरक्षणस्या-नावश्यकत्वमवधेयम्। सुतरां समुन्नताधिकारसम्पन्नेनैव महात्मना शिखासूत्रा-दीनि परित्यक्तव्यानीति निष्कर्षः।

४४–हंससंन्यासव्रतग्रहणम्।

बहूदकव्रतावस्थायामात्मानं हंसव्रतयोग्यतावन्तं परिभाव्य मुमुक्षुणा साधकेन श्रीगुरुदेवचरणसरोरूहशरणं शरणीकुर्वता सप्रणिपातं स्वीयमभिमतं निवेदनीयम्। ततश्च कृपासागरो गुरुः पूर्वोक्तां पद्धतिमनुसृत्य शुभे काले स्नान-संकल्पादिकं कारयित्वा शिष्यं हंसदीक्षया दीक्षेत। यथापूर्वं योग्यब्राह्मणद्वारा गणपतिपूजनं, पुण्याहवाचनम्, अग्निस्थापनं च विधाप्य प्राणादिहोमं पुरुषसूक्त-होमं, विरजाहोमं च समाप्य शिखासूत्रे हावयेत्। शिखासूत्रहवनविशिष्टो विधिरधोनिर्दिश्यते।

(शिखासूत्रहवनविधिः)

"अभयं सर्वभूतेभ्यः स्वाहा" इति प्राच्यां दिशि अपां पूर्णाञ्जलिं क्षिप्त्वा शिरसि स्थापितकेशानुत्पाट्य यज्ञोपवीतमप्युद्धृत्यैकीकृत्य करे गृहीत्वा "वेदांत-

विज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले पराऽमृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥" "ॐ आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि ॐ भूः स्वाहा" इत्यप्सु जलैः सह हुत्वा प्रार्थयेत् । "सर्वदेवात्मके तोये तोयाहुतिमहं हरे ॥ दत्वा सर्वैषणां त्यक्त्वा युष्मच्छरणमागतः । त्राहि मां सर्वलोकेश गतिरन्या न विद्यते । संन्यस्तं मे जगन्नाथ पाहि मां मधुसूदन ॥ त्राहि मां सर्वदेवेश वासुदेव सनातन । संन्यस्तं मे जगद्योने पुण्डरीकाक्षमोक्षद ॥ अहं सर्वाभयं दत्वा भूतानां परमेश्वर । युष्मच्छरणमापन्नस्त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥" इति विष्णोः प्रार्थना ।तदन्तरं श्रीगुरुदेवः पूर्वोक्तप्रकारेण नूतनं चिन्हं परिधाप्य शिष्यं भाग्यवन्तं प्रणवमन्त्रेणाभिषेचयेत् । ततश्च शान्तिपाठपूर्वकमात्मशक्तिं परिपूरयितुं गुरुः कूटस्थे स्वरूपे वा स्थित्वा हृदयालम्मनद्वारा शिष्यं कृतकृत्यं कुर्यात् ।

४५—प्रणवप्रवेशः प्रेषनिदिध्यासनं च ।

प्रलयकाले स्थूलं वस्तुजातं सूक्ष्मे, तच्च प्रणवे, सोऽपि मूलप्रकृतौ, साऽपि च परे ब्रह्मणि विलीयते । तदाद्वैतसत्तैव केवलमवशिष्यते । संन्यासदीक्षासु हंसदीक्षैवान्तिमा । अतोऽन्तिमदीक्षायामेवास्यां योगिराजः श्रीगुरुदेवः प्रणवप्रवेशमार्गं सरलं विधाय गुरुभक्तिपरायणं शिष्यं कृतार्थयति । समष्टिव्यष्टिरूपेण ब्रह्माण्डं पिण्डं चापि समानमेव । पुरुषशक्तिः प्रकृतिशक्तिर्वा, पुरुषभावः प्रकृतिभावो वा चित्सत्तावैभवं, सत्सत्तावैभवं वा यदेतत्सर्वं ब्रह्माण्डे समुपलभ्यते, तत्सर्वं पूर्णावयवमानवपिण्डेऽपि विद्यते । अत एव कारणात् सकलानां देवानां ग्रहनक्षत्रादीनां च पीठानि मानवशरीरे प्रकटीभवन्ति । लययोगसिद्धान्तमनुसृत्य सहस्ररन्ध्रे परमपुरुषस्य, आधारचक्रे च कुलकुण्डलिनीरूपिण्याः परमायाः प्रकृतेश्च स्थानं निर्दिष्टम् । यावत् साधकस्य प्रवृत्तिर्बहिर्मुखीभावमवलम्बते, यावच्च तदीया दृष्टिर्विषयमनुधावति, यावच्चापि साधकोऽविद्याराज्ये भ्राम्यति; तावत् तस्य देहस्थिताऽऽधारचक्रे विद्यमाना कुलकुण्डलिनीरूपिणी महाशक्तिः प्रसुप्ता तिष्ठति इति लययोगसिद्धान्तः । गुरुदेवस्य दयापरम्परया साधको यदान्तर्दृष्टिं प्राप्नोति, भुवनेश्वर्य्याश्च कृपाकलापेन अविद्याजालं छित्वा विद्यासुखदक्रोड़मुपढौकते, यदा च तस्य दृष्टिर्विषयविरहिता स्वात्मानमभिलक्ष्य समाहिता भवति; तदैव तस्मिन् मानवे कुलकुण्डलिन्या देव्याः प्रबुद्धेः प्रारम्भः, त्रयाणामप्येषां पूर्णतायां सम्पद्यमानायामेव कुलकुण्डलिनी महाशक्तिः प्रबुद्धा सहस्ररन्ध्रमभिगम्य परमपुरुषे विलीयते । यावदेतन्न भवति, न तावत् द्रष्टृदृश्ययोः पारस्परिको गुम्फितः सम्बन्धो विच्छिद्यते, न च तावज्जीवोऽविद्या-

ऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशक्लेशपाशत आत्मानं मोचयितुं शक्नोति। एतद्-ज्ञानजालभेदनोपयोगी सरलतर उपायः प्रणवप्रवेश एव। प्रणवः कथमिव परमात्मवाचको भवतीति पूर्वं विज्ञातव्यम्। तदनु विचारद्वारा चित्ताकाश—चिदाकाश-महाकाशतस्तदविमिश्र-सम्बन्धो बोद्धव्यः। ततश्च कथमिव प्रपञ्च-जातं शब्दे, शब्दश्च प्रणवे प्रविशतीति ज्ञेयम्। ततो हि तैलधारवदविच्छिन्नो दीर्घघण्टानिनादवदखण्डो ध्वन्यात्मकः प्रणवः किमिव ब्रह्मप्रकृतौ विलयं गच्छतीत्यनुभवितव्यम् एतद्राजयोगरहस्यावगत्यैव प्रणवप्रवेशक्रिया सिध्यति। यः किल यती राजयोगिनो गुरुदेवस्य कृपया इमां प्रणवजपस्य सिद्धिं प्राप्नोति, तत्र स्वयमेव संन्यासदीक्षाबीजस्वरूपप्रैषमन्त्र-निदिध्या-सनशक्तिः प्रकटीभवति। तदा भूर्भुवः स्वरिति त्रयाणां लोकानां त्यागस्य का कथा; मनोनाशपूर्वकं सर्वा एव वासनाः साधकस्य समूलं प्रणश्यन्ति। अन्तःकरणस्यैकतत्त्वमय्या आत्मोन्मुखगत्याऽसौ प्रकृतिराज्यमतिक्रम्य स्वयं कृतकृत्यो भवति।

४६—हंससाधनोपदेशः।

साधनावस्थाया अन्तिमा सीमा हंसव्रतम्, अतो लययोगस्योन्नत-साधनानां राजयोगस्य साधनानाञ्च साधनेऽधिकारः हंसव्रतधारिणो यतेर्वि-हितः। एतेषां साधनानां विस्तृतविवरणं लययोगसंहितायां राजयोग-संहितायां च द्रष्टव्यम्। यावत् स्वस्वरूपोपलब्धिर्न भवेत्तावत्साधनाभ्यासो निरन्तरं करणीयः। सिद्धावस्थाप्राप्तावपि स्वस्वरूपोपलब्धिकर्तृभी राजयोगि-भिरपि साधनाभ्यासो न त्यज्यते। अध्यात्ममार्गेऽग्रसरतामारुरुक्षूणां यतीनां कृते साधनमेव निमित्तकारणम्। परञ्च योगारूढा महात्मानोऽपि स्वभावत एव साधनरता भवन्ति। अन्तिमसाधनस्य बीजमन्त्रं प्रणवः लक्ष्यञ्च तस्य चतुर्णां वेदानां चतुर्षु महावाक्येषु प्रस्फुटितमस्ति। महा-वाक्यानि तेषां विवरणञ्चोपनिषत्तो संगृह्याऽधो लिख्यते।

नित्यानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं
विश्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादि लक्ष्यम्।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि॥

अथ महावाक्यानि चत्वारि। यथा ॐ प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म॥ १॥

ॐ अहं ब्रह्मास्मि ॥ २ ॥ ॐ तत्त्वमसि ॥ ३ ॥ ॐ अयमात्मा ब्रह्म ॥ ४ ॥

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यादतीतं,
शुद्धं बुद्धं मुक्तमप्यव्ययं च ।
सत्यं ज्ञानं सच्चिदानन्दरूपं,
ध्याये देवं तन्महो भ्राजमानम् ॥

जीवत्वं सर्वभूतानां सर्वत्राखण्डविग्रहम् ।
चित्ताहङ्कारयन्तारं जीवाख्यं त्वं पदं भजे ॥
जीवे ब्रह्मेति वाक्यार्थं यावदस्ति मनःस्थितिः ।
ऐक्यं तत्त्वं लये कुर्वन् ध्यायेदसिपदं सदा ॥
येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च ।
स्वाद्वस्वादु विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम् ॥
चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु ।
चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्म मय्यपि ॥
परिपूर्णः परात्मास्मिन् देहे विद्याधिकारिणि ।
बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्यते ॥
स्वतः पूर्णः परात्माऽत्र ब्रह्मशब्देन वर्णितः ।
अस्मीत्यैक्य-परामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ॥
एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितम् ।
सृष्टेः पुराऽधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते ॥
श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वं पदेरितम् ।
एकता ग्राह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयताम् ।
स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितो मतम् ।
अहंकारादि देहान्तं प्रत्यगात्मेति गीयते ॥
दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते ।
ब्रह्मशब्देन तद्ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपकम् ॥

अनात्मदृष्टेरविवेकनिद्रामहं मम स्वप्नगतिं गतोऽहम् ।
स्वरूपसूर्येऽभ्युदिते स्फुटोक्तैर्गुरोर्महावाक्यपदैः प्रबुद्धः ॥
वाच्यं लक्ष्यमिति द्विधाऽर्थसरणी वाच्यस्य हि त्वं पदे ।
वाच्यं भौतिकमिन्द्रियादिरपि यल्लक्ष्यं त्वमर्थश्च सः ॥
वाच्यं तत्पदमीशताकृतमतिर्लक्ष्यं तु सच्चित्सुखा-
नन्द ब्रह्म तदर्थ एष च तयोरैक्यं त्वसीदं पदम् ॥

त्वमिति तदिति कार्यं कारणे सत्युपाधौ।
द्वितयमितरथैकं सच्चिदानन्दरूपम्।
उभयवचनहेतु–देशकालौ च हित्वा।
जगति भवति सोऽयं देवदत्तो यथैकः॥
कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः।
कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते॥
श्रवणं तु गुरोः पूर्वं मननं तदनन्तरम्।
निदिध्यासनमित्येतत्पूर्णबोधस्य कारणम्॥
अन्यविद्यापरिज्ञानं अवश्यं नश्वरं भवेत्।
ब्रह्मविद्यापरिज्ञानं ब्रह्मप्राप्तिकरं स्थितम्॥
महावाक्यानुपदिशेत् सषडङ्गानि देशिकः।
केवलं नहि वाक्यानि ब्रह्मणो वचनं यथा।
हंसो बिन्दूपासनायामधिकारी निगद्यते।
आत्मपूजा तृतीयस्य प्रोक्ता विद्वद्वरैः सदा॥
योगेषु च लयः प्रोक्तस्तृतीयस्य मुनीश्वरैः।
तुरीयो मानसं सम्यग्जपेन्नित्यमतन्द्रितः॥
सन्त्यजेत्संयमी नूनमध्यासं कारणस्य च।
तृतीयः पूतहृदयः सर्वसंगविवर्जितः॥
हंसो भवेत्सर्वथैव तत्तत्संस्कारवर्जितः।
साधनानां परं तस्य राजयोगोऽस्ति साधनम्॥
तस्य व्रतमिदं ज्ञेयं निष्कामव्रतमेव हि।
धारणाऽपि च सा तस्य जगत्कल्याणधारणा॥
ब्रह्मज्ञानं हि तद्ध्यानं धर्मेषु सकलेष्वपि।
ऐक्यबुद्धिस्तु बुद्धिः स्यात्सम्प्रदायेष्वपि भृशम्॥
मित्रे शत्रौ सुखे दुःखे स्त्रियां पुंसि तथैव च।
स्वर्णे लोष्ठे चषु साम्यं द्वन्द्वेष्वन्येष्वपि ध्रुवम्॥
समाधिः कथितस्तस्य महामहिमशालिनः।
असंकल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात्॥
अर्थानर्थेच्छया लोभं भयं तत्त्वावमर्षणात्।
आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दम्भं महदुपासया॥
योगान्तरायान् मौनेन हिंसां कामाद्यनीहया।

कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना ॥
आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया ।
रजस्तमश्च सत्त्वेन सत्त्व चोपशमेन च ॥
एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत् ।
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च मार्गद्वयमुदीरितम् ॥
गार्हस्थ्ये हि प्रवृत्ते वै त्ववसानं निगद्यते ।
निवृत्तेः पूर्णता युक्ता हंसस्यैवाश्रमे ध्रुवम् ॥
यतः परमहंसस्य निस्त्रैगुण्या दशा मता ॥

४७—हंसाचारोपदेशः ।

यावन्मनुष्यशरीरस्यास्तित्वं तावत् स्वस्वधर्म्मानुकूलसदाचाराणां पालनमवश्यमेव करणीयम् । उक्तञ्च गीतोपनिषदि—

तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि ॥
काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।
सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञ दानतपः कर्म्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥
यज्ञदानतपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु संन्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥
दुःखमित्येव यत्कर्म्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्य्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुसज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

यथा यथाध्यात्मिकोन्नतिसोपानारोहणं विज्ञजनैः क्रियते, तथा तथैव त लोककल्याणाद्याधिकं प्रयतितव्यम् । आचारधर्म्मो लोकहितकरोऽप्यत एव सर्वश्रेष्ठहंसव्रतपरायणैः सन्न्यासिभिः जगत्कल्याणबुद्ध्या आचारपालन-तत्परैर्भवितव्यम् । हंसधर्म्मावलम्बिनः सन्न्यासिनः केचनाचारा अधोलिख्यन्ते ।

(हंसाचारोपदेशः)

संन्यासी ज्ञानवान् हंसो विधाय भ्रमणं मुदा ।
संसारे ज्ञानविस्तारं कुर्य्यादेव प्रयत्नतः ॥
हंसः परमहंसश्च यदीच्छन्तावुभौ तदा ।
क्षौरं प्रत्ययनं कर्तुमर्हतः पूतमानसौ ॥
एकदण्डं तृतीयस्तु धारयेत्सततं शुचिः ।
एकवारं तृतीयस्तु स्नानं कुर्यादतन्द्रितः ॥
तृतीयः श्रद्धया भस्म धारयेत्पूतमानसः ।
तृतीयस्य तु विज्ञेया वृत्तिराजगरी शुभा ॥
आचार्यस्य गुरोश्चापि कार्यं कुर्यात् तृतीयकः ।
सूत्र-शून्यो भवेद्धंसः स्वेच्छाधीनैव तज्जटा ॥
पूज्यो भवेत्तृतीयस्तु नियतमाद्ययोर्द्वयोः ।
नद्यां क्षेपस्तृतीयस्य क्षित्यन्तर्वा निवेशनम् ॥
नारायणस्वरूपं तु स्पृष्ट्वा होमानलं स्वयम् ।
गृह्णीयाद्धंस-संन्यासी व्रतं परमभद्रदम् ॥
यदा तु जायते विप्राः तत्त्वज्ञानस्य योग्यता ।
बहूदको भवेद्धंस स्तदात्मानं समुन्नयन् ॥

यदा च योग्यताप्राप्ति र्मनोनाशस्य जायते ।
तदैव हंसावस्थायां विचरेद् योगिराट् मुदा ॥
यद्येवं योग्यता न स्यात्तदा पूर्वोक्तयोर्वसेत् ।
हंसाधिकारे तत्त्वज्ञः निष्कामव्रततत्परः ॥
ब्रह्म मत्वा जगद्रूपं कर्मयोगी मनो जयन् ।
जगत्यां सत्यधर्मस्य तत्त्व-ज्ञानस्य चैव हि ॥
विस्तारे यत्नमादध्याद् व्रती भूत्वा निरन्तरम् ।
अस्यां दशायां संन्यासी उन्नतं लभते पदम् ॥
जगद्गुरोः प्रतिनिधेर्महनीयं महर्षयः ! ।
दृष्टानुश्रविकाभ्यां चेद् विषयाभ्यां यदा नृणाम् ॥
परवैराग्यसम्प्राप्तिस्तदा हंसव्रतं चरेत् ।
पराभक्त रहस्यं हि ज्ञात्वा साधकसत्तमः ॥
तत्त्वज्ञानं चानुभूय तदा हंसव्रतं चरेत् ।
उत्तरोत्तरमेतेषामाश्रमाणां विधारणे ॥
ज्ञानाधिकारप्राधान्यं न कालस्य प्रधानता ।
संन्यास्येतज्जगन्मान्यं धृत्वा हंस-महाव्रतम् ॥
लभते ह्युत्तमां विप्राः ! पदवीं वै जगद्गुरोः ।
स निष्काम-कर्म-योग-व्रतं धृत्वा महीं चरन् ॥
लोककल्याणकर्तार-मुपदेशं ददत्तथा ।
दीक्षादानं महत्कुर्वन्नभयं च प्रचारयेत् ॥
जगत्-कल्याणबुद्ध्यैव केवलं देहधारणम् ।
तपः समीरितं तस्य सर्वप्राणिहितैषिणः ॥
ज्ञानोपदेशाज्जीवेभ्य स्त्वभयं दानमुत्तमम् ।
दानं स्वभावजं विद्धि तत्तस्य विदितात्मनः ॥
तदैव सम्भवस्त्वस्या उन्नताया विशेषतः ।
दशाया हंससंज्ञाया यदा द्रष्टृत्वमाप्नुयात् ॥
हंसस्य कर्मणां सप्त भूमिकायास्तथैव च ।
उपासनायाः सप्तानां भूमिकानां मुनीश्वराः ॥
भूमिकानाञ्च सप्तानां ज्ञानस्य परमर्षयः ।
रहस्यं स्यात्तस्य सप्त दर्शनानां च हृद्गतम् ॥
चतुर्णां योगमार्गाणां स स्याच्च पथदर्शकः ।

संन्यास्येतदवस्थाढ्यो मनसि प्रलयं गते ॥
उन्नतायां दशायां हि ब्रह्मसद्भावमृच्छति ॥
पूजनीयोऽधिकं त्वेषु परः पर इति स्मृतिः ।
अन्तिमस्तु विशेषेण साक्षाद् ब्रह्मस्वरूपभाक् ॥
हठ-मन्त्र-लयानां वै योगानां च यदा भवेत् ।
आचार्यस्तत्त्वविद्योगी तदा हंसव्रतं चरेत् ॥
राजयोगे यदा पूर्णाधिकारी योगिराड् भवेत् ।
स महापुरुषो विप्राः ! तदा हंसव्रतं चरेत्, ।
भूमिका कर्मयोगस्य शुभेच्छा प्रथमा स्मृता ।
विचारणा द्वितीया स्यात् तृतीया तनुमानसा ॥
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।
परार्थभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥
पूर्णज्ञानं विनैतासां राजयोगी भवेन्नहि ।
उपासनाया भक्तेश्च भूमिका गदतः शृणु ॥
प्रथमा भूमिका नाम परा रूपपराऽपरा ।
स्याद्विभूतिपरानाम्ना तृतीया भूमिका मता ॥
तथा शक्तिपरा नाम चतुर्थी भूमिका भवेत् ।
एवं गुणपरा ज्ञेया भूमिका पञ्चमी बुधैः ॥
षष्ठी भावपरा ज्ञेया सा स्वरूपपरान्तिमा ।
पूर्णज्ञानं विनैतासां राजयोगी भवेन्नहि ॥
ज्ञानस्य भूमिका विप्राः! इमाः सर्वाः प्रकीर्तिताः ।
ज्ञानदा ज्ञानभूमेर्हि प्रथमा भूमिका मता ॥
संन्यासदा द्वितीया स्यात्तृतीया योगदा भवेत् ।
लीलोन्मुक्तिश्चतुर्थी वै पञ्चमी सत्पदा स्मृता ॥
षष्ठ्यानन्दपदा ज्ञेया सप्तमी तु परात्परा ।
पूर्णज्ञानं विनैतासां तद्वच्चानुभवं विना ।
सम्बन्धज्ञानमन्योन्यमेतासामन्तरा तथा ॥
कथञ्चिदपि संन्यासी राजयोगी भवेन्नहि ।
चतुर्धा गुरवो ज्ञेया स्तत्र शिक्षागुरुः खलु ।
व्यावहारिक-शिक्षायाः प्रवर्तक उदाहृतः ॥
विद्यागुरुर्यो वेदादि शास्त्रमध्यापयेत्सुधीः ।

दीक्षागुरुर्यः शिष्यान् स्वान् योजयेदवधानतः ॥
कर्मोपासनयोर्मध्येऽन्यतरस्मिन् विधानतः ।
जगद्गुरुः स विज्ञेयः शिष्याननुपदिशन् हि यः ॥
ब्रह्मविद्यां नयेत् कालं लोकसंग्रहणेच्छया ।
पूजनीयोऽधिकं त्वेषु परः पर इति स्मृतिः ॥
अन्तिमस्तु विशेषेण साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपभाक् ।
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ॥
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ।
अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ॥
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ।
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥
तत्सूत्रं धारयेद् योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ।
बहिःसूत्रं त्यजेद् विद्वान् योगमुत्तममास्थितः ॥
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद् यः सचेतनः ।
धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥
ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥
गुणत्रयस्य या नित्या धारणा तत्त्रिदण्डकम् ।
यद्वाऽध्यात्माधिदैवाधिभौतिकत्रयधारणम् ॥
बुधास्त्रिदण्डमाहुर्वै तयोरन्तिममुत्तमम् ।
प्रकृतेःपुरुषस्यापि द्रष्टु दृश्यस्य चैव हि ॥
धारणां प्राहुरात्मज्ञा द्विदण्डमिति शब्दतः ।
स्वरूप-ज्ञानमात्रेऽत्र स्थितिर्यस्य द्विजन्मनः ॥
एकदण्डी स विज्ञेयः सर्वस्मादपि चोत्तमः ।
तेषामेव स्मारका वै स्थूलदण्डा इमे मताः ॥
दण्डं तु वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् ।
पुण्यस्थलसमुत्पन्नं नाना कल्मषशोधकम् ॥
अदग्धमहतं कीटैः पर्वग्रन्थिविराजितम् ।
नासादघ्नं शिरस्तुल्यं भ्रुवोर्वा विभ्रियाद्यतिः ॥

दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वथा हि विधीयते ।
न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयं बुधः ॥
संन्यासिनं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।
एष मे मण्डलं भित्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
षष्टिं कुलान्यतीतानि षष्टिमागामिकानि च ।
कुलान्युद्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत् ॥
ये च सन्तानजा दोषा ये दोषा देहसंभवाः ।
प्रेषाग्निर्निर्दहेत्सर्वांस्तुषाग्निरिव काञ्चनम् ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ।
उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद् भिक्षुलक्षणम् ॥
यस्मिन् वाचः प्रविशन्ति वाप्यां त्रस्ता द्विपा इव ।
न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित् ।
ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथञ्चन ॥
यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् ।
तूष्णीमासीत निन्दायां कुर्वन् भैषज्यमात्मनः ॥
वसतिः सोऽमृतो नित्यं यो हिंसां न प्रपद्यते ।
अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान् नियतेन्द्रियः ॥
शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य निरामिषः ॥
न मृत्योरतिगो भावः स मृत्युमधिगच्छति ॥
प्रतिष्ठा सूकरी-विष्ठा-समा गीता महर्षिभिः ।
तस्मादेनां परित्यज्य कीटवत् पर्यटेद् यतिः ॥

इति हंसदीक्षापद्धतिः समाप्ता ।

४८—परमहंसदशा ।

परमहंसदशाप्राप्तये पद्धतेर्नाऽऽवश्यकत्वं यतो हि हंसव्रतपालनतत्परस्य सन्न्यासिनः सा दशा स्वभावतो जायते, तस्यां दशायां विधिनिषेधासत्त्वाच्च । जीवन्मुक्तस्य सन्न्यासिनः कृतेऽवस्थाविशेषत्वं परमहंसदशात्वम् । जीवन्मुक्ति-परमहंसदशाशब्दौ पर्य्याय-वाचकौ । तुरीयावस्थायां यदा दशेयं जायते तदा

तस्याः कृते साधनस्यानापेक्षा। इमामवस्थामुद्दिश्य शास्त्रेषु यानि वचनान्युपलभ्यन्ते तानि संक्षेपतोऽधो निर्दिश्यन्ते।

व्रतग्रहणविषये याज्ञवल्क्यः—

"परः परमहंसोऽसौ वर्तताद्वैतभावनः।
आत्मतत्त्वं स्वयं स्मृत्वा गृह्णीयात्परमं व्रतम्॥
पूज्यः परमहंसः स संन्यासी विगतज्वरः।
कुर्वन्नकुर्वन् वा किञ्चिदसौ नारायणः स्मृतः॥"
"पुण्यः परमहंसोऽसौ ब्रह्मोपास्तौ स्वतः क्षमः।"

दण्डाधिकारविषये—

"न विधिर्न निषेधोऽस्य चतुर्थोऽनियमो ह्ययम्।
देवपूजाधिकारी नाप्यात्मारामो मतः स्वयम्॥
योगादिसिद्ध्या किं तस्य राजयोगे व्यवस्थितिः।
पूज्यः परमहंसोऽयं विबुधेश्वरतां गतः।
सर्वदाऽनुभवं ह्यन्तः प्रणवस्य करोत्यलम्।"
"सर्वथा पूजनीयोऽयं मार्गं विधिनिषेधयोः।
अतीतः परमो हंसः प्राप्नोति ब्रह्मरूपताम्।"

दीक्षाप्रदानविषये—

"न विधिर्न निषेधश्च चतुर्थस्य कदाचन।"

प्राणान्ते देहस्य दाहादिविषये—

"चतुर्थस्य विशेषो न नियमोऽस्त्यत्र कश्चन।"

ऐश्वर्य्यत्यागविषये—

"संन्यासी परमो हंसः सर्वेषां भक्तिभाजनम्।
ब्रह्मस्वरूपस्तत्तस्य क्व निषेधः क्व वा विधिः।
भेदः परमहंसस्य ब्रह्मणा सह कोऽपि नो।"
"अहमेवास्मि ब्रह्मेति भावस्यानुभवं विना॥
कश्चित्परमहंसस्य पदवीं लभते नहि।
द्वैतभावदशायान्तु कदाचिन्नैव जायते।
सच्चिदानन्दरूपा याऽप्यद्वैतस्थितिरुत्तमा।
अस्यामेव दशायां सा त्वन्तिमायां प्रवर्तते।
तदानीं जायते चात्मारामः संन्यासिसत्तमः।"

'आत्मारामस्य भेदोऽपि द्विविधः परिकीर्तितः।
प्रारब्धकर्मणस्तस्य भेदतो न स्वतो हि सः।
परहंसस्य प्रारब्धकर्मवैचित्र्यदर्शनात्।
ईशकोटिर्ब्रह्मकोटिरिति द्वे नामनी श्रुते।
ब्रह्मकोटेः परो हंसो मूकस्तब्धोजड़स्तथा।
उन्मत्तो बालचेष्टश्च न जगत्तेन लाभवान्।
ईशकोटेः परो हंसः परां काष्ठां गतोऽनिशम्।
निष्कामस्य व्रतस्यात्र जगज्जन्मादिशक्तिमान्।
जगदीशप्रतिनिधिर्भूत्वा तत्कर्मसंरतः।
जगद्धिताय विप्रर्षे! एनं विद्धीशरूपिणम्।
परहंसस्त्वीशकोटेर्ब्रह्मरूपधरोऽपि सन्।
देवर्षिशक्तियुक्तश्च भवतीति विनिश्चयः।"
"ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते।
अयाचितं यथा लाभं भोजनाच्छादनं भवेत्।
परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात्परेच्छया।
स्वप्नेऽपि यो हि युक्तः स्याज्जाग्रतीव विशेषतः।
ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्।
यथालब्धोपजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः।
निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयज्ञो गतस्पृहः।
कालाऽऽकांक्षी चरन्नेव ब्रह्मभूयाय कल्पते।
निर्मानश्चानहंकारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृतं भाषते गिरा।
पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः।
काले प्राप्ते चरन् भैक्षं ब्रह्म भूयाय कल्पते।
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः।
अनपेक्षः शुचिर्दक्षः उदासीनो गतव्यथः॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति।
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित्॥
अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तार्थो मुनिरुन्मत्तबालवत्।
कविर्मूकवदात्मानं तद्दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम्।
न कुर्यान्न वदेत्किञ्चिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा।

आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ।
एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः ।
आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मवान् समदर्शनः ।
बुधो बालकवत्क्रीडेत् कुशलो जड़वच्चरेत् ।
वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यान्नैगमश्चरेत् ।
क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽपि वा ।
ताड़ितः सन्निरुद्धो वा वृत्या वा परिहापितः ।
चीष्ठितो मूत्रितो वा ऽज्ञैर्बहुधैवं प्रकम्पितः ।
श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनाऽऽत्मानमुद्धरेत् ॥
सम्माननं परां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः ।
जनेनावमतो योगी योगसिद्धिञ्च विन्दति ।
तथा चरेद्वै योगी स सतां धर्ममदूषयन् ।
जना यथावमन्येरन् गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ।
जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वर्जयेत् ।
सर्वत्र विचरन्मौनी वायुवद्वीतकल्मषः ।
समदुःखसुखः दान्तो हस्तप्राप्तञ्च भक्षयेत् ।
इयं परमहंसस्य गतिः श्रेष्ठा निगद्यते ।
इति परमहंसदशावर्णनम् ।

४९ द्विजेतरेषां प्रव्रज्याविधानम् ।

त्रिलोकस्य पावयित्री संवर्द्धयित्री चेयमविनाशिनी वर्णाश्रममर्यादा नाशवन्तमपि मृत्युलोकमधिवसन्तीमुन्नतिशीलां मानवजातिं संरक्षितुं परमं साधनमित्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि । वर्णेषु ब्राह्मण आश्रमेषु संन्यासः श्रेष्ठौ स्तः । अत एव संन्यासाश्रमस्य महत्त्वं सर्वतो गरीय इति शास्त्राणि समामनन्ति । संन्यासी नूनमात्मानं वर्णाश्रमधर्मरक्षकं जानीयात् । तदाचरणेनैवेदं स्फुटीभवेद् यदसौ दैवान्यपि जगन्ति संवर्द्धयितुमुत्तरदायीति । देहाध्यासशून्यायां परमहंसदशायां यद्वास्तां, किन्तु तद्व्यतिरिक्तावस्थान्तरेषु वर्णाश्रमधर्मरक्षार्थं सदा सावधानेन संन्यासिना भवितव्यम् । करालकलिकालप्रभावातिरेकेण कल्मषदूषिते मानवसमाजे चत्वारोऽपि वर्णाः परित्यक्तस्वधर्माण इति तद्बीजरक्षणमपि न सुशकमित्यवधेयम् । प्रबले कलिकाले

ब्राह्मणाः शूद्राश्चावशिष्यन्ते। घोररूपे कलौ तु तद्बीजरक्षाऽपि कथं कथमपि सम्भविष्यति। आश्रमविषयेऽप्येवमेवावधेयम्। कलिकालप्राबल्येन गृहस्थाश्रमः संन्यासाश्रमश्चेति द्वावाश्रमाववशिष्टौ स्यातां, घोरस्वरूपतामापन्ने कलौ तु तद्बीजरक्षणं चापि सुमहत् कठिनं सम्पत्स्यते। अत एवाऽऽपद्धर्ममनुसृत्य तन्त्रशास्त्राणि कलिकालधर्मप्रकरणे पञ्चमस्यापि वर्णस्य द्वयोश्चाश्रमयोः स्थितिं समर्थयन्ति, निःश्रेयससाधनार्थं पञ्चानामपि वर्णानां संन्यासाश्रमाधिकारं चापि निर्दिशन्ति। व्यवस्थेयमापद्धर्ममूलिका। वर्णाश्रमधर्ममर्यादापरिरक्षणाय ब्राह्मणा ब्राह्मणेतरे च संन्यासिनो नैजानि पृथक् पृथक् चिन्हानि गृह्णन्तः स्वानि कर्माणि च विदधानाः सावधानाः परं पदं लभन्त इति। यद्यपि तन्त्रेषु सुस्पष्टशब्दं दरीदृश्यते, तथापि सर्वेऽपि पाञ्चवर्णिका मनुतनुजनुषो वर्णाश्रममर्यादारक्षायै ब्राह्मणवर्णसाधुभिरेव दीक्ष्येरन् इत्यपि तत्र निस्सन्देहमुक्तम्। ब्राह्मणद्वारा निर्वर्त्तिता किल कर्मकाण्डपद्धतिः सिद्धिकरी श्रेयःसाधिका हिताधायिका च समाम्नायते। तथा हि..............................तन्त्रे—

चत्वारः कथिता वर्णा आश्रमा अपि सुव्रते!।
आचारश्चापि वर्णानामाश्रमाणां पृथक् पृथक्॥
कृतादौ, कलिकाले तु वर्णाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च॥
एतेषां सर्ववर्णानामाश्रमौ द्वौ महेश्वरि।
तपःस्वाध्यायहीनानां नृणामल्पायुषामपि॥
क्लेशप्रयासाशक्तानां कुतो देहपरिश्रमः।
ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये॥
गार्हस्थ्यो भिक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे।
विप्राणामितरेषाञ्च वर्णानां प्रबले कलौ॥
उभयत्राश्रमे देवि! सर्वेषामधिकारिता।
विप्राणामितरेषां च कर्मलिङ्गं पृथक् पृथक्॥
अवधूताश्रमो देवि! कलौ संन्यास उच्यते।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च॥
कलावधूतसंस्कारे पञ्चानामधिकारिता॥

इत्यादि।

कर्मोपासना ज्ञानं चेति काण्डत्रयविभक्तो भगवानपौरुषेयो वेदः। कलिकालप्रभावविजृम्भणेन वदिककाण्डत्रयसाधनेऽल्पशक्तयो मनुष्या न समर्था

इति हेतोर्वैदिककर्मकाण्डस्थाने तान्त्रिकस्य कर्मकाण्डस्याविर्भावः समजनि। अत एव सम्प्रति सर्वत्रैव कर्मकलापे तान्त्रिकप्रयोगप्राचुर्यं परिलक्ष्यते। अद्वैतं स्वस्वरूपमुपलब्धुमसमर्थानां पुरुषाणां कृत एव कलिकाले बहुविधानां दार्शनिकद्वैतसिद्धान्तानां प्रचारोऽभूद् भविष्यति च भविष्यति। उपासनायामपि सगुणनिर्गुणयोर्भेदराहित्येऽपि स्वतन्त्रस्याधिकारद्वयस्य सत्तां निर्दिशन्ति पुराणशास्त्राणि। तथाहि—

स च स्वेच्छामयो देवः साकारश्च निराकृतिः।
तेजो रूपं निराकारं ध्यायन्ते योगिनः सदा॥
वदन्ति च परं ब्रह्म परमानन्दमीश्वरम्।
अदृश्यं सर्वद्रष्टारं सर्वज्ञं सर्वकारणम्॥
सर्वदं सर्वरूपं तं वैष्णवास्तन्न मन्वते।
वदन्ति चैव ते कस्य तेजस्तेजस्विना विना॥
तेजो मण्डलमध्यस्थं ब्रह्मतेजस्विनं परम्।
स्वेच्छामयं सर्वरूपं सर्वकारणकारणम्॥
अतीवसुन्दरं रूपं बिभ्रतं सुमनोहरम्।
किशोरवयसं शान्तं सर्वकान्तं परात्परम्॥
× × × ×
ध्यायन्ते वैष्णवाः शश्वद्देवदेवं सनातनम्।
जन्ममृत्युजराव्याधिशोकभीतिहरं परम्॥

[देवी भागवते, स्कं० ९ श्लो० १२-२३]

अद्यत्वे अद्वैत-द्वैत-स्वरूप-निर्गुण-सगुणाधिकारकारणत्वेन चतुर्थाश्रमसेविसाधुसंन्यासिष्वपि भेदः प्रतीयते। एकस्माद्द्वयोरुत्पत्तिश्चेत्तर्हि द्वाभ्यामनेकेषामपि सम्भविष्यति। वैष्णवसम्प्रदायदार्शनिकरहस्यैकमात्रप्रकाशके श्रीदेवीभागवते रहस्यमिदं भगवता श्रीवेदव्यासेन सुस्पष्टं साधु प्रकटीकृतम्। रहस्यं तद् द्वैतवादिनां सर्वेषामेव सम्प्रदायानां कृते दुर्लभममृतस्वरूपमवगन्तव्यम्। श्रीभगवद्भक्तकृपया देवीभागवतसम्बन्धिन्या ज्ञानेश्वरीटीकया द्वैतवादिनः साधकाः सविशेषं ज्ञानमनुभविष्यन्तीति सुदृढो विश्वासः।

अद्वैतद्वैतयोर्निर्गुणसगुणयोश्च भेदकारणादेव मुक्तावपि विभेदः सम्पन्नः। अद्वैतनिर्गुणाधिकारिकृते निर्वाणमुक्तिः, द्वैतसगुणोपासककल्याणाय सामीप्यादिमुक्तिरिति। कलिकालप्रभावेण संन्यासाश्रमसेविष्वपि भेदसद्भावः स्वाभाविक एव। यतः कालो हि दुरतिक्रमः। अतः किल कलिकाले चतुर्थाश्रम-

सेविनां नाना श्रेणयो दृष्टिगोचरतामायान्ति । निर्वाणपदं वा सालोक्यादिमुक्तिर्वा तेषां लक्ष्यं यद्वस्तु, किन्तु ते सर्व एवाऽऽध्यात्मिकोन्नतेरधिकारिणः । विषविषय वैराग्यान्वितास्ते लोकमिमं पवित्रयन्ति । वर्णाश्रममर्यादारक्षणपरायणतया ते समेषामपि समादरणीयाः । दैवानि जगन्ति लक्ष्यीकृत्य तेऽग्रेसरन्तीति प्रशंसनीयस्तेषां पन्थाः । परन्तु वैदिकसंन्यासाचाराणां पूर्णपरिपालनासामर्थ्यात् तेषां साधनपद्धतौ, शिक्षायां, दीक्षायां, सदाचारादिषु च भेदसद्भावः सम्भवति । तादृशसर्वसाधारणचतुर्थाश्रमसाधनपद्धतिनिर्देशोऽत्यावश्यक इति तत्क्रमः प्रदीयते ।

(दीक्षाविधिः)

मुक्तः संसारपाशेभ्यः परमानन्दनिर्वृतः ।
कुलावधूतं ब्रह्मज्ञं गत्वा सम्प्रार्थयेदिदम् ॥
गृहाश्रमे परब्रह्मन् ममैतद्विगतं वयः ।
प्रसादं कुरु मे नाथ ! संन्यासग्रहणं प्रति ॥
ततः शिष्यः कृतस्नानो यतात्मा विहिताह्निकः ।
ऋणत्रयविमुक्त्यर्थं देवर्षीनर्चयेत्पितॄन् ॥
देवा ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्च स्वगणैःसह ।
ऋषयः सनकाद्याश्च देवब्रह्मर्षयस्तथा ॥
समर्च्य विधिवत्तेभ्यः पिण्डान् दद्यात् पृथक् पृथक् ।
समाप्य श्राद्धकर्माणि गुरुर्दक्षिणवर्त्मना ॥
मुमुक्षुश्चित्तशुद्ध्यर्थमिष्टमन्त्रं शतं जपेत् ।
उपासनानुसारेण वेद्यां मण्डलपूर्वकम् ॥
संस्थाप्य कलशं तत्र गुरुः पूजां समाचरेत् ।
विधाय पूजां ब्रह्मज्ञो वह्निस्थापनमाचरेत् ॥
प्रागुक्तसंस्कृते वह्नौ स्वकल्पोक्ताहुतीर्गुरुः ।
दत्वा शिष्यं समाहूयाहुतीस्तेनापि हावयेत् ॥
आदौ व्याहृतिभिर्हुत्वा प्राणहोमं प्रकल्पयेत् ।
तत्त्वहोमं ततः कुर्याद्देहात्माध्यासमुक्तये ॥
चतुर्विंशतितत्त्वानि कर्माणि दैहिकानि च ।
हुत्वाऽग्नौ निष्क्रियो देहं मृतवच्चिन्तयेत्ततः ॥

इत्यादि

वैदिकसंन्यासव्यतिरिक्तकलियुगोपयोगिसर्वसाधारणसंन्यासदीक्षाविषये-निम्न-निर्दिष्ट सिद्धान्तानुसरण-पुरस्सर मधोलिखितरीत्या दीक्षाऽनुष्ठेया—

(क) पद्धतिग्रन्थस्यैतस्य पूर्वभागे समुल्लिखित-वैराग्याधिकारवान् पुरुषो निष्कपटं पूर्वोक्तां रीतिमनुसृत्य स्वजनानुज्ञातः श्रीगुरुदेवचरणं शरणमुपेयात् ।

(ख) गुरुगीतानिर्दिष्टशुभलक्षणसंयुक्तो गुरुर्मुमुक्षुणा शिष्येणान्वेषणीयः वर्णाश्रमशृङ्खलासंरक्षणार्थं ब्राह्मणवर्णोद्भवः, स्वस्माद्वा उच्चवर्णोत्पन्नः, समान-वर्णप्रादुर्भूतो वा गुरुर्वरणीयः । स च वयोवृद्धः स्यान्न वा, परन्तु ज्ञानवृद्धो नूनं भवेत् ।

(ग) ग्रन्थेऽस्मिन् पूर्वभागे यथास्थानं शिष्यपरीक्षालक्षणं निर्दिष्टम् । तदनुसारेण शिष्यो गुरुणा परीक्षणीयः । देवभाषया वा स्वीयमातृभाषया वा पूर्वकथितरूपं गुरुचरणस्पर्शपूर्वकं शिष्यो गुरुं प्रार्थयेत् । प्रणिपातपादसेवन-जिज्ञासादिना गुरोः प्रसादः समुपलभ्यते । स एव दीक्षामूलं सफलता-निदानं च ।

(घ) संन्यासव्रतग्रहणोपयोगिता सम्पादनाय संन्यासव्रतयोग्यता-धानाय वा समुचितं प्रायश्चित्तमनुष्ठातव्यम् । प्रायश्चित्त-विधानेऽपि वर्णाश्रममर्यादा नोल्लङ्घनीया । गायत्रीपुरश्चरणादिकं द्विजातिहिता धायकम्, राममन्त्रस्य, कृष्णमन्त्रस्य तारकब्रह्ममन्त्रस्य च जपः, गङ्गास्नानं, तीर्थदर्शनमित्यादि प्रायश्चित्तं द्विजेतरहितकरम् । अत्र कृपामयगुरुदेवदयव सर्वतोऽतिरिच्यते ।

(ङ) शुभे देशे काले च ऋणत्रयविमुक्तये मुमुक्षुणा श्राद्धमनुष्ठेयम् । तद्-विधिस्तु प्रथममेव प्रदर्शितः । श्राद्धेऽपि वर्णाश्रममर्यादा नूनं परिपालनीया ।

(च) ततश्च गुरुदेवनिदेशवशवर्त्तिना शिष्येण स्वसम्प्रदायमनुसृत्य स्वकीयस्वेष्ट-मन्त्रस्यैकलक्षजपात्मकं पुरश्चरणं समनुष्ठेयम् ।

(छ) तदनन्तरं शुभमुहूर्त्ते पूर्वोल्लिखितरीत्या महासंकल्पो विधेयः ।

(ज) वर्णाश्रममर्यादानुकूलं कलशस्थापनं, गणपतिपूजनं मातृकापूजनं च विधिवदनुष्ठाय ब्राह्मणमन्यं द्वारीकृत्य वा स्वयं वा अग्निं स्थापयेत् । ब्राह्मण वर्णोद्भवेन शिष्येण ब्राह्मणशरीरधारिणा गुरुणा वा अग्निः स्थापनीयः । अन्यथा-ऽत्र योग्यो भूदेवो नूनं द्वारीकर्त्तव्यः ।

(झ) यस्य सविस्तरवर्णनमुपरि विहितमास्ते, तत् होमकार्यमपि वर्णाश्रममर्यादापालनपूर्वकमेव विधेयम् । द्विजेतरवर्णभाजा शिष्येण पौराणिकेन तान्त्रिकेण वा मन्त्रेण स्वसाम्प्रदायिकेन इष्टमन्त्रेण वाऽऽहुतिर्देया ।

(ञ) ततश्च निम्नलिखितं संन्यासमन्त्रं गुरुरुपदिशेत् शिष्यस्तु पौनःपुन्येन तमुच्चारयेत्—

भूर्भुवस्स्वर्गलोकांश्च तेषामैश्वर्यमप्यहम् ।
परित्यजामि मुक्त्यर्थं सम्बन्धो नास्ति मे ततः ॥

(ट) ततोऽनु गुरोराज्ञया स्वसम्प्रदायानुरूपं संन्यासचिन्हं मुमुक्षुणा परिधेयम् ।

(ठ) तदनन्तरं श्रीगुरुदेवो निजकरकमलेन शिष्यहृदयं स्पृशन् आत्मतेजः शिष्ये सञ्चारयेत् । स्वसम्प्रदायानुरूपं शिष्यनामकरणं च कुर्यात् ।

(ड) यत्र सम्प्रदाये यादृशस्येष्टमन्त्रस्य जपः, यादृशस्येष्टरूपस्य ध्यानम्, यादृशसाधनपद्धतेः प्रचारश्च भवेत्, तादृशमेव सर्वं कृपालुर्गुरुदेवः शिष्यं तदाध्यात्मिकसमुन्नतये समुपदिशेत् । उपदेशोऽयं भगवद्भक्तिमार्गावलम्बी मन्त्रहठलयादियोगयुक्तः स्थूलज्योतिर्बिन्दुध्यानसंवलितः स्वस्वसाम्प्रदायिकगीताग्रन्थ-निबन्ध-ग्रन्थानुसारी च भवितुमर्हेत् ।

इति द्विजेतरेषां प्रव्रज्याविधानम् ।

५०--संन्यासिनामन्त्येष्टिः ।

प्रैषोच्चारणेन मुमुक्षुर्नारायणरूपो भवति, तेन प्रैषमन्त्रस्य चरितार्थता प्राप्तिः कृता चेदस्मिन्मृत्युलोके तस्य महत्त्वं निःसीमं जातम् । यतः प्राणशून्यो देहोऽपि पवित्रो भवति । यतेर्मृतदेहवहने पदे पदे यज्ञानुष्ठानफलं वाहको लभते । कुटीचकव्रतधारिणो यतेर्मृतदेहोऽनले दाहयोग्यः । बहूदकव्रतधारिणो यतेर्मृतदेहोऽनले दाहयोग्यो नदीजले प्रवाहयोग्यो वा हंसव्रतधारिणो यतेर्मृतदेहो नदीजले प्रवाहयोग्यो भूगर्त्ते प्रवेशितुं योग्यो वा । परमहंसदशाप्राप्तस्य यतेर्मृतदेहस्य कृते न कोऽपि विधिः न कोऽपि वा निषेधः । विस्तृतोऽन्त्येष्टिविधिरधो लिख्यते स सर्व्वविधानां सन्न्यासिनां कृते व्यवहर्त्तव्यः । दाहपक्षे भूगर्त्तप्रवेशपक्षे चापि त एव मन्त्रा ये नदीजलप्रवाहपक्षे लिखिताः सन्ति ।

(ब्रह्मीभूतयतिदेहसंस्कारप्रयोगः)

देहपातानन्तरं गृहस्थपुत्रः गृहस्थशिष्यो वा (यतिशिष्यस्यानधिकारित्वात्) स्नात्वा आचम्य हस्ते कुशादिकं गृहीत्वा देशकालौ संकीर्त्य मम करिष्यमाणयतिसंस्कारेऽधिकारसिद्धयर्थं कृच्छ्रत्रयात्मकं प्रायश्चित्तं गोत्रयनिष्क्रयद्रव्यदानद्वाराहमाचरिष्यामि । गृहस्थपुत्रः कर्म्मकर्त्ता चेत् तत्पूर्वाङ्गत्वेन वपनं कारयिष्य इति सङ्कल्प्य कक्षोपस्थशिखावर्जं वपनं कारयित्वा स्नात्वाऽऽचम्य पुनः कुशादिकं गृहीत्वा इदं गोत्रयनिष्क्रयद्रव्यं रजतं चन्द्रदवतं सद्यो यथाकालं वा ब्राह्मणाय ब्राह्मणेभ्यो वा दास्ये । पुनः कुशादिकं गृहीत्वा देशकालौ संकीर्त्य ब्रह्मत्वं गतस्य नारायणस्वरूपिणः अमुकस्य भिक्षोः वृहच्छौनकोक्तविधिना (कर्म्मकर्त्तुः यो वेदस्त तद्वेदविधिना सर्वोऽपि यतिदेहसंस्कारः करणीयः । वृहच्छौनकोक्तविधिस्तु यजुर्वेदीयः) संस्कारं करिष्य इति संकल्प्य अव्रणं नवं कलशमादाय तीर्थोदकादिनाऽऽपूर्य्य तदुदकम्—

गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥
नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ।
नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः ॥
यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥
देवदत्ततया कश्चिद् ब्रह्मैव विकृतिं गतः ।
पूर्णं ब्रह्मैव संप्राप्तस्तस्य ब्रह्म तदुच्यते ॥

इत्येतैर्मन्त्रैश्चाभिमन्त्र्य प्राणायामपुरःसरं "नमस्ते" इत्यादिभिः षोड़शमंत्रैः "सहस्रशीर्षा" इति पुरुषसूक्तेन "आपोहिष्ठा" इति तिसृभिश्च तदुदकेन यतिं स्नापयित्वा तच्छरीरम् "ॐ नमो नाराणाय" इति मन्त्रेण वस्त्रचन्दनाद्युपचारैरभ्यर्च्य शिक्यादौ शरीरमारोप्य मन्त्रघोषैर्जयशब्दादिभिः शंखघण्टाशब्दादिभिश्च ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशं नीत्वा अश्वत्थमूलं नदीतीरादिरूपं वा समाश्रयेत् ।

तत्र भूमिखननपक्षे भूमिं व्याहृतिभिः संप्रोक्ष्य चतुर्हस्तप्रमाणं चतुरस्रमधोगर्तं देवयजननामकं खनित्वा तन्मध्ये सार्द्धहस्तपरिमितं लघुगर्तं कृत्वा "ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम्" इति व्याहृतिभिर्गर्तं पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य ।

जलप्रवाहणपक्षे गर्तस्थाने महानदीं परिकल्प्य तत्र पूर्ववत् पञ्चगव्यं प्रक्षिप्य, प्रदक्षिणाग्रान् कुशानास्तीर्य गायत्र्याः शरीरं प्रोक्ष्य पुरुषसूक्तेन शंखोदकेन संस्नाप्य प्रणवेनाष्टोत्तरशतवारं संस्नाप्य ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति मन्त्रेण षोड़शोपचारैरभ्यर्च्य तुलस्यादिमिलितपुष्पमालाभिरभ्यर्च्य "विष्णो हव्यं रक्ष" इति शरीरं गर्ते नद्यां वा निधाय—

"ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधानिदधे पदम्। समूढ़मस्य पाँसुरे स्वाहा" इति दण्डं त्रेधा कृत्वा दक्षिणहस्ते निधाय ॐ हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागाजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्ति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे० ॥ इति हृदये जपेत् । स्वशरीरं हस्तेनाभिमृशेत् ।

ॐ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः ।
सबुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च वि वः ॥

इतिमूर्ध्नि जपेत् ।

ॐ विष्णोरराटमसि विष्णोः पृष्ठमसि विष्णोः श्नप्त्रेस्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा इति नाभौ जपेत् ।

ॐ देवस्य त्वा सवितु० इति कर्णयोर्जपेत् । मूर्धानं "भूर्भुवः स्वः" इत्युक्त्वा शंखेन नारिकेलेन वा भेदयेत् ।

ॐ भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यताम् ।। इति मन्त्रेण परश्वादिना भेदयेत् ।

शिरोभेदनं कर्तुमशक्तश्चेत् शिरसि गुडपिण्डं नारिकेलादिफलं वा निधाय भिन्द्यादित्याचारः ।

प्रणवेन देवयजनं दर्भैराच्छाद्य सिकतादिना पूरयेत् ।

नद्यादौ चेच्छिरोभेदनानन्तरं पूर्वोक्तसप्तव्याहृतिभिरभिमन्त्र्य दर्भैराच्छाद्य "भूर्भुवः स्वरोम्" इत्यभिमन्त्र्य पाषाणैर्दृढं बद्ध्वाऽगाधजले भिक्षुदेहम् "ॐ स्वाहा" इति विमुञ्चेत् ।

(ब्रह्मीभूतयतेः दशदिनकृत्यम्)

ततो "जन्मारभ्य-सम्भावित-पापैर्मुक्तावयमश्वमेधसहस्रफलं प्राप्ता" इति भावयन्तो नमस्कृत्यागमनोत्सवादधिकोत्सवं कुर्वन्तो यत्रापस्तत्र गच्छेयुः ।

उच्चैर्हरिस्मरणपूर्वकमवभृथवुद्धया सर्वे स्नात्वा वस्त्रादि धारयेयुः । कर्म-कर्त्ता स्नात्वाऽऽचम्य हस्ते जलादिकं गृहीत्वा सिद्धिंगतस्य ब्रह्मीभूतस्य नारायण स्वरूपिणः अमुकभिक्षोस्तृप्त्यर्थं तर्पणं करिष्य इति संकल्प्य सव्येन देवतीर्थे-नैव "आत्मानं तर्पयामि, अन्तरात्मानं तर्पयामि, परमात्मानं तर्पयामि" इति चतुर्वारं तर्पणं कुर्यात्—

ततः शुक्लपक्षे सिद्धिंगतश्चेत् केशवं तर्पयामि नारायणं तर्पयामि माधवं० गोविन्दं० विष्णुं० मधुसूदनं० त्रिविक्रमं० वामनं० श्रीधरं० हृषीकेशं० पद्मनाभं० दामोदरं० इति ।

कृष्णपक्षे सिद्धिंगतश्चेत् सङ्कर्षणं० वासुदेवं० प्रद्युम्नं० अनिरुद्धं० पुरुषोत्तमं० अधोक्षजं० नारसिंहं० अच्युतं० जनार्दनं० उपेन्द्रं० हरिं० श्रीकृष्णं० इति द्वादशनामभिस्तर्पयेत् । इदं तर्पणं क्षीरेणेति केचित् । ततस्तीरं प्राप्य धौतवस्त्रं परिधायाऽऽचम्य सिद्धिंगतस्य ब्रह्मीभूतस्य नारायणस्वरूपिणः अमुकभिक्षोस्तृप्त्यर्थं नारायणपूजनं करिष्य इति संकल्प्य देवयजनोपरि (यत्रयतिदेहस्थिति स्तस्योपरि) जलप्रवाहणपक्षे-नदीतीरे चतुरस्रवेदिकां सम्पाद्य तत्र मृण्मयं लिङ्गं संस्थाप्य नदीजल एव वा तत्स्वरूपं विचिन्त्य पुरुषसूक्तेन "ॐ नमो नारायणाय" इत्यष्टाक्षरेण वा आवाहनाद्युपचारैः पूजयेत् । ततः पायसवलिं दत्वा घृतदीपं च समर्प्य पायसवलिं नद्यादौ क्षिपेत् । ततः शंखेन शुद्धजलमादाय तत्र गंधपुष्पतुलसीदलानि प्रक्षिप्य "ॐ ब्रह्मणे नमः इदमर्घ्यं सम-र्पयामि" इत्येवमष्टार्घ्याणि दद्यात् । एवं प्रकारेण सम्पूज्य सर्वे वाद्यादिघोषेणा-त्युत्सवेन गृहं गच्छेयुः । इति प्रथमदिनकृत्यम् ।

यतेः सूतकं न भवति । कर्मकर्त्ता सम्यक्व्रताचरणं कुर्यात् । कर्मकर्त्ता एवमेव द्वितीयादिदशमदिनपर्यन्तं प्रत्यहं "आत्मानं तर्पयामि, अन्तरात्मानं तर्पयामि, परमात्मानं तर्पयामि" इति चतुर्वारं तर्पणं कुर्यात् । केशवादिद्वादशना-मभिः सङ्कर्षणादिद्वादशनामभिर्वा तर्पणं पूर्वोक्तनारायणपूजनं पायसवलिदानं घृतदीपदानमर्घ्यदानं च कुर्यात् ।

द्वितीयादिदशमदिनपर्यन्तं देवयजनोपरि नदीतीरे वा नदीजले वा पूर्वोक्तकृत्यं करणीयम् । अशक्तौ सत्यां ब्रह्मीभूतयतेर्मठेऽपि एतत्कृत्यं भवितुमर्हति । मठाभावे कर्मकर्त्तुर्गृहेऽपि भवितुमर्हति ।

(यतेरेकादशाहे पार्वणम्)

एकादशाहे (१) पुत्रः प्रातर्नित्यक्रियो मध्याह्ने नद्यादौ स्नात्वा तिलतर्पणं कुर्यात् । ततो गृहं मठं वाऽऽगत्य गोमयादिनोपलिप्ते शुचिस्थले उपविश्य श्राद्ध-सामग्रींसम्पाद्य गणेशं शालिग्रामं च संस्थाप्य दक्षिणाभिमुखं दीपं प्रज्वलय्याऽऽचम्य दीपं सम्पूज्य हस्तयोः पुष्पाणि संगृह्य—

ॐ यं ब्रह्म वेदान्तविदो वदन्ति परे प्रधानं पुरुषं तथाऽन्ये ।
विश्वोद्गतेः कारणमीश्वरं वा तस्मै नमो विघ्नविनाशनाय ॥
अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः ।
सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः ॥

इति गणेशोपरि पुष्पाञ्जलिं समर्प्य--

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

इति विष्णुं ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिं समर्पयेत् ।

ततो वैश्वदेविकब्राह्मणं ब्रह्मीभूतपित्रादि (गुरु) ब्राह्मणं च कुशमयं सम्पाद्य तैलाभ्यङ्गपूर्वकं संस्नाप्य "ॐ एतं ते" इति पठित्वा ॐ भूर्भुवः स्वः विश्वदेवसम्बन्धि कुशब्रह्मन् सुप्रतिष्ठितो वरदो भव । ब्रह्मीभूतपित्रादि (आत्मादि) सम्बन्धिकुशब्रह्मन् सुप्र० इति प्रतिष्ठापयेत् । ततः—

कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
त्वय्यर्चिते सोऽर्चितोऽस्तु यस्याहं नाम कीर्तये ॥ इति पठेत् ।

ततो यवान् गृहीत्वा अद्येह अमुकगोत्रब्रह्मीभूतपित्रादित्रयश्राद्ध-सम्बन्धिनां पुरूरवार्द्रवसंज्ञकानाम् (आत्मादित्रय श्राद्धसम्बन्धिनां साधुरुसंज्ञकानां)—(२) विश्वेषां देवानामेकादशाहकर्तव्ये पार्वण श्राद्धे भवान्मया निमन्त्रित इति निमन्त्रयेत् । निमन्त्रितोऽस्मि इति प्रत्युक्तिः—

---

(१) पुत्रादन्यः शिष्यादिः कर्ता चेत् नद्यादौ स्नात्वा यज्ञोपवीत्येव आत्मानं तर्पयामि, अन्तरात्मानं तर्पयामि परमात्मानं तर्पयामि इति देवतीर्थेन एकैकमञ्जलिं दद्यात् ।

(२) सम्बन्धनामगोत्रैश्च पार्वणं द्वादशेऽहनि ।
तत् क्रमात् ज्ञातयः कुर्युः एकादशदिनेऽपि वा ॥
अथवात्मान्तरात्मेति परमात्मेत्युदाहृतेः ।
तत्र श्राद्धे साधुरुरवो विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः ॥

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः।
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा॥
सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः।
भवितव्यं भवद्भिर्नोऽद्यतने श्राद्धकर्मणि॥
इति नियमान् श्रावयेत्। आगतं वः। स्वागतम्।
चरणप्रक्षालनार्थं जलम्—एतद् वः पाद्यमस्तु।
यत्फलं कपिलादाने कार्तिक्यां ज्येष्ठपुष्करे।
तत्फलं पाण्डवश्रेष्ठ विप्राणां पादशोधने॥ इति पादौ प्रक्षालयेत्।

ततोऽपसव्येन (शिष्यादिः सव्येनैव यवानेव गृहीत्वा) तिलान् गृहीत्वा अमुकगोत्राणां ब्रह्मीभूतपितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणाम् (आत्मान्तरात्मपरमात्मनाम्) एकादशाहकर्तव्ये पार्वणश्राद्धे भवान्मया निमन्त्रितः। नि० प्र०। पूर्ववन्नियमान् श्रावयित्वा सव्येन आगतं वः। सुस्वागतम् प्र०। अपसव्येन (शिष्यादिः सव्येनैव) चरणप्रक्षालनार्थं जलम्-एतद्वः पाद्यमस्तु। यत्फलङ्कपिलादाने० इति पादौ प्रक्षालयेत्।

ततः सव्येन पादार्घं सम्पाद्य हस्ते गृहीत्वा अमुकगोत्रब्रह्मीभूतपित्रादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनः पुरूरवार्द्रवसंज्ञकाः (आत्मादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनः साधुरुरुसंज्ञकाः) विश्वेदेवा एष पादार्घो वोऽस्तु इति पादयोरर्घ्यं निवेद्य—

अपसव्येन (शिष्यादिः सव्येनैव) पित्रादिपादार्घं सम्पाद्य हस्ते गृहीत्वा अद्येह अमुकगोत्राः ब्रह्मीभूतास्मत्पितृ पितामहप्रपितामहाअमुकशर्माणो वसुरु० (आत्मान्तरात्मपरमात्मानः) एष पादार्घो वोऽस्तु इति पादयोरर्घ्यं निवेदयेत्। ततः सव्येन विश्वेषां देवानां "नमोऽस्त्वनन्ताय" इति पादपूजनं कुर्यात्। अपसव्येन—

ॐ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः। अक्षन् पितरोऽमीमदन्तपितरोऽतीतृपन्तपितरः पितरः शुन्धध्वम्। (शिष्यादिः सव्येनैव)।

इत्यनेन पितृब्राह्मणपादपूजनं (आत्मादिब्राह्मणपूजनम्) कुर्यात्। ततः सव्येन स्वयमाचम्य वैश्वदेविक ब्राह्मणं श्राद्धदेशे प्राङ् मुखमुपवेश्य आचा-

---

इति सुमन्तुस्मरणात् पुत्रादिकर्तृके पार्वणश्राद्धे सम्बन्धनामगोत्रोल्लेखः, शिष्यादिकर्तृके तु आत्मा अन्तरात्मा परमात्मेत्युल्लेखः। साधु रुरुसंज्ञका विश्वे देवाः यज्ञोपवीतित्वं, तिलार्थे यवाः, सङ्कल्पादि पिण्डदानान्तमग्नौ करणवर्जं देवश्राद्धवत् इति विशेषः।

म्यापसव्येन ब्रह्मीभूतपित्रादिब्राह्मणमुत्तराभिमुखमुपवेश्याचामयेत् । (शि० आत्मादि ब्रा० सव्येनैव)

ततः सव्येन कर्मपात्रस्थापनम् । वामभागे—

"ॐ भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री । पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृ ँ ह पृथिवीं मा हि ँ सीः" इति मन्त्रेण भूमिं स्पृष्ट्वा तत्र गन्धादिना चतुष्कोणं कृत्वा तदुपरि शङ्खचक्रे लिखित्वा तदुपरि पूर्वाग्रदर्भानास्तीर्य तत्र कर्मपात्रं संस्थाप्य तत्र "पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ" इति पवित्रं निक्षिप्य—

ॐ शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शँय्योरभि स्रवन्तु नः ॥ इति जलेनाऽऽपूर्य" यवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो यवयारातीः" इति यवान् "ॐ तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा" इति तिलान् गन्धपुष्पाक्षतादि च तूष्णीं निक्षिप्य—

ॐ आवाहयाम्यहं देवं वरुणं भुवनेश्वरम् ।
सर्वौषधिरसं दिव्यममृतं प्राणधारकम् ॥
अपांपते जगन्नाथ रसरूपगदाधर ।
पद्मोद्भव इहागच्छ शक्रेण सहितः प्रभो ॥
सगणश्च सभार्यश्च शिशुमारैकवाहन ।
एहि देव जलाध्यक्ष पात्रेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

इति वरुणमावाह्य कर्म पात्रं सुसम्पन्नम् । सुसंपन्नम् प्र० । तेनजलेनात्मानं श्राद्धसामग्रीं च संप्रोक्ष्य ॐ पुण्डरीकाक्षाय नमः ३ इति स्मृत्वा—

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति त्रिर्जपित्वाऽपसव्येन—(शि० सव्येनैव)

सप्तव्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ
चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं किमवसीदथ ।
श्राद्धकाले गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।

मनसा च पितॄन् (गुरुं) ध्यात्वा ब्रह्मीभूतपित्रादिपार्वणश्राद्धं (आत्मादिश्राद्धं) समारभे । स० प्र० नीवीबन्धनमपसव्येन । वामकक्ष्यां तिलजलयुतं मोटकं बन्धयेत्— (शि० न बन्धयेत्)—

"ॐ सोमस्य नीविरसि विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येन्द्रस्य योनिरसि सुसस्याः कृषीस्कृधि" इति मन्त्रेण । सव्येन दिग्बंधनम्—

अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशम् ।
तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिताः ॥
प्रतीचीमाज्यपाः पान्तु उदीचीमपि सोमपाः ।
विदिशश्च गणाः सर्वे रक्षन्तूर्ध्वमधोऽपि वा ॥
रक्षो भूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ।
सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ॥
तिला रक्षन्तु दितिजान् (न्) दर्भा रक्षन्तु राक्षसान् (न्)
पंक्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः ॥ इति ।

ततः सव्येनैव त्रिभिर्दर्भैः कर्मपात्राभिमन्त्रणम्—

ॐ यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्व ँ् हसः ॥ यदि दिवा यदि नक्तमेना ँ् सि चकृमा वयम् वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्व ँ् हसः ॥ यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एना ँ् सि चकृमा वयम् सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्व ँ् हसः । एतैर्मन्त्रैर्जलमभिमन्त्रयेत् । तज्जलेन शूद्रादिदुष्टदृष्टिनिपातात्पाकादीनां पवित्रताऽस्तु इति पाकं प्रोक्ष्य सव्येनैव प्रतिज्ञासंकल्पं कुर्यात् । हस्ते कुशादिकमादाय देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रस्य ब्रह्मीभूतस्यास्मत्पितुरमुकशर्मणः करिष्यमाणदर्शादि सर्वश्राद्धाधिकार सिद्ध्यर्थं (ब्रह्मीभूतस्य गुरोः सांवत्सरिकादिश्राद्धाधिकारसिद्धयर्थम्) एकादशाहे आद्यपार्वणश्राद्धमर्घपिण्डसहितं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य ऋजुकुशान् गृहीत्वा अद्येहामुकगोत्रब्रह्मीभूतास्मत्पित्रादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनां पूरूरवार्द्रवसंज्ञकानाम् (आत्मादिश्राद्धसम्बन्धिनां साधुरुरुसंज्ञकानां) विश्वेषां देवानामिदं कुशासनमस्तु ।

ॐ भुर्भुवः स्वः इदमासनम् आस्यताम् । आसे इति प्र० । अपसव्येन मोटकं गृहीत्वा अद्येहामुकगोत्राणां ब्रह्मीभूतास्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणामिदं मोटकासनमस्तु (शि० सव्येनैव कुशान् गृहीत्वा आत्मान्तरात्म परमात्मनां कुशासनमस्तु) । ॐ भुर्भुवः स्वः इदमासनमास्यताम् । आसे प्र० । सव्येन यवान् गृहीत्वा विश्वान् देवानावाहयेत् । अद्येह अमुकगोत्रब्रह्मीभूतपित्रादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनः पुरुरवार्द्रवसंज्ञकान् (आत्मादिश्राद्धसम्बन्धिनः साधुरुरुसंज्ञकान्) विश्वान् देवानावाहयिष्ये

इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातः—ॐ विश्वे देवास आगत शृणुता मइमॅँ हवम् । एदं वर्हिर्निषीदत ॥ इत्यावाह्य यवान् विकीर्य—

ॐ विश्वे देवाः शृणुतेमॅँ हवं मे ये अन्तरिक्षे य उपद्यविष्ठ । ये अग्नि जिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वम् । इति जपेत् ।

ततोऽपसव्येन तिलान् गृहीत्वा अद्येहामुकगोत्रान् ब्रह्मीभूतास्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहान् अमुकशर्मणो वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् (शि० स० आत्मान्तरात्मपरमात्मनः) पितॄन् अहमावाहयिष्य इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातः-

ॐ उशन्तस्त्वा निधी मह्युशन्तः समिधीमहि ।
उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥

इत्यावाह्य तिलान् (यवान्) विकीर्य कृताञ्जलिः—

ॐ आयन्तु नः पितरः सोम्यासो
अग्निष्वाताः पथिभिर्देवयानैः ।
अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तो-
ऽधि ब्रुवन्तु ते ऽवन्त्वस्मान् ॥

इति पठेत् । ततः सव्येन वैश्वदेविकार्घ्यपात्रं तद्ब्राह्मणसमीपे कुशासने निधाय तत्र "पवित्रेस्थो वैष्णव्यौ" इति पवित्रं निक्षिप्य जलं यवान् गन्धादि च कर्मपात्रोक्तरीत्या निक्षिपेत् । ततः पित्रर्घ्यपात्राणि तद्ब्राह्मणसमीपे आसनेषु प्राक्संस्थानि निधाय तत्र पूर्ववत् सर्वत्र पवित्रं निक्षिप्य जलं तिलान् गन्धादि च कर्मपात्रोक्तरीत्या निक्षिपेत् । ततः पवित्रं वैश्वदेविकब्राह्मणकरे दत्वा अर्घ्यपात्रमादाय—

ॐ या दिव्या आपः पयसा संबभुवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शॅँ स्योनाः सुहवा भवन्तु ॥ इति पठित्वा अद्येहामुकगोत्र ब्रह्मीभूतपित्रादित्रय-श्राद्धसम्बन्धिनः पुरुरवार्द्रवसंज्ञका (आत्मादि श्राद्ध सम्बन्धिनः साधुरुरुसंज्ञकाः) विश्वेदेवा एष हस्तार्घो वोऽस्तु इत्यर्घ्यं दत्वा ब्राह्मण-हस्तस्थं पवित्रमर्घपात्रे संस्थाप्य पित्रादि ब्राह्मणकरे पित्रर्घपात्रस्थं पवित्रं दत्वा अपसव्येन अर्घपात्रमादाय "या दिव्या" इति पठित्वा अमुकगोत्रब्रह्मीभूतास्मत्पितः अमुकशर्मन् वसुस्वरूप (शि० स० आत्मन्) एष हस्तार्घस्तेऽस्तु इत्यर्घ्यं दत्वा पवित्रमर्घपात्रे संस्थाप्य पितामह-प्रपितामहयोरपि (अन्तरात्मपरमात्मनोरपि) एवमेव पवित्रदानादिकं विधाय सर्वान् संस्रवान् पित्रर्घपात्रे समवनीय सव्येन मूर्ध्न्यभिषेकं कुर्यात्—

अघोंदकं श्रियं दद्यात्पुत्रपौत्रादिवर्धनम् ।
यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥

मम कुले दीर्घमायुरस्तु शान्तिरस्तु तुष्टिरस्तु पुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु—

यत्पापं रोगः शोको दुःखं दारिद्र्यं तद्दूरे प्रतिहतमस्तु इति वहिः । अमृताभिषेकोऽस्तु इति शिरसि । अपसव्येन पितृब्राह्मणवामभागे हस्तमात्रे "ॐ शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः" इति भूमिं जलेनाभ्युदय "ॐ पितृषदनमसि" इति तत्र कुशस्तम्वं-निधाय तत्र "ॐ पितृभ्यः स्थानमसि" इति तत्पात्रं न्युब्जं कृत्वा तदुपरि स्वधावाचनीयांस्त्रीन् दक्षिणाग्रान् कुशानास्तीर्य आचाराद्ग-न्धादिभिः पात्रं पूजयेत् ।

ततः सव्येन विश्वेषां देवानां "नमोऽस्त्वनन्तायेति गन्धपुष्पधूप-दीप-वस्त्रादिभिः पूजनं कुर्यात् । हस्ते कुशादिकमादाय अद्येह अमुकगोत्र ब्रह्मीभूता-स्मत्पित्रादि श्राद्धसम्बन्धिनः पुरूरवाद्र वसंज्ञका (आत्मादि श्राद्ध सम्बन्धिनः साधुरुरुसंज्ञकाः) विश्वेदेवाविप्रार्चनविधाविमानि गन्धाक्षतपुष्पधूपदीप-तुलसीदलवासोऽलङ्करणादीनि मद्दत्तानि यथा विभागं वः स्वाहा । अपसव्येन पितृब्राह्मणं "पितृभ्यः स्वधायिभ्यः" इति मन्त्रेण (शि० स० आत्मादि ब्राह्मणं) गन्धादिभिः सम्पूज्य हस्ते जलमोदकं (जलकुशं) गृहीत्वा अद्येहामुकगोत्राः ब्रह्मीभूतास्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकशर्माणः वसुरुद्रादित्यस्वरूपाः (आत्मान्तरात्मपरमात्मानः) विप्रार्चन० वः स्वधा । विप्रार्चनविधौ सर्वं परिपूर्णमस्तु । अस्तु परिपूर्णम् प्र० । सव्येन विश्वदेवब्राह्मणमपसव्येन पितृब्राह्मणमाचम्य (शि० स०) सव्येन स्वयमाचामेत् । ततः स्वेष्टदेवतायै विष्णवे नैवेद्यं समर्प्य भस्मना चतुष्कोणमण्डलं विश्वदेवार्थं सव्येन—

यथा चक्रायुधो विष्णुस्त्रैलोक्यं परिरक्षति ।
एवं मण्डलभस्माङ्कः सर्वभूतानि रक्षतु ॥

इति मन्त्रेण कृत्वा पित्रर्थमपसव्येन वर्तुलं (शि० स० चतुष्कोणमेव) कुर्यात् । तदुपरि सव्यापसव्याभ्यां (शि० स०) पत्रावलीवामभागे जल-पात्रे च संस्थाप्याग्नौ करणार्थं घृताक्तमन्नं परिविष्य (शि० अग्नौकरणं न कुर्यात्) पितृब्राह्मणसमीपे एकस्मिन् पात्रे जलं निधाय भो ब्राह्मणा युष्मदनुज्ञयाऽग्नौ करणमहं करिष्ये इति पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः अपसव्येन तस्मिन् जुहुयात् "ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा इदमग्नये कव्यवाहनाय न मम ॐ सोमाय

पितृमते स्वाहा इदं सोमाय पितृमते न मम इति हुत्वा किञ्चित्पिण्डार्थमवशेषयेत् । ततः सव्येनोभयत्र सोपस्करमन्नं परिविष्य गायत्र्याऽन्नमभ्युक्ष्य न्युब्जाभ्यां पाणिभ्यां मधु मधु मधु इति वैश्यदेविक–द्विजपात्रमालभ्य जपति —

ॐ पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतेऽमृतं जुहोमि स्वाहा-विष्णो हव्यं रक्ष । "ॐ अपहता असुरा रक्षा्ँसि वेदिषदः" इति यवान् विकीर्य

"ॐ इदं विष्णु र्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पा्ँसुरे" इति द्विजाङ्गुष्ठंनिवेशयेत्—इदमन्नमिमा आपः इदमाज्यम् इदं शाकादिकं सर्वं हव्यम् । जलकुशं गृहीत्वा अद्येहामुकगोत्रब्रह्मीभूतास्मत्पित्रादिश्राद्धसम्बन्धिभ्यः पुरूरवार्द्रवसंज्ञकेभ्यो (आत्मादिश्राद्धसम्बन्धिभ्यः साधुरुद्रसंज्ञकेभ्यः) विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं सोदकं घृताद्युपस्करसहितं यत्परिविष्टं यत्परिवेक्ष्यमाणं ब्राह्मणस्य तृप्तिपर्याप्तं यथाविभागं वः स्वाहा इति भूमौ जलं क्षिपेत् । सकृदपो दत्त्वा यथा सुखेन जुषध्वम् । जुषामहे प्र० ।

"ॐ ये देवासो दिव्येकादशस्थपृथिव्यामध्येकादशस्थ । अप्सु क्षितौ महिनैकादशस्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम्" ॥

इति पठित्वा नमो देवेभ्यः इति कुशमुत्सृजेत् । पित्रर्थं परिविष्टमन्नं गायत्र्याभ्युदयापसव्येन तिलान् गृहीत्वा उत्तानाभ्यां पाणिभ्यां (शि० स० यवान्–गृ० न्युब्जाभ्यामेव) मधु मधु मधु इति पात्रमालभ्य जपति—

ॐ पृथिवी० जुहोमि स्वाहा–विष्णोकव्य्ँ रक्ष ।

"ॐ अपहता असुरा रक्षा्ँसि वेदिषदः" इति तिलान् (यवान्) विकीर्य "इदं विष्णुरिति अंगुष्ठग्रहणम्—इदमन्नम् इमा आपः इदमाज्यम् इदं शाकादिकं सर्वं कव्यम् (हव्यम्) । जलमोटकं (जलकुशं) गृहीत्वा अद्येहमुकगोत्रेभ्यः ब्रह्मीभूतास्मत्पि० हेभ्य अमु० वसुरु० (आत्मान्तरामपरमात्मभ्यः) इदमन्नं सोदकं० वः स्वधा (स्वाहा) इति भूमौ जलमुत्सृजेत् । सकृदपोदत्त्वा यथासुखेन जुषध्वम् । जुषामहे प्र० ।

"ॐ ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्म याँ२ । उच न प्रविद्म । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदःस्वधाभिर्यज्ञ्ँ सुकृतं जुषस्व" इति पठित्वा नमः पितृभ्यः इति मोटकमुत्सृजेत् । ततःसव्येन प्रणवव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं जपित्वा—

ॐ मधुव्वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ मधु नक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिव्ँ रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः॥ॐ मधुइति अश्नत्सु पठेत् । सति सम्भवे पितृगीतादिकमपि पठेत् । ततस्तुलसीशर्करागव्यदुग्धादि-

युतमन्नं पात्रे कृत्वा तस्मिन् कर्मपात्रोदकमग्नौकरणशेषं च संमिश्र्यापसव्येन पिण्डानेकं वलिं च निर्माय (शि० स०) शेषेण नैर्ऋत्यां विकिरदानं कुर्यात् (शि० विकिरदानं न कुर्यात्)। कुशान् भूमौ संस्थाप्य जलमोदकमादाय श्राद्धदेशाद्बहिंगत्वा—

असंस्कृतप्रमीतानाम् त्यागिनाम् कुलभागिनाम्।
उच्छिष्टभागधेयानां दर्भेषु विकिरासनम्॥

इत्यासनं दत्त्वा जलमोदकयुतमन्नमादाय—

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम॥
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम्।
येषां न पचते माता येषां न पचते पिता।
उच्छिष्टं ये च कांक्षन्ति तेभ्योऽन्नं दत्तमक्षयम्।

इत्यन्नं विकीर्य आचाराद्गन्धादिभिःपूजयेत्॥ ततः सव्येन हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य श्राद्धदेशं गत्वा पुनराचामेत्। अपसव्येन पितृब्राह्मणाय चुलुकं दत्वा, (शि० स०) सव्येन देवब्राह्मणाय दद्यात्। ततो गायत्रीं मधुवातेति ऋक्त्रयं च जपित्वा भो ब्राह्मणाः अस्मिन् पाकमध्ये यत्किञ्चिद्रोचते तत्प्रतिगृह्यताम्। तृप्ताः स्थ इति पृच्छेत्। तृप्ताः स्मः प्र०। शेषमन्नं किं क्रियताम् (कर्ता)। इष्टैः सह भुज्यताम् (प्र०)। ततः पिण्डदानार्थमपसव्येन वेदिकां गोमयोदकेनोपलिप्य (शि० सर्वं सव्येनैव) ॐ अपहता असुरा रक्षाँसि वेदिषद इति दर्भै रेखां कृत्वा—

ॐ ये रूपाणि प्रति मुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधयाचरन्ति। परा पुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टान् लोकात् प्रणुदात्यस्मात्॥ इति नैर्ऋत्यामुल्मुकं निधायोदकस्पर्शं कृत्वा सजलमोदकं गृहीत्वा अद्येहामुकगोत्रब्रह्मीभूतास्मत्पितः अमुक शर्मन् वसु स्वरूप (आत्मन्) पिण्डासने अवनेनिक्ष्व। एवं पितामह० रुद्र०। प्रपितामह० आदित्यस्वरूप०। (शि० अन्तरात्मन्० परमात्मन्०)। एवमवनिज्योपमूललूनकुशानास्तीर्य सव्येन—

ईशानविष्णुकमलासन--कार्तिकेय—
वह्नित्रयार्करजनीश-गणेश्वराणाम्।
क्रौञ्चामरेज्यकलशोद्भवकाश्यपानाम्।
पादान् नमामि शिरसा पितृमुक्तिहेतोः॥

इति पदानि स्मृत्वा गङ्गागयाकुरुक्षेत्रादितीर्थानि च स्मृत्वा पिण्डे पितृस्वरूपं ध्यात्वा वामजानु निपात्य 'भो ब्राह्मणा युष्मदनुज्ञया पिण्डप्रदानमहं करिष्ये इति पृष्ट्वा ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञातः अपसव्यं कृत्वा, (शि० स०) मोटक-(कुश) तिलजलयुतं पिण्डं गृहीत्वा अद्येह अमुकगोत्र ब्रह्मीभूतास्मत्पितः अमुक-शर्मन् वसुस्वरूप (आत्मन्) एषोऽन्नपिण्डोऽमृतस्वरूपो मद्दत्तस्तेऽस्तु इति पिण्डं दत्वा—इयं भूमिर्गयातुल्या इदमुदकं गाङ्गम् (गङ्गाजलतुल्यम्) अमुक-गोत्राय ब्रह्मीभूतायास्मत्पित्रे अमुकशर्मणे वसुस्वरूपायेति (आत्मने इति) पिण्डोपरि जलधारां दद्यात्। एवममुकगोत्रपितामह रुद्र० प्रपितामह आदित्य० (शि० अन्तरात्मन्० परमात्मन्०)। एवं पिण्डान् दत्वा 'लेपभागिनामयं भागोऽस्तु' इति वलिं दद्यात्। ततः सव्येनाचम्य अपसव्यं कृत्वा (शि० स०) पिण्ड-सम्मुखो भूत्वा " ॐ अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमावृषायध्वम्' इति जपित्वा पुष्पाणि संगृह्य अप्रदक्षिणमावृत्योदङ्मुखो भूत्वा श्वासं नियम्य तद-वसाने प्रदक्षिणमावृत्य दक्षिणाभिमुखो भूत्वा—

" ॐ अमीमदन्त पितरो यथा भागमावृषायिषत" इति जपित्वा पुष्पाणि पिण्डोपरि क्षिपेत्। ततो जलमोटकं (जलकुशं) गृहीत्वा अद्येह अमुक गोत्र, ब्रह्मीभूतास्मत्पितः अमुकशर्मन् वसुस्वरूप (आत्मन्) पिण्डे प्रत्यवनेनिक्ष्व। अस्मत्पितामह० रुद्र०। अस्मत्प्रपितामह० आदित्य० (अन्तरात्मन्० परमात्मन्०) इति पिण्डे प्रत्यवनेजनं कृत्वा निवीं विस्रंस्य—

"ॐ नमो वः पितरो रसाय ॐ नमो वः पितरः शोषाय ॐ नमो वः पितरो जीवाय ॐ नमो वः पितरः स्वधायै ॐ नमो वः पितरो घोराय ॐ नमो वः पितरो मन्यवे" इति अक्षतग्रहणपूर्वकं षण्नमस्काराञ्जलीन् कृत्वा "ॐ एतद्वः पितरो वासः" इति त्रिगुणितं सूत्रं प्रतिपिण्डं दत्वा कर्मपात्रस्थजलेन—

ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्। स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्। इति पिण्डानामूर्जकरणं कृत्वा सव्येन "देवताभ्य" इति त्रिर्जपित्वा "भो ब्राह्मणा युष्मदनुज्ञया पिण्डार्चनमहं करिष्ये" इति पृष्ट्वा ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञातोऽप-सव्येन (शि० स०) "पितृभ्यः स्वधा०" इति मन्त्रेण पिण्डान् गन्धपुष्पादिभिः सम्पूज्य जलमोटकं (जलकुशं) गृहीत्वा अद्येह अमुकगोत्राः ब्रह्मीभूतास्मत्पितृ-पितामह प्रपितामहाः अमुक० वसुरू० (आत्मान्तरात्म परमात्मानः) पिण्डा-र्चनविधौ इमानि गन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलतुलसीदल-वासोऽलङ्करणा-दीनि मद्दत्तानि वः स्वधा (स्वाहा)। पिण्डार्चनविधौ सर्वं परिपूर्णमस्तु। अस्तु परिपूर्णम् इति प्र०। ततः सव्येनाचम्य 'पिण्डमूले 'सुप्रोक्षितमस्तु'

इति प्रोक्ष्य ब्राह्मणयो र्हस्ते क्रमेण 'शिवा आपः सन्तु'—अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सुप्रतिष्ठितम् । ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु मे ॥ इति जलं दद्यात् । सन्तु शिवा आपः प्र० । सौमनस्यमस्तु—

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।
लक्ष्मी र्वसति गोष्ठे च सौमनस्यं सदाऽस्तु मे ॥

इति पुष्पं दद्यात् । अस्तु सौमनस्यम् प्र० । अक्षतं चारिष्टं चास्तु—

अक्षतं चास्तु मे नित्यं शान्तिदं पुष्टिदं तथा ।
यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

इत्यक्षतान्दद्यात् । अस्त्वक्षतमरिष्टं च प्र० । कर्मपात्रोदकेन मूर्धाभिषेकः । मम कुले दीर्घमायुरस्तु शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु-यत्पापं-रोगः शोको दुःखं दारिद्र्यं तद्दू दूरे प्रतिहतमस्तु इति बहिः । अमृताभिषेकोऽस्तु इति शिरस्यभिषेकं कुर्यात् । ततोऽपसव्येन जलमोटकं (शि० स० जलकुशं) गृहीत्वा अद्येहामुकगोत्रस्य ब्रह्मीभूतास्मत्पितुरमुकशर्मणो वसुस्वरूपस्य (आत्मनः) पार्वणश्राद्धे इदमन्नोदकादि यद्दत्तं तदक्षय्यमस्तु इति पिण्डोपरि जलं ब्राह्मणहस्ते मोटकं दद्यात् । अस्त्वक्षय्यमिति प्रत्युक्तिः । एवं पितामहस्य रुद्र० । प्रपितामहस्य आदित्यस्व० (अन्तरात्मनः० परमात्मनः०) । ततः सव्येनाशीर्ग्रहणम्—अघोरा पितरः सन्तु २ । गोत्रं नो वर्धताम् २ । दातारोऽभिवर्धन्ताम् २ । वेदा वर्धन्ताम् २ । सन्तति र्वर्धताम् २ । श्रद्धा च नो मा व्यगमत् । मागात् । बहुदेयं च नोऽस्तु, अस्तु । अन्नं च नो बहु भवेत् भवतु । अतिथींश्च लभेमहि लभध्वम् । याचितारश्च नः सन्तु २ । मास्म याचिष्म कञ्चन मा याचध्वम् । एता एवाशिषः सत्याः सन्तु २ । अपसव्येन (शि० स०) न्युब्ज पात्रोपरि स्थापितान् स्वधावाचनीयान् दर्भान् गृहीत्वा पिण्डपश्चिमतो दक्षिणाग्रान् निधाय तेष्वपो निषिञ्चेत् । सव्येन "भो ब्राह्मणा युष्मदनुज्ञया स्वधां वाचयिष्ये" वाच्यतामित्यनुज्ञातोऽपसव्येन (शि० स०) अद्येहामुकगोत्रेभ्यो ब्रह्मीभूतेभ्योऽस्मत्पितृभ्योऽमुकशर्मभ्यो वसुस्वरूपेभ्यो (आत्मभ्यः) ब्राह्मणा मधु मधु स्वधोच्यताम् पिण्डोपरि मोटकं (कुशं) ब्राह्मणहस्ते जलम् । अस्तु स्वधा प्र० । एवं पितामहेभ्यः रुद्र० । प्रपितामहेभ्यः आदित्य० (अन्तरात्मभ्यः० परमात्मभ्यः०) ततो दुग्धेनोर्जकरणम् "ऊर्जं वहन्तीरिति । न्युब्जीकृतमर्घपात्रमुत्तानं कृत्वा सव्येन दक्षिणासङ्कल्पः । देयद्रव्यं सम्प्रोक्ष्य सम्पूज्य हस्ते जलमोटकं (जलकुशं) गृहीत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्यामुकगोत्राणाम् ब्रह्मीभूतास्मत्पितृपितामह-प्रपिता-

महानाममुकशर्मणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणाम् (आत्मान्तरात्मपरमात्मनाम्) अक्षय्यतृप्तिकामनया कृतस्य विश्वदेवपूर्वकपार्वणश्राद्धकर्मणः सांगतासिद्धयर्थमिमां रजतदक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये तथा अमुकगोत्रब्रह्मीभूतास्मत्पित्रादिश्राद्धसम्बन्धिनां पुरूरवोर्द्रवसं० (आत्मान्तरात्म परमात्मसम्बधिनां साधुरुरुसंज्ञकानां) विश्वेषां देवानां प्रीतये इमां सुवर्णनिष्क्रयिणीं दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् न मम । स्वतिलकम्—

नित्यानुष्ठानसम्पन्नाः सर्वदा यज्ञबुद्धयः ।
पितृमातृपराश्चैव सन्त्वस्मत्कुलजा नराः ॥ इति

विशेषपूजनम्—

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षसुखानि च ।
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं नृणां प्रीताः पितामहाः ॥
आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कीर्तिं पुष्टिं वलं श्रियम् ।
पशून् सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयाँ पितृपूजनात् ॥ इति

ततोऽपसव्येन (शि० स०) पैतामहपिण्डमुत्थाप्य पात्रे निधाय सव्येनावघ्राय पिण्डस्थाने शंखचक्रे लिखित्वा तत्र दीपं प्रज्वलय्य तत्र ॐ वसन्ताय नमः । ॐ ग्रीष्माय नमः । ॐ वर्षाभ्यो नमः । ॐ शरदे नमः । ॐ हेमन्ताय नमः । ॐ शिशिराय नमः । इति षड्ऋतून् सम्पूज्य दीपस्थाने दीपं निधाय अपसव्येन (शि० स०) पिण्डस्थाने पिण्डं निदध्यात् । ततः पिण्डोपरि तर्पणम्—

यः कश्चित् पितृरूपेण तिष्ठते परमेश्वरः ।
सोऽयं श्राद्धप्रदानेन तृप्तिं लभतु शाश्वतीम् ॥
गयायां पिण्डदानेन स्वयमेको जनार्दनः ।
यं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
यत्र यत्र स्मरिष्यामि पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥
शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्यात् गयाशिरे ।
उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥
पितुः शतगुणं पुण्यं सहस्रं मातुरुच्यते ।
भगिन्यां शतसाहस्रं सोदर्ये दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

हस्ते जलं गृहीत्वा अद्यदिनेऽपरमपि आमं पक्वं हिरण्यादिकमुदयमारभ्यास्तपर्यन्तं यद्दत्तं यच्च दास्ये तत्स्वर्गद्वारेऽमृतीभूय पितृभ्यस्तिष्ठतु इति

विसृजेत्। सव्येन देवताभ्य, इति त्रिर्जपः। सप्त व्याधा इति पठित्वा पार्वणश्राद्धं विसर्जये, इत्युक्त्वा एतच्छ्राद्धं विधिहीनं देशहीनं कालहीनं श्रद्धाहीनं द्रव्यहीनं यत्कृतं तत्सुकृतमस्तु यन्न कृतं तत् श्रीविष्णोःप्रसादात् ब्राह्मण वचनात् सर्वं परिपूर्णमस्तु इति पूर्णतां प्रार्थयेत्। अस्तु परिपूर्णमिति विप्राः। स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इति दक्षिणास्वीकारं कारयेत्। ॐ स्वस्ति प्र०। भोजनपात्राणि चालयित्वा संचरमभ्युदय विसर्जयेत्। तत्र पूर्वं सव्येन पितृब्राह्मणं कुशाग्रेण स्पृशन्—

ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे। उपप्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा॥ वाजे वाजेऽवत व्वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः। अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभि र्देवयानैः। इति पितॄन् विसृज्य पश्चाद्देवांश्च अनेनैव विसृज्य कर्मपात्रं हस्ते गृहीत्वा—ॐ आमा व्वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावा पृथिवी विश्वरूपे। आमागन्तां पितरामातरा चामा सोमो अमृतत्वेन गम्यात्॥

इति प्रदक्षिणीकृत्य जलधारां दत्वा कर्मपात्रं विप्रपादाभ्यां निनयेत्।

यान्तु पितृगणाः सर्वे यतः स्थानादुपागताः।
सर्वे ते हृष्टमनसः सर्वान् कामान् ददन्तु मे॥
ये लोका दानशीलानां ये लोकाः पुण्यकर्मणाम्।
सम्पूर्णान् सर्वभोगैस्तु तान् व्रजध्वं सुपुष्कलान्॥
इहास्माकं शिवं शान्तिरायुरारोग्यसंपदः।
वृद्धिः सन्तानवर्गस्य जायतामुत्तरोत्तरा॥
अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाभिवन्दनात्।
अद्य मे गोत्रजाः सर्वे गता वोऽनुग्रहाद्दिवम्॥
पत्रशाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः।
तत्क्लेशजातं चित्तात्तु विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं द्विजोत्तमाः।
श्राद्धं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां मम॥

इति प्रार्थयेत्। ततः—

ॐ मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्यादुत। अथो यमस्य पड्वीशात्सर्वस्माद्देव किल्विषात्॥ इति शिखामुन्मुच्य—

ॐ त्रीन् समुद्रान् समसृपत्स्वर्गानपाम्पति र्वृषभ इष्टकानाम् । पुराषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेताः ॥ इति कुशान् विसृजेत् । ततो हस्तेन दीपप्रशमनं विधाय सव्येनाचम्य यस्य स्मृत्येत्यादि पठेत् ।

इति यतेरेकादशाहपार्वणश्राद्धप्रयोगः ।

(अनेनैव विधिना प्रति सम्वत्सरं सिद्धितिथौ पुत्रेण पार्वणं कार्यम् ।

मैथिलास्तु प्रति संवत्सरं सिद्धितिथावेकोदिष्टमेव कार्यम्, निषेधस्तु प्रेतत्वनिमित्तकैकोदिष्टस्यैवेतिवदन्ति। दर्शादौ त्वेकतन्त्रेण मातामहपार्वणेन सह षड्दैवतं श्राद्धं कार्यम्, अन्वष्टकासु नवदैवतम्, गयायां द्वादश दैवतम् इति विशेषः ।)

(अथ द्वादशाहे नारायणबलिः)

तत्प्रकारमाह बौधायनः—

नारायणबलिश्चास्य कर्तव्यो द्वादशेऽहनि ।
कृत्वा विष्णो र्महापूजां पायसं च निवेदयेत् ॥
अग्नौ हुत्वा तु तच्छेषं व्याहृतीभिः समाहितः ।
यतीन् गृहस्थान् साधून् वा निमन्त्र्य द्वादशावरान् ॥
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यै र्मन्त्रै र्द्वादशनामभिः ।
संभोज्य हव्येनान्नेन दक्षिणां च निवेदयेत् ॥
त्रयोदशं द्विजश्रेष्ठमात्मसंस्थं जितेन्द्रियम् ।
विष्णुं यथा तथाऽभ्यर्च्य पाद्याद्यैश्च विधानतः ॥
दद्यात्पुरुषसूक्तेन पुष्प-हव्यादिकं क्रमात् ।
वस्त्रालंकरणादीनि यथाशक्ति प्रदापयेत् ॥
उच्छिष्टसन्निधौ तस्य दर्भानास्तीर्य भूतले ।
भूर्भुवःस्वःस्वधायुक्तैस्तस्मै दद्याद्बलित्रयम् ॥
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
यत्फलं तल्लभेदेवं यः करोति यतिक्रियाम् ॥ इति ।

निमित्तान्याह शौनकः—

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नारायणबलिं परम् ।
यतीनां योगिनां पुंसामन्येषां मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
पूर्वपापक्षयार्थाय द्वादशेऽहनि कारयेत् ।
द्वादश्यां श्रवणेऽब्दान्ते पञ्चम्यां पर्वणोस्तु वा ॥ इति ।

यमः—हंसे मृते सुतः कुर्यात्पार्वणं पितृयज्ञवत् ।
नारायणबलिं चैव तथा परमहंसके ।
विष्णुं सम्पूज्य विधिवद्दत्त्वाऽर्घ्यं बलिमुत्तमम् ।
चरुं हुत्वा तु सूक्तेन पौरुषेण तु षोडश ॥
केशवाद्यैर्द्वादशभिर्नामभि र्जुहुयात्तथा ।
द्वादश ब्राह्मणा भोज्या विष्ण्वर्थं तु त्रयोदशः ॥
पूर्वपक्षे केशवाद्याः कृष्णे सङ्कर्षणादयः ।
एवंकृते विधानेन नारायणबलौ द्विजः ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः । इति ।

(अथैतदनुसारी प्रयोगः)

कर्ता पुत्रादिर्द्वादशाहे स्नात्वा कृतनित्यक्रियः सति सम्भवेऽहते धौते वा वाससी परिधाय स्वासने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्य दीपं प्रज्वलय्याचम्य प्राणानायम्य "यं ब्रह्म वेदान्तविद" इति "शुक्लाम्बरधरम्" इति च पठित्वा पुष्पाञ्जलिं समर्प्य दक्षिणहस्ते कुशयवजलान्यादाय देशकालौ संकीर्त्य सिद्धिंगतस्य भिक्षोः सम्भावितसर्वपापक्षयपूर्वकं विष्णुलोकावाप्तिद्वारा श्रीनारायणप्रीत्यर्थं नारायणबलिं करिष्य इति संकल्प्य त्रयोदशकुशमयान् ब्राह्मणान् सम्पाद्य तैलाभ्यङ्गपूर्वकं संस्नाप्य "एतं ते" इति पठित्वा—

शुक्ले सिद्धिं गतश्चेत् "केशवादिद्वादशसम्बन्धिनो ब्राह्मणाः महाविष्णुसम्बन्धी च ब्राह्मणः सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु"

कृष्णे सिद्धिंगतश्चेत् 'सङ्कर्षणादि द्वादशसम्बन्धिनो ब्राह्मणाः महाविष्णुसम्बन्धी च ब्राह्मणः सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु' इति प्रतिष्ठापयेत् । ततस्तान् कुशवटून् पूर्ववृद्ध्या उत्तरवृद्ध्या वा क्रमेण स्थापयेत् । शुक्लपक्षे सिद्धिंगतस्य—

केशवरूपगुर्वर्थे भवान् मया निमन्त्रितः । नारायणरूपगुर्वर्थे भवान्० । माधवरूपगुर्वर्थे भवान्० । गोविन्दरूपगुर्वर्थे० । विष्णु० । मधूसूदन० । त्रिविक्रम० । वामन० । श्रीधर० । हृषीकेश० । पद्मनाभ० । दामोदर० । महाविष्णुरूपगुर्वर्थे० । इति निमन्त्रयेत् ।

कृष्णपक्षे सिद्धिंगतस्य सङ्कर्षणरूपगुर्वर्थे भवान्० । वासुदेव० । प्रद्युम्न० । अनिरुद्ध० । पुरुषोत्तम० । अधोक्षज० । नरसिंह० । अच्युत० ।

जनार्दन० । उपेन्द्र० । हरि० । श्रीकृष्ण० । महाविष्णु० । इति निमन्त्रयेत् । निमन्त्रितोऽस्मि इति प्रत्युक्तिः सर्वत्र ।

ततो विप्रसन्निधौ स्वाग्रे स्थण्डिलं विधाय परिसमूहनादिवह्निस्थापनान्तं कर्म कृत्वा द्रव्यदेवताभिध्यानं कुर्यात्—हस्ते जलं गृहीत्वा अद्येह नारायणबलिकर्मणाऽहं यक्ष्ये—तत्र प्रजापतिम् इन्द्रम् अग्निं सोमम् आज्येन,

अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं व्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिरेकैकया पायसाहुत्या, विष्णुं "विष्णोर्नुकम्" इति चतसृभिः प्रतिकण्डिकमेकैकया पायसाहुत्या पुरुषं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचमेकैकया पायसाहुत्या,

शुक्लपक्षे सिद्धिंगतश्चेत् केशवादिद्वादशदेवतानाममन्त्रेणैकैकया पायसाहुत्या,—

कृष्णपक्षे सिद्धिं गतश्चेत् संकर्षणादिद्वादशदेवता एकैकया पायसाहुत्या, शेषेणाग्निं स्विष्टकृतं, महा० याहृतिदेवता सर्वप्रायश्चित्तदेवताः प्रजापतिं चाज्येनाहं यक्ष्ये इति । ततो ब्रह्माणं वृत्वा क्षीरं जलं च प्रणीतापात्रे मध्ये सेतुबन्धेन मूलेऽग्रे च क्रमेण निधाय परिस्तरणादि आज्याधिश्रयणान्तं कर्म कृत्वा अधिश्रयणपूर्वकं चरुं श्रपयित्वा पर्यग्निकरणादि पर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वाऽग्निप्रणीतयोर्मध्ये प्रोक्षणीपात्रं निधायाग्निं सम्पूज्याघारावाज्यभागौ च हुत्वाऽ॰ः पुरतः शालिग्रामे विष्णुं पुरुषसूक्तेन 'ॐ नमो नारायणाय' इति सहितयैकैकयर्चा षोडशोपचारैरभ्यर्च्य ॐ भूः स्वाहा—इदमग्नये० । ॐ भुवः स्वाहा—इदं वायवे० । ॐ स्वः स्वाहा—इदं सूर्याय० । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा—इदं प्रजापतये० इति पायसेन हुत्वा—

ॐ विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजाँसि । यो अस्कभायदुत्तरँ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः । विष्णवे त्वा—स्वाहा १ (य० सं० ५—१८) इदं विष्णवे० । ॐ दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वाप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् । विष्णवे त्वा—स्वाहा २ (य० सं० ५—१९) । इदं विष्णवे० ।

ॐ प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा—स्वाहा—३ (य० सं० ५—२०) । इदं विष्णवे० ।

ॐ विष्णोरराटमसि विष्णोः श्नप्त्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि । वैष्णवमसि विष्णवे त्वा-स्वाहा—४ (य० सं० ५—२१) इदं विष्णवे० ।

पुरुषसूक्तस्यैकैकया स्वाहान्तया ऋचा 'इदं पुरुषाय न मम' इति त्यागपूर्वकं पायसेन हुत्वा—

शुक्लपक्षे सिद्धिंगतश्चेत्—ॐ केशवाय स्वाहा इदं केशवाय० । ॐ नारायणाय० । माधवाय० । गोविन्दाय० । विष्णवे० । मधुसूदनाय० । त्रिवि. क्रमाय० । वामनाय० । श्रीधराय० । हृषीकेशाय० । पद्मनाभाय० । दामोदराय० ।

कृष्णपक्षे सिद्धिंगतश्चेत्—ॐ संकर्षणाय । स्वाहा इदं सङ्कर्षणाय० वासुदेवाय० । प्रद्युम्नाय० । अनिरुद्धाय० । पुरुषोत्तमाय० । अधोक्षजाय० । नरसिंहाय० । अच्युताय० ॥ जनार्दनाय० । उपेन्द्राय० । हरये० । श्रीकृष्णाय स्वाहा इदं श्रीकृष्णाय० । इति पायसेन हुत्वा—

ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा—इदमग्नये स्विष्टकृते न मम इति पायसेन हुत्वा भूराद्या नवाहुतीराज्येन जुहुयात् । ततः संस्रवप्राशनादि प्रणीताविमोकान्तं—कृत्वा पुनर्विष्णुं शालिग्रामे नाम-मन्त्रेण पञ्चोपचारैः सम्पूज्यार्घपात्रे गन्धपुष्प-तुलसीदलफलानि प्रक्षिप्य—

ॐ नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥ विष्णवे नमः । इममर्घ्यं—समर्पयामि इत्यर्घ्यं दत्वा हुतशेषपायसेनानयैव गायत्र्या विष्णवे इमं वलिं समर्पयामि इति वलिं समर्प्य निमन्त्रितद्वादशब्राह्मणान् शुक्ले केशवादि क्रमेण कृष्णे संकर्षणादि क्रमेण 'केशवरूपगुरो इदमासनं ते नमः' इत्यादिना प्रयोगेणासनार्घ्यगन्ध-पुष्पतुलसीपत्रधूपदीप-फलवस्त्र-यज्ञोपवीतैः संपूज्य त्रयोदशं विप्राग्र्यं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचमन्ते 'विष्णवे नमः' इत्येवमावाहनादि दीपान्तै-रुपचारैरभ्यर्च्य सर्वेषामग्रे जलेन चतुरस्राणि मण्डलानि कृत्वा तेषु भोजनपात्राण्यासाद्य घृतेनोपस्तीर्य पायसादि भोज्यद्रव्यं पात्रेषु परिविष्य पात्रस्थमन्नं सावित्र्या प्रतिपात्रमावृत्तया प्रोक्ष्य प्रतिपात्रसमीपे प्राङ्मुख उदङ्मुखोवोपविश्य सव्यहस्तेन पात्रमालभ्य दक्षिण-हस्ते कुशयवजलान्यादाय 'ॐ केशवरूपगुरो इदमन्नं सोपस्करं यत्परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं तृप्तिद्वममृतस्वरूपं ते स्वाहा' इति भूमौ जलमुत्सृजेत् ।

एवं नारायणादि-विष्णूवन्तानां पात्रस्थमन्नमुत्सृजेत् शुक्लपक्षे सिद्धिं गतश्चेत् ।

कृष्णपक्षे सिद्धिं गतश्चेत्संकर्षणाद्युद्देशेन ।

"विष्णोर्नुकम्" इति चतस्रः पूर्वोक्ताः कण्डिकाः"

ॐ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥१॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ २ ॥

(य० सं० ६-४-५) त्रीणी पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः। अतो धर्माणि धारयन् ॥१॥ तद्विप्रासोविपन्यवो जागृवा ँ सः समिन्धते। विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ २ ॥ (य० सं० ३४-४३ ४४) ॐ तदेवाग्निः ॐ तदादित्यः ॐ तद्वायुः ॐ तदु चन्द्रमाः ॐ तदेव शुक्रं ॐ तद् ब्रह्म ॐ ता आपः ॐ स प्रजापतिः इति जपेत्। ततः—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि र्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

इति जलमुत्सृज्यापोशानम् "ॐ अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा" इति दत्वा "नाऽभ्या आसीत्" इति अपोशानग्रहणकाले पठेत्। ततः प्राणाहुत्यन्ते अपेक्षितमिति प्रार्थ्य उपनिषद्भागान् पठेत्। 'तृप्ताःस्थ' इति पृष्ट्वा तृप्ताः स्मः' इति प्रत्युक्ते उत्तरापोशानम् "ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा" इति दद्यात्। तत आचान्तेषूपविष्टेषु महाविष्णवर्थस्य त्रयोदशविप्रस्य उच्छिष्टसन्निधौ प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्य स्वाग्रभूमिं गोमयोदकेनोपलिप्य तत्र प्रागग्रानुदगग्रान्वा दर्भानास्तीर्य तेषु ॐ नमोनारायणाय' इति मन्त्रेण द्वादशस्थानेषु प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वाऽक्षतोदकं दत्वा तेषु शेषपायसेन—

शुक्ले केशवादि द्वादशनामभिः कृष्णे संकर्षणादिनामभिः 'केशवरूप गुरो एष ते पिण्डः स्वाहा न मम' इत्यादि प्रयोगेण गुरवे द्वादशपिण्डान् दद्यात्। ततः पूर्ववत्पिण्डानामुपरि अक्षतोदकं दत्वा पिण्डेषु विष्णुं गन्धपुष्पधूपदीप फलताम्बूलदक्षिणाभिः सम्पूज्य पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा नमस्कृत्य पिण्डान् विसर्जयेत्।

ततः केशवादिस्थानीय द्वादश विप्रेभ्यः ताम्बूलं दक्षिणां च दत्वा विष्णुस्थानीयाय विप्राय 'यत्पुरूषेण' इति ताम्बूलं 'सप्तस्यासन्' इति द्विगुणां दक्षिणां दत्वा 'यज्ञेन यज्ञम्' इति मन्त्रान्ते 'विष्णुरूपगुरो एष पुष्पाञ्जलिस्ते नमः' इति पुष्पाञ्जलिं दद्याद्। ततः सर्वान् प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य हर्षपुरःसरमनुव्रज्य विसर्जयेत्—'मया यः कृतो नारायणबलिः तन्मध्ये न्यूनातिरिक्तो यो विधिः स नारायणप्रसादात् ब्राह्मणवचनाच्च परिपूर्णोऽस्तु' इति प्रार्थयेच्च। अस्तु परिपूर्ण इति विप्रा वदेयुः।

ततः 'कायेन वाचा' इत्यादिना कृतं कर्म नारायणाय समर्प्य यस्यस्मृत्येति पठित्वा विष्णुं संस्मृत्य गवादिभ्यो बलिं दत्वा सुहृद्युतो भुञ्जीत। नारायणबलिकाले पूजितां शालिग्रामशिलामाचार्याय दद्यादित्याचारः।

इति नारायणबलिप्रयोगः।

(अथाराधनम्)

तत्प्रकारो नागरखण्डे—

द्वादशाहे मृताहे च आराधनमथाचरेत् ।
श्रीगुरुं तद्गुरुं चैव परमेष्ठिगुरुं तथा ॥
परात्परगुरुं चैव केशवादीन् स्वनामभिः ।
गुर्वर्थे चतुरो विप्रान् केशवादीन् स्वशक्तितः ॥
सम्पूज्य भोजयेदन्नैः सघृतव्यञ्जनादिभिः ।
द्वादश्यामथवा शुक्ले सम्यगाराधनं चरेत् ॥ इति ।

मृताहे चेति चकारात् प्रतिमासं मृततिथावासंवत्सरात् ।
संग्रहे—'यतौ मृते तु वपनं पार्वणं विष्णुपूजनम् ॥
प्रत्यब्दं प्रतिमासं च कुर्यादाराधनं बुधः ।

एतेन प्रत्यब्दमपि मृततिथावाराधनं सिद्ध्यति । त्रयोदशाहकालो वचने यद्यपि नोपलभ्यते तथापि शिष्टाचारसिद्धो ज्ञातव्यः । प्रत्यब्दं प्रतिमासं च कुर्यादाराधनं बुधः, इति मठस्थानां यतीनां कृते ज्ञातव्यम् ।

(अथाराधनप्रयोगः)

तत्र गुर्वादिचतुष्टयस्थाने एकैकोविप्रः । केशवादिस्थानेषु प्रतिस्थानमेक इति षोडश विप्राः । केशवादीनामेक एवेति पञ्चैव वा विप्राः ।

कृतमध्याह्नक्रियः कर्ता स्वासने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्य दीपं प्रज्वलय्याचम्य पवित्रपाणिः प्राणानायम्य पञ्चायतनपुटं संस्थाप्य गणेश-विष्णवादि स्मरणां कृत्वा हस्ते कुशादिकमादाय देशकालौ संकीर्त्य ब्रह्मी-भूतस्य गुरोर्नारायण प्रीत्यर्थमाराधनं करिष्ये इति संकल्प्य षोडश पञ्च वा ब्राह्मणान् कुशमयान् सम्पाद्य संस्नाप्य "एतन्ते" इति पठित्वा प्रतिष्ठाप्य प्राङ्-मुखानुदङ्मुखान् वा यथावकाशमुपवेश्य स्वयं तदग्रे प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पातितदक्षिणजानुरुपविश्य "ब्रह्मीभूतस्य गुरोः समाराधने गुर्वर्थे भवान् निमन्त्रितः" परमगुर्वर्थे भवान्०, परमेष्ठिगुर्वर्थे भवान्०, परात्परगुर्वर्थे भवान् निमन्त्रितः, एवं चतुरो ब्राह्मणान् निमन्त्र्य—

शुक्ले सिद्धिंगतश्चेत् केशवार्थे भवान्० नारायणार्थे० माधवार्थे० गोविन्दा० विष्णवर्थ० मधुसूदनार्थे० त्रिविक्रमार्थ० वामनार्थे० श्रीधरार्थे० हृषीकेशार्थे० पद्मनाभार्थे० दामोदरार्थे० इति द्वादश ब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् ।

पञ्चब्राह्मणपक्षे "केशवादिदामोदरान्त-द्वादशार्थे भवान् निमन्त्रित" इत्येकमेव निमन्त्रयेत् ।

कृष्णपक्षे सिद्धिंगतश्चेत् संकर्षणार्थे० वासुदेवार्थे० प्रद्युम्नार्थे० अनिरुद्धार्थे पुरुषोत्तमार्थे० अधोक्षजार्थे० नरसिंहार्थे० अच्युतार्थे० जनार्दनार्थे० उपेन्द्रार्थे० हर्यर्थे० श्रीकृष्णार्थे० इति द्वादश, संकर्षणाद्यर्थे एकमेव वा निमन्त्रयेत् । अथवा ब्राह्मणानां स्थाने यतीन् निमन्त्रयेत् । निमन्त्रितोऽस्मि इति प्रत्युक्तिः । ततो गन्धकर्पूरमिश्रजलेन तेषां पादप्रक्षालनं कृत्वा तान् आचाम्य स्वयं चाचम्य पादप्रक्षालनोदक पात्रान्तरे गृहीत्वा तत्पादान् साक्षतगन्धपुष्पतुलसीदलैः पूजयित्वा—

आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधरूपम् ।
योगीन्द्रमीड्यं भवरोगवैद्यं श्रीमद्गुरुं नित्यमहं नमामि ॥

इति नमस्कुर्यात् । एवं पादपूजनं कृत्वा पादप्रक्षालनोदकपात्रं गन्धादिभिरलङ्कृत्य देवसन्निधौ आधारे स्थापयेत् । ततः कुशासनेषु प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वा ब्राह्मणान् उपवेश्य पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं 'ॐ नमोनारायणय' इति मन्त्रासहितेनावाहनादिषोडशोपचारैः पञ्चोपचारै र्वा पदार्थानुसमयेन पूजयेत् । ततः सर्वेषां पुरतश्चतुरस्रमण्डलानि कृत्वा तेषु पात्रावलीः संस्थाप्य घृतेनोपस्तीर्य्य पायसादि विशिष्टद्रव्यं साज्यं व्यञ्जनसहितं च परिविष्य सर्वेषां सन्निधौ जलपात्रं च निधाय गायत्र्या प्रतिपात्रमावृत्या प्रोक्ष्य सव्यहस्तेन पात्रमालभ्य दक्षिणहस्ते कुशयवजलान्यादाय "अद्यह ब्रह्मीभूताय गुरवे इदमन्नं सोपस्करं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं च तृप्तिक्षमंते नमः" इति भूमौ जलं क्षिपेत् । एवं परम गुर्वाद्यर्थेऽन्नमुत्सृजेत् । ततो हस्ते जलं गृहीत्वा—

एको विष्णुमहद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥

अनेन गुर्वाद्याराधनेन भगवान् नारायणः प्रीयताम् इति भूमौ जलं क्षिपेत् । ॐ अमृतोपस्तरणमसि इति सर्वेषामपोशानं दद्यात् । भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु ईशावास्याद्युपनिषन्मंत्रान् यथा सम्भवं तान् श्रावयेत् । तृप्तेषु ॐ अमृतापिधानसि इत्यपोशानं दत्वा आचान्तेषु विशिष्टताम्बूलवस्त्रदक्षिणादिभिरभ्यर्चयेत् । तत उपविष्टेष्वेव तेषु हस्ते जलं गृहीत्वा "गुर्वाराधनाङ्गभूतंतीर्थपूजनमहं करिष्ये' इति संकल्प्य गोमयेनचतुरस्रमुपलिप्य रङ्गवल्ल्यादिभिरलङ्कृत्य तत्र धान्यं प्रक्षिप्य तदुपरि देवसन्निधौ पूर्वं स्थापितं पादोदक कलशं संस्थाप्य तत्र गंगादितीर्थानि भावयित्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचम् "ॐ तीर्थराजाय नमः" इत्यनेन च षोडशोपचारैः पञ्चोपचारैर्वाभ्यर्च्य तत्पात्रं शिरसि धृत्वा यथाशक्ति उपनिषत्खण्डानि जपित्वा—

'श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे हे नाथ नारायण वासुदेव ।'

इति कीर्तनपुरःसरं सहर्षं नृत्यं कृत्वा तत्पात्रं पुनर्मण्डले संस्थाप्य पूजाऽवशिष्टानि गन्धादीनि बन्धुभिः सह ललाटादौ धृत्वा विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य आनन्दमानन्दकरमिति 'गुरुब्रह्मा' इति च द्विजांस्तीर्थराजं च नमस्कृत्य गुर्वर्थविप्रहस्ते पादोदकपात्रं दत्वा तद्धस्तात् तीर्थं गृहीत्वा—

अविद्यामूलशमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।
गुरोः पादोदकं तीर्थं पिबामि अघनाशनम् ॥ इति पिबेत् ।

पुत्रादिकामनायाम्—

शोषणं पापपङ्कस्य दीपनं ज्ञानतेजसः ।
गुरोः पादोदकं तीर्थं पुत्रपौत्रप्रवर्धनम् ॥ इतिपिबेत् ।

ततस्तानन्यांश्च ब्राह्मणान् दक्षिणाभिः सन्तोष्य सम्मानपुरःसरंताननुव्रज्य "अनेन ब्रह्मीभूतस्य गुरोः समाराधनेन श्रीभगवान् नारायणः प्रीयतां न मम" इतीश्वरार्पणं कृत्वा सुहृद्युतो भुञ्जीत । एवं प्रतिमासं प्रत्यब्दं चाराधनं सिद्धितिथौ कार्यम् । प्रत्यब्दं च पार्वणोत्तरम् । इत्थंकरणाशक्तौ यथाशक्ति ब्राह्मणानाहूय पादप्रक्षालनपूर्वकं गन्धादिभिरभ्यर्च्य भोजयेत् ।

इति यत्याराधनप्रयोगः ।

५१—अथ परिशिष्टः ।

सामर्थ्यसम्पन्नानां शिष्याणां भक्तानाञ्च कर्तव्यमेतद्यद् द्वादशेऽह्नि यथा शक्त्यादरपूर्व्वकं यतिभोजनं कारयेयुः । द्वितीयदिवसतो द्वादशदिवसपर्य्यन्तं यत्र यतेर्देहपातो जातस्तत्र चतूर्णां वेदानामुपनिषदां गीतायाश्च समग्रया व्यग्रयावा पारायणादिकं च नियमपूर्व्वमूः कारयेयुः । कार्य्यमेतद्यत्रानुकूल्यं तत्रापि भवेत्तेन न काऽपि हानिः । एतेन सकलकृत्येन शिष्या भक्ताश्च धर्म्मयशसी उभे प्राप्स्यन्ति । स्वरूपस्थस्य यतेः कृते कस्यापि कर्म्मणो नावश्यकत्वं यतस्तस्य शरीरस्थं पृथिवीतत्त्वं पवित्रीभूय पृथिवीं पुनाति, तस्य प्राणाश्च जगत्प्राणं पुनन्ति ।

पुराकालेऽग्रजन्मान एव यतिधर्मेऽधिकृता आसन् । सम्प्रति कलियुगे तदितरवर्णा अपि यति-धर्म-पालन-परायणा दृश्यन्ते तेषु सम्प्रदायभेदा विभिन्न पथानुयायिनश्च भूयांसो विस्तृता विद्यन्ते सर्वेऽपि ते इमां पद्धतिं परिशील्य स्वाधिकारानुसारं स्वीयं कर्मकाण्ड कलाप मनुतिष्ठन्तः श्वः श्रेयसमधिगन्तु मर्हन्तीति ।

उपदेष्टुरुपदेशग्रहीतुरनुष्ठानकर्तुश्च साहाय्यार्थं तत्कार्य्यसम्पृक्तानां साहाय्याय च ग्रन्थोऽयम् विरचितोऽस्ति । तत्तत्सम्प्रदायगुरुजनाः स्वसम्प्रदायानुसारमस्याः सन्न्यासधर्म्मपद्धतेः क्रियासिद्धांशे न्यूनाधिक्यं कर्तुं समर्थाः, यतो हि "मन्त्रमूलं गुरोर्वाक्यं शास्त्रमूलं गुरोः कृपा" इति शास्त्राणां राद्धान्तः । ॐ तत्सत् ।

इति श्रीजगद्गुरुभगवद्दत्तात्रेयकृपया प्रणीता सन्न्यासधर्मपद्धतिः समाप्ता ।

शास्त्रीय-ग्रन्थ-प्रकाशन।

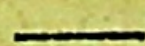
धार्मिक ग्रन्थ-मालाएँ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलका विचार है कि, सनातनधर्मके मूलभूत चारों वेदों, उनकी शाखाओं, उपवेदों, उपनिषदों, दर्शनों, तन्त्रों, स्मृतियों, मौलिक तथा आजतक अप्रकाशित शास्त्रीय ग्रन्थों और पुराणोंके शुद्ध संस्करण, वैज्ञानिक टिप्पणियों, भाष्यों तथा हिन्दी अनुवाद सहित, क्रमशः प्रकाशित कर राष्ट्रभाषा हिन्दीकी पुष्टि करते हुए स्वधर्मकी सेवा की जाय। तदनुसार महामण्डलसे सम्बन्धयुक्त निम्नलिखित ग्रन्थमालाएँ प्रकाशित हो रही हैं:—

१—वाणीपुस्तकमाला। (हिन्दी)
२—आर्यमहिलापुराणमाला। (हिन्दी)
३—सूर्योदयपुस्तकमाला (संस्कृत)
४—निगमागमग्रन्थमाला। (संस्कृत और हिन्दी)
५—धर्मप्रचारकपुस्तकमाला (बँगला)
६—महामण्डलसीरीज़ (अंग्रेजी)
७—महामण्डलपुस्तिकामाला (हिन्दी और अंग्रेजी)

इन मालाओंकी सब पुस्तकें स्थायी ग्राहकोंको पौने मूल्यमें दी जाती हैं।

१—वाणीपुस्तकमाला।

१—कन्या-शिक्षा-सोपान—कोमलमति कन्याओंकी धर्मशिक्षा के लिये। मूल्य ‑)

२—महिला-प्रश्नोत्तरी—इसमें महिलाओंके जानने योग्य सनातनधर्मके गूढ़ विषय वर्णित हैं। मू ‑)

३—श्रीसप्तशतीगीता—दुर्गाके विषयमें किसी प्रकारकी आशङ्का क्यों न हो, इस ग्रन्थके पाठसे समूल नष्ट हो जायगी। मूल्य पूरे कपड़ेकी जिल्द १), आधे कपड़ेकी जिल्द ॥।)

४—ईशोपनिषद्—अन्वय, मन्त्रार्थ, शाङ्करभाष्य, भाष्यानुवाद और उपनिषद्-सुबोधिनी टीका सहित। मूल्य ॥)

५—केनोपनिषद्—(ईशोपनिषद् की तरह) मू० ॥)

६—कठोपनिषद्—(केनोपनिषद की तरह) मू० २)

७—वेदान्तदर्शन—(सम्पूर्ण वेदान्त-मीमांसा) मू० ।≈)

८—व्यासशुकसंवाद—(देवीभागवतोक्त) मू० ।)

९—सती सदाचार—स्त्री-पाठ्य अपूर्व ग्रन्थ। मू० ॥)

१०—भामीके पत्र—गृहस्थीका अनोखा चित्र। मू० ॥)

११—कुमारिल भट्ट—शान्तिरसपूर्ण नाटक। मू० १)

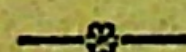
१२—भारतवर्षका इतिवृत्त—यही एक भारत वर्षका सच्चा और अपूर्व इतिहास है। मू० २)

१३—सती-चरित्र-चन्द्रिका—५४ सती स्त्रियोंके ओजस्वी जीवनचरित्र। मूल्य २)

१४—प्रार्थना—(भावपूर्ण विविध देवताओंके हिन्दी काव्यमय ध्यान, मूल संस्कृत सहित) मू. ≈)

१५—पूजा—(बालिकाओंके लिये) मू०)॥

१६—तीर्थ और देवपूजन-रहस्य। मू० ‑)

२—आर्यमहिलापुराणमाला।

१—मार्कण्डेयपुराण—(हिन्दी) 'रहस्योद्घाटिनी' टीका सहित। ३ खण्डोंमें समाप्त। मूल्य प्रतिखण्ड १)

२—देवीभागवत—ज्ञानेश्वरी' टीका सहित। चार खण्डोंमें समाप्त। मूल्य प्रति-खण्ड १।)

३—कल्किपुराण—मूल, और हिन्दी अनुवाद। मू. १॥)

—※—

३—सूर्योदयपुस्तकमाला (संस्कृत)

१—स्तोत्र-कुसुमाञ्जलि—मूल्य ।)

२—उपदेश पारिजात धर्मवक्ता, धर्मोपदेशक, पौराणिक आदिके उपयोगि। मूल्य ॥)

३—पुराणरहस्यम्—मू० १।)

४—भूदेवचरितम्—मू० १॥)

५—संन्यासपद्धतिः—(संन्यासगीता सहित) यह ग्रन्थ सब सम्प्रदायोंके साधु-संन्यासियों और सद्गृहस्थोंके उपयोगी है। मूल्य २)

४—निगमागमग्रन्थमाला।

१—धर्मकल्पद्रुम—यह हिन्दुधर्मका विश्वकोष (इन्साइक्लोपीडिया) है और आठ खण्डोंमें समाप्त हुआ है। मूल्य द्वितीय और षष्ठ खण्डका—प्रतिखण्ड १॥), शेष छहों खण्डोंका—प्रतिखण्ड २)

२—नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत—(द्वितीय संस्करण) भारतका प्राचीन गौरव और आर्यजातिका महत्त्व जाननेके लिये यह एक ही पुस्तक है। मू० १)

३—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत—(दो खण्ड) इसमें आर्यजातिका आदिवास-स्थान, उन्नतिका आदर्श, शिक्षादर्श, आर्य-जीवन, वर्णधर्म आदि विषय वैज्ञानिक युक्ति तथा शास्त्रीय प्रमाणोंके साथ वर्णित हैं। प्रत्येकका मूल्य २)

४—आर्यगौरव—आर्य्यजातिका जगद्गुरुत्व इसमें देखिये। मूल्य ॥)

५—धर्मविज्ञान—हिन्दूधर्मके सम्पूर्ण ज्ञानलाभके लिये यह एक ही पुस्तक यथेष्ट है। पृष्ठ संख्या ९२५, मूल्य सजिल्द ४), बिना जिल्द ३॥)

६—आचारचन्द्रिका—यह स्कूलपाठ्य सदाचारसम्बन्धी धर्मपुस्तक है। मू०॥)

७—नीतिचन्द्रिका—बालकोंके लिये। मू० ॥)

८—गीतार्थचन्द्रिका—इसमें ज्ञान, कर्म और उपासना, तीनोंका सामञ्जस्य किया गया है। मूल्य २॥)

९—व्रतोत्सवचन्द्रिका—इसमें सब हिन्दुत्योहारोंका शास्त्रीय विवेचन है। मू० ३)

१०—सुगम-साधन-चन्द्रिका मूल्य =)

११—चरित्रचन्द्रिका—पौराणिक, ऐतिहासिक और आधुनिक महापुरुषोंके चरित्रोंका संग्रह। प्रथम भागका मू० १) दूसरे भागका १।)

१२—नित्यकर्मचन्द्रिका—मूल्य ।)

१३—साधनचन्द्रिका—चारों योगोंका संक्षेपमें अति सुन्दर वर्णन। मू० १॥)

१४—शास्त्रचन्द्रिका—पारलौकिक विद्या-सम्बन्धी उत्तम ग्रन्थ। मूल्य १॥)

१५—धर्मचन्द्रिका—एन्ट्रेंस क्लासके बालकोंके पठनोपयोगी। मू० १)

१६—योगदर्शन (हिन्दीभाष्यसहित) मूल्य २)

१७—दैवीमीमांसादर्शन (प्रथम भाग) मू० १॥)

१८—कर्ममीमांसादर्शन (दो भाग) मू० १॥) २)

१९—ब्रह्मचर्यसोपान—मू० ।)

२०—राजशिक्षासोपान—मू० ≡)

२१—धर्मसोपान—मू० ।)

२२—सदाचारसोपान—मूल्य –)

२३—साधनसोपान — मू० ।)

२४—शास्त्रसोपान—मूल्य ।)

२५—धर्मप्रचारसोपान—मू० ।)

२६—महामण्डलरहस्य अथवा जातीय महायज्ञसाधन—मू० १।)

२७—चतुर्दशलोकरहस्य—मू० ।)

२८—परलोकरहस्य—मू० ।)

२९—पारिवारिकप्रबन्ध—मू० ।)

३०—आचारप्रबन्ध—मू० ।)

३१—मन्त्रयोगसंहिता-भाषानुवाद-सहित। मू० ।)

३२—हठयोगसंहिता—भाषानुवाद-सहित। मू० ।।)

३३—गो-व्रत-तीर्थ-महिमा-मू० ।।)

३४—गो-रक्षा—मू०।=)

३५—संगीतसुधाकर—भजनसंग्रह। मू० ।=)

३६—धर्मसुधाकर—अपूर्व धर्मग्रन्थ। मू० २)

३७—धर्मकर्म दीपिका—मू० ।।)

३८—सनातनधर्म दीपिका-मू० ।।।)

३९—भगवद्गीता (प्रथम खण्ड) प्रत्येक श्लोकका त्रिविध अर्थ और सब प्रकारके अधिकारियोंके समझने योग्य विज्ञान। मू० १)

४०—रामगीता—(सचित्र) श्रीमहर्षि वशिष्ठकृत श्रीरामगीताका मूल और वैज्ञानिक टिप्पणी सहित अनुवाद। मूल्य २॥)

४१—धीशगीता स० सानु०। मू० ।।।)
४२—शक्तिगीता- „ „ मू० १)
४३—शम्भुगीता-स० सानु०। मू० १)
४४—सूर्यगीता— „ „ मू० ।।)
४५—विष्णुगीता- „ , मू० १)
४६—संन्यासगीता-सानुवाद मू० १)
४७—गुरुगीता— „ मू० ।)
४८—धर्मप्रश्नोत्तरी-सनातनधर्मके संक्षिप्त सिद्धान्त। मू०।)

४९—तत्त्वबोध—भाषानुवाद और वैज्ञानिक टिप्पणी सहित। मूल्य =)

५०—कहावत रत्नाकर—न्यायावली और सुभाषितावली सहित। रायल संस्करण १०) साधारण, संस्करण ७)

५१—तुलसीकृत रामायण—वैज्ञानिक टिप्पणी सहित। मूल्य १॥)

५२—श्रीमधुसूदनसंहिता-मूल और संस्कृत टीका सहित स्मृतिग्रन्थ। मू० १॥)

५—धर्मप्रचारक पुस्तकमाला (बंगला)

१—जातीय महायज्ञ	१।)
२—दैवीमीमांसादर्शन	१।।।)
३—गुरुगीता	।)
४—तत्त्वबोध	।)
५—साधनसोपान	=)
६—सदाचारसोपान	-)
७—कन्याशिक्षासोपान	-)
८—योगदर्शन	२)
९—भक्तितत्त्व	१)
१०—महर्षि चरित	१)
११—अगस्त्य चरित	।।)
१२—सांख्यरहस्य	।।।)
१३—योगरहस्य	।।=)
१४—वैशेषिकरहस्य	।।।)
१५—शक्तिगीता	१)
१६—शम्भुगीता	१)
१७—पुराणतत्त्व	१।)
१८—धर्मतत्त्व	।=)
१९—जन्मान्तरतत्त्व	।।।)
२०—साधनतत्त्व	१)
२१—आर्यजाति	१)
२२—न्यायरहस्य	।।।)
२३—हितोपदेश	२)
२४—नारीधर्म	१)
२५—सदाचारशिक्षा	।=)
२६—नीतिशिक्षा	।।)
२७—अवतारतत्त्व	२)
२८—तुलसीरामायण	४)

6. Mahamandal Series.

1—The world's Eternal Religion Ordinary Edn. Rs. 3/- Royal Edn. Rs 5/-

2—Srimat Bhagavat Gita As -/6/-

3—India's Eternal Religion As. -/8/-

4—India—The Pioneer of World Civilization As. -/8/-

5—Lord Budhha Rs 2/4/-

6—Meghnad Badh Rs. 2/-

7—How to write English Correctly Rs. 1/4/-

8—Hand Book of English Synonyms Rs. 1/12/-

७—श्रीमहामण्डलपुस्तिकामाला ।

इस पुस्तिकामालाकी पुस्तिकाएँ विना-मूल्य बांटी जाती हैं । लगभग १०० पुस्तिकाएँ अबतक निकल चुकी हैं ।

सूर्योदय ।

यह अखिल-भारतवर्षीय धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृत विश्वविद्यालयका अद्वितीय संस्कृत मासिक-पत्र है और सदस्योंको बिना मूल्य मिलता है ।

आर्यमहिलाहितकारिणी-महापरिषद् ।

इस परिषद्ने आर्य-महिलामहाविद्यालय और आर्य-महिलाछात्रीनिवास-की स्थापना की है । इसके विशाल भवनमें उद्यान भी है, जिसमें छात्रीनिवासकी छात्रियाँ कृषि-कार्य और गो-सेवाकी भी शिक्षा प्राप्त करती हैं । इस भवनमें आर्य-महिलाअन्नसत्र भी है, जिसके द्वारा सूखा अन्न काशीकी असहाय विधवाओं और दरिद्रा स्त्रियोंको दिया जाता है । आर्य-महिलामहाविद्यालयके चार विभाग हैं—छोटी बालिकाओंकी पाठशाला (Girls' School), २—बड़ी कन्याओंके लिये हाई-स्कूल (High School), ३—जो स्त्रियाँ शिक्षयित्री (Teachers) बनकर स्कूल-कालेजोंमें अध्यापिकाओंका कार्य कर जीविका निर्वाह करना चाहें, उनके लिये अपर ट्रेनिंग स्कूल (Upper Training School) और ४—उपदेशिका विद्यालय (Divinity College), जिसके द्वारा विद्यालयकी छात्रियोंको धार्मिक शिक्षा दी जाती है । साथ ही देव-देवी-पूजा, तुलसीपूजा आदिकी भी शिक्षा दी जाती है । "आर्य-महिला" उक्त महा-परिषद्का मुख-पत्र है, जिसके चन्देका रुपया इसी पुण्यकार्यमें लगता है ।

सब प्रकारके पत्र-व्यवहारका पता:—

अध्यक्ष, शास्त्र-प्रकाशन विभाग,
महामण्डल भवन, जगतगंज, बनारस ।

श्री लक्ष्मीनारायण प्रेस, काशी ।

मण्डली वर्त्तते, तत्कार्यसमृद्धये तामत्र विश्वविद्यालये सम्मेल्य आयुर्वेदशिक्षायाः समुचितमुन्नतिसाधनम्।

१०—शास्त्राणां प्रकाशनाय तेषां प्रचारार्थं च यः स्वतन्त्रविभागः सम्पत्स्यते, तद्द्वारा विश्वविद्यालयमुखपत्ररूपेण सामयिकपत्रप्रकाशनम्, दुर्लभप्राचीनपुस्तकादिप्रकाशनञ्च।

११—साङ्गोपाङ्गवेदानां वैदिकदर्शनशास्त्राणां धर्मशास्त्राणां पुराणानां साहित्यज्यौतिषागमादिशास्त्राणां धर्मव्याख्यानकलाया हिन्दीभाषायाश्च बहुविधाः परीक्षाः प्रचार्य सनातनधर्माविरोधिन्याः सद्विद्यायाः प्रचारसाधनम्। परीक्षोत्तीर्णानां विशिष्ट-छात्राणाम्-आर्थिक-पुरस्कार-प्रदानेन प्रोत्साहनञ्च।

१२—आर्यमहिलामण्डले धर्मशिक्षां विस्तारयितुं यथाशक्यं प्रयत्नाधानम्, आङ्गलभाषाभिज्ञविज्ञेषु धार्मिकशिक्षायाः तुलनात्मकदार्शनिकगवेषणायाश्च प्रचारार्थं निबन्धादिलेखनव्यपदेशैरुपाधिप्रदानादि-सम्मानदानञ्च।

विनीत निवेदक :—

बालकृष्णमिश्रः,

[बी० ए० एल० एल० बी०, काव्यतीर्थः] उपनियामकः।

"सूर्योदयः"

मत ...विद्यालय-मुखपत्रं सूर्योदयः संस्कृतमासिकपत्रं प्रतिपौर्णिमं प्रकाशिता भवति। ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति। सर्वसाधारणेभ्यो मूल्यमस्य रूप्यकत्रयं ३) वार्षिकम्। असमर्थेभ्यो विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते।

विनिवेदनम्।

अखिल-भारतवर्षीय-धार्मिकाध्यात्मिक-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य पाठ्यग्रन्थानां नामावली, अष्टादशविधानां परीक्षाणां नामानि च प्रकाशितानि विद्यन्ते। परीक्षा-पाठ्यपुस्तक-विवरणं विना मूल्यं प्रेष्यते। ये परीक्षादित्सवो भवेयुः, येषां च केन्द्रस्थापनसमीहा भवेत्, तैः शीघ्रं निम्नलिखित-संकेतस्थले पत्रं प्रेषणीयम्।

कार्याध्यक्ष—

संस्कृतविश्वविद्यालयकार्यालय, महामण्डल भवन,

जगतगंज, बनारस कैंण्ट।